

ISSN 2651 - 2904

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 9, SAYI 10 (2023)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TARİH TOPLULUĞU

2023

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 9, SAYI 10 (2023)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TARİH TOPLULUĞU YAYINIDIR
2023

GENÇ KALEMLER
TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ
YIL 9, SAYI 10 (2023)

ISSN: 2651-2904

KAPSAM

Sosyal ve Beşeri Bilimler (Tarih Öğrenci Dergisi)

YAYIN TÜRÜ VE YAYIN ARALIĞI

Ulusal Bilimsel Hakemli Dergi, Yılda Bir

YAYIN DİLİ

Türkçe, İngilizce

SAHİBİ

Aksaray Üniversitesi Tarih Topluluğu Adına

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN

naygun@aksaray.edu.tr

YAZI İŞLERİ SORUMLUSU

Prof. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU

ftugluoglu@aksaray.edu.tr

EDİTÖR

Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU

rkuzuoglu@aksaray.edu.tr

YÖNETİM YERİ

Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kampüs-AKSARAY

Tel: 03822882194

gktarih@gmail.com

KAPAK TASARIMI

Abdullah SİNGİN

DİZGİ VE SAYFA TASARIMI

Necmettin AYGÜN - Osman DURMAZ - Selim KARAGÖZ

15 Aralık 2023

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Mehmet ÖZ - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Feridun EMECEN - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza KELEŞ - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN - Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Taner ASLAN - Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU - Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Cihat YILDIRIM - Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU - Aksaray Üniversitesi

YAYIN DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OĞUZ - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Aliye ÖZTAN - Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Arif BİLGİN - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU - Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Betül ASLAN - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Doğan YÖRÜK - Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Efkan UZUN - Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Erdoğan ÖZÜNLÜ - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ - Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ORUÇ - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil ÇOLAK - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan OLGUN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SAFRAN - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Necdet HAYTA - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat TOPAL - Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KÖSE - Polis Akademisi
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK - Trabzon Üniversitesi
Prof. Dr. Resul AY - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU - İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur ÜNAL - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN - Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KURT - Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK - Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulmuttalip İPEK - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet VURGUN - Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Aydın GÜVEN - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK - Aksaray Üniversitesi

Doç. Dr. Hasan IŞIK - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Metin Ziya KÖSE - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay BERBER - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Osman OKUMUŞ - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür TÜRKER - Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan ATA - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ - Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN - Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Tekin TUNCER - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Volkan AKSOY - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Yaşar BAYTAL - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. İrfan Deniz YAMAN - Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN - Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şerife ŞİMŞEK - Aksaray Üniversitesi
Öğr. Gör. Aliye KUZUOĞLU - Aksaray Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Adem KELEŞ - Aksaray Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ - Aksaray Üniversitesi
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM - Aksaray Üniversitesi
Arş. Gör. Bahar KAYMAZ - Aksaray Üniversitesi

ONUNCU SAYI ile Merhaba derken “Cumhuriyet’in 100. Yılı”na varmanın sevinci ve gururunu yaşıyoruz. Dergimizin selamlama kısmını oluşturan ve şimdiye kadar bir sayfa olarak tertip edilen bu takdim sayfasının “100. Yıl”ın anısına daha hacimli olması düşünüldü ve bu vesile ile Tarih Bölümü öğretim üyeleri tarafından Aksaray Üniversitesi’nde tertip edilen “100’üncü Yılında Cumhuriyet” konulu panelde Prof. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU tarafından sunulan “Türkiye’de Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi ve Cumhuriyet’in İlanı” adındaki bildiriye burada yer vermek uygun bulunmuştur. Genç Türkiye Cumhuriyeti’nin daha nice asırları görmesi dileğiyle...

Necmettin AYGÜN

“TÜRKİYE’DE CUMHURİYET FİKRİNİN GELİŞİMİ VE CUMHURİYET’İN İLANI”

Sayın Rektörüm, Sayın Rektör Yardımcılarım, Sayın Dekanlarım, Değerli Öğretim Üyeleri ve Sevgili öğrenciler.

Bugün cumhuriyetimizin 101. Yılıni doldurduğu en büyük bayramdır. Kutlu olsun!

Bu anda büyük Türk Milletinin bir ferdi olarak bu kutlu güne kavuşmanın en derin sevinci ve mutluluğu içindeyim.

Kıymetli Misafirler,

Sizlere Cumhuriyet kavramının aydınlarımız arasında nasıl sahiplendiğini ve cumhuriyete giden süreci anlatmak istiyorum.

Cumhuriyet, devletin yönetim biçimini ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. Arapçadan dilimize girmiştir ve halk yönetimi anlamına gelmektedir. Batı dillerinde ise cumhuriyetin karşılığı olan kelime, Latince kökenli “res publica” ya da “republic” kelimesidir ve halka ait anlamına gelmektedir. Devlet yönetimi biçimi olarak kabul edilen cumhuriyet, monarşinin olmadığı ifade etmektedir. Devletin üst düzey yöneticilerinin seçimle belirlenmesi cumhuriyetin en önemli özelliğidir.

Cumhuriyet düşüncesini toplumumuza benimsetme çabaları 1860-70’lerde başlamıştı. Ali Suavi Efendi 1868’de yurtdışında yayınladığı Ulum isimli gazetesinin 2.cildinin 16. Sayısında “İslam Devletlerinde Siyasi Kudret” başlıklı yazısında padişahlığa ve saltanata karşı çıkararak açıkça cumhuriyeti savunuyordu; Osmanlı Devletinin başlangıçta cumhuriyete benzer bir yönetimi olduğunu, başkanın aşiretçe seçildiğini,

mutlakiyetin sonradan ortaya çıktığını söylüyor, ancak mutlakiyet yerine cumhuriyet kurmak için meşrutiyet aşamasından geçmenin zorunlu olduğuna inanıyordu. Parlamentolu olan meşrutiyet “usul-i meşruta”, Ali Suavi’ye göre cumhuriyete doğru atılmış bir adımdı. Dini kanunlara karşı laikliği, saltanata karşı cumhuriyeti savunan Ali Suavi, Osmanlılığa karşı da Türkçülüğü savunmaktaydı. Ali Suavi, Cumhuriyeti, Kuran’daki Şûra ve Meşveret ile alakalı ayetlere dayandırmaktaydı.

Fransız düşünür Jean Jacques Rousseau’nun devlet yönetimi konusundaki fikirleri Osmanlı aydınlarını oldukça etkilemişti. Rousseau, milli irade konusundaki düşünceleri düşünceleriyle Fransız ihtilalini zemin hazırlayan bir aydıydı. Osmanlı aydınları onun görüşlerini Türk İslam geleneğine oturtmak ve bizim tarihi geçmişimizle açıklamak ihtiyacı hissetmişler, böyle halk hakimiyeti veya milli irade kavramının toplumumuzda daha kolay benimsenebileceğini düşünmüşlerdi.

Namık Kemal de 1870’lerde Londra’da çıkardığı “Hürriyet” gazetesinde yayınladığı “Meşveret Usulü Hakkında Mektuplar” isimli makalesinde “İslamiyet ilk doğuşunda bir tür cumhuriyet değil miydi?” diye soruyor ve ilk 4 halife seçimle geldikleri için o dönemi cumhuriyet olarak görüyordu.

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Mısır’daki “Kanunu Esasi Matbaasında basılan “İmamet ve Hilafet” başlıklı kitapçıkta “Ey Ehl-i İslam ! Hazreti Ömer’in yaptığı gibi “Şura-yı millet yani cumhuriyet teşkil ediniz” denilerek, cumhuriyet savunuluyordu. Görüldüğü gibi Meşrutiyet, anayasa ve meclis için mücadele eden Osmanlı aydınları arasında cumhuriyet düşüncesini savunanlar da vardı. Ahmet Rıza Bey, Paris’ten yayınladığı Meşveret gazetesinde Kuran’daki Şura, Meşveret ayetlerinin “cumhuriyet” anlamına geldiğini yazıyor, saltanatın Kuran’a aykırı, cumhuriyetin Kuran’a uygun olduğunu savunuyordu.

Günümüzden 113 yıl önce İttihat ve Terakki Cemiyetince yayınlanan 2 Mart 1910 tarihli “Hayya Ala El Felah” başlıklı kitapçıkta; “cumhuriyet, Kuran’da öğütlenen şuradır, meşverettir. Saltanatın Kuran’da yeri yoktur, deniyordu.

Osmanlı Devleti 1876 tarihinde anayasal düzene yönelik adım atmış, Kanun-i Esasiyi kabul etmişti. Ancak henüz egemenlik sorunu gündemde yoktu. Bu nedenle kuvvetler birliği ya da kuvvetler ayrılığı meselesi tartışma konusu olmuyordu. 1876 Kanun-ı Esasisi ve 1909 tarihinde yapılan değişikliklerde milli hâkimiyet ilkesine açıkça yer verilmemişti. Ancak 1909 düzenlemesinde ilk kez kâğıt üzerinde “hâkimiyet-i milliye ifadesi kullanılmış, padişahın yetkisi sınırlandırılmaktaydı.

Kanun-ı Esasinin ruhunun milli hâkimiyet prensibiyle uyum sağlayabilecek bir özelliğe sahip olmadığını söyleyebiliriz. Bu gerekçeyle milli mücadele dönemine kadar gerçek anlamda “milli hâkimiyetten söz etmek mümkün değildir.

Osmanlı aydınlarının yayınları nedeniyle daha okul çağlarında Rousseau'yu bilen ve okuyan Mustafa Kemal Paşa için önemli olan, bu Fransız düşünürün kişi için özgürlükçü, millet için de cumhuriyet taraftarı olması idi. Onun toplum sözleşmesi kavramının İslam ve Türk geleneği, devlet anlayışı ile bağdaşabilir olması ise yeni Türkiye'de cumhuriyetin benimsenmesini kolaylaştıracaktı.

Milli mücadele yıllarının şartları, cumhuriyete giden yolu da açmıştı. Bu günlerde Amasya'da Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınan ve arkadaşları tarafından da imzalanan Amasya Genelgesinde "iktidarın, iradenin millete ait olduğu ifade edilmiş ve milli hakimiyet esasına dayanan hükümet fikrinden bahsedilmiştir. Amasya'da açıklanan "Milletin bağımsızlığını, milletin azim ve kararı kurtaracaktır" maddesinde ifadesini bulan milli irade ve milli hakimiyet vurgusu Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarında da yerini almıştır.

Cumhuriyet konusunda en sık yapılan atıf ise Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresinde 7-8 Temmuz 1919 gecesi sabaha karşı Mazhar Müfit Kansu ve Süreyya Yiğit Beylerle geleceğe dair düşüncelerine dile getirilirken gizili kalmasını rica ettiği konuşmasında "zaferden sonra şekli hükümet cumhuriyet olacaktır" demesidir.

23 Nisan 1920'de Ankara'da BMM'nin açılmasıyla hâkimiyetin millete ait olduğu düşüncesi kağıt üzerinde kalmıyor, hayata da geçiriliyordu. BMM'de kürsünün arkasında 1868-1870'lerden Ali Suavi'den ve Namık Kemal'den bu yana cumhuriyet olarak adlandırılan ve tekrarlanan şura ve meşveret ayetleri asılmıştı. 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa tarafından meclise sunulan hükümetin kurulması hakkındaki önerenin üçüncü maddesinde "Mecliste belirginleşen milli iradenin, vatanın mukadderatına el koymuş olduğu kabul edilmekte ve BMM'nin üzerinde bir kuvvet olmadığı ifade edilmekte, padişah ve halifenin geleceğine meclisin karar vereceği söylenmekteydi. Böylece milli irade, padişah ve halifenin üzerine çıkarılmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa BMM hükümeti çatısı altında güçler birliğini öneriyordu. Bu ilke 1921 ve 1924 anayasalarında yer alacaktı.

20 Ocak 1921 Tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanununun (yani BMM'nin çıkardığı ilk anayasanın) ilk maddesinde "hâkimiyet bila kayd ü şart milletindir, idare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare esasına müstenittir" ifadesi yer almaktaydı. Bu maddede cumhuriyetin adı yoktu ama manası vardı. 1921 Anayasası hakimiyetin halka verildiği, tamamıyla halk tarafından kullanılmasının kabul edildiği ilk belgeydi.

Mustafa Kemal Paşa, aklındaki rejim değişikliği fikrini hayata geçirmek için şartların olgunlaşmasını bekliyordu. Paşa, "uygulamayı birtakım safhalara ayırmak, olaylardan ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşmak" istiyordu. Bu nedenle cumhuriyet fikrini uzun süre bir sır şeklinde muhafaza etmişti.

Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 7.ve 9. maddeleri TBMM başkanını sağladığı yetkileri ile adını söylemeden devlet başkanı durumuna getirmekte, böylece kurulan yeni düzende artık padişahın yerinin olmadığını işaret etmekteydi.

Milli mücadeleye başlayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarında Anadolu'da bir hükümet ve cumhuriyet düşüncesi var mıydı? Atatürk, Nutkunda kendisinin böyle bir düşüncesi olduğunu savunmaktaydı. Paşa Osmanlı devletinin temellerinin çöktüğünü ve ömrünü tamamladığını düşünmekte ve bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hakimiyet-i milliyeye dayanan yeni bir Türk devletini tesis etmek diye başlangıçtaki kararlığını ortaya koymaktaydı.

Milli mücadele zaferle sonuçlandıktan sonra yönetimin İstanbul'a bırakılmasını, Osmanlı hükümetinin devamı isteyen milletvekillerine karşı Gazi Paşa saltanatın kaldırılması görüşmelerinde şu sözleri söylemişti: "Millet hâkimiyeti almıştı. Ve isyan ederek almıştı. Alınmış olan hâkimiyet hiçbir sebep ve suretle terk ve iade edilmez"... "Milletin hâkimiyet makamı yalnız ve ancak TBMM'dir. Bundan başka hiçbir saltanat makamı yoktur". TBMM 1 Kasım 1922'de aldığı bir tarihi kararla saltanat makamını kaldırırken cumhuriyete geçiş sürecinde önemli bir adımı daha gerçekleştirmiş oluyordu.

22 Mart 1923'de Konya'da sultani mektebinde yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Paşa, "bugünkü idaremizin aslen şer'in ve dinin ruhundan alınmış olduğunu ve İslam hakikatinin bize asıl bugünkü şekli emrettiğini anlatmakla yapacakları vazifeler cidden kıymetli ve mühimdir" diyen Atatürk, ülkenin seçilmişlerden oluşan TBMM tarafından yönetilmesinin kökünün batıya değil, yerli ve milli köklere, İslam dinin gerçek ruhuna dayandırıyor ve bu bilginin gerçek din bilginlerince halka böylece öğretilmesini istiyordu.

1930 tarihinde ders kitabı olarak yayımlanan Vatandaş İçin Medeni Bilgiler kitabında, Türklerde demokrasi ve cumhuriyetin yerli ve milli kökenlerine temas eden Atatürk... "Türk milleti en eski tarihlerinde kurultaylarıyla, bu kurultaylarında devlet reislerini seçmeleriyle demokrasi düşüncesine ne denli bağlı olduklarını göstermişlerdir. Son tarih devrelerinde Türklerin kurduğu devletlerde bu yöntemden ayrıldıklarını ifade etmişti.

1923 yaz aylarında cumhuriyet konusundan haberdar olanlardan biri Mustafa Kemal Paşa'nın sekreteri Hasan Rıza Soyak'tı. 1923 seçimlerinin ardından ikinci meclis göreve başlamış, Lozan Antlaşması onaylanmıştı. Bu sıralarda Gazi Paşa devletin şekli konusundaki düşüncelerini yakın çevresine açmaya başlamıştı. Bu isimlerden ilki, anayasa değişikliklerine ilişkin defterine yazdığı notları temize çekecek olan Özel Kalem Müdürü Hasan Rıza Soyak'tı. Soyak, Atatürk'ten Hatıralar isimli kitapta şunları söylemektedir "o gittikten sonra kâğıtları okumaya başladım. Daha ilk satırda büyük bir heyecana kapıldım. Bular, o zaman mevcut olan 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi

mahiyetindeydi. Evvela 1. Maddeye “Türkiye devletinin şekli hükümeti cumhuriyettir” cümlesi ilave olunmuştu. Metni temize çektikten sonra dönemin Adliye Bakanı Seyit Bey’e göndermiş ve konunun üçü arasında kalmasını rica etmişti.

Birinci Meclis, meclis hükümeti sistemine göre çalışmaktaydı. Meclis hükümeti sisteminde sık sık hükümet bunalımları yaşanıyordu. Zira bu sistem yasamayı öne çıkarıyor, yürütmeyi zorluyor, idarenin(hükümetin) işlemlerini güçleştiriyordu. Çünkü meclis hükümeti sisteminde bakanlar kurulu başkanının çalışma arkadaşlarını, kendi bakanlarını seçme hakkı yoktu. Vekiller tek tek meclis tarafından oylanarak seçiliyordu. Kabine sistemine geçilmesi ile bu sıkıntılar ortadan kalkacaktı. Kabinet sistemi ile birlikte, cumhurbaşkanı, TBMM üyeleri arasından başbakanı seçecek başbakan da hükümeti kuracak ve toplu olarak TBMM’nin güvenoyuna sunacaktı.

Mustafa Kemal Paşanın kamuoyuna dönük olarak cumhuriyeti ilk kez zikretmesi Viyana’da yayınlanan Neue Freie Presse isimli gazete muhabirine 22 Eylül 1923 tarihinde verdiği bir demeç ile gerçekleşmişti. Çevirisi ertesi gün Anadolu’da Yeni Gün gazetesinde yer alan demeçte şu cümle dikkat çekmekteydi: “Türkiye hal-i hazırda olduğu kadar istikbalde de daha fazla demokratik cumhuriyet olacaktır” bu demeçten sonra İstanbul basınında cumhuriyet üzerine bir tartışma başlayacaktı. Bununla birlikte kimse cumhuriyetin ilanını beklememekteydi. (bu arada Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası içindeki uzmanlar komisyonu tarafından hazırlanan anayasa değişiklikleri paketini görüşülmesi için fırka divanına sevk edilmesini istemişti. Fırka divanı çalışmalara başlamıştı.

Eylül 1923’de gazeteler anayasada yapılacak değişiklikler için görüşmelerin yakında başlayacağını haber verirken, devletin adının “Türkiye Halk Devleti” veya “Türkiye Halk Cumhuriyeti” olacağını yazıyorlardı. Aynı günlerde bazı milletvekillerinin de gazetelere yaptıkları açıklamalarda İslami yönetimin cumhuriyete benzediğini hatırlatarak, yeni yönetim biçiminin bize yabancı olmadığına dair açıklamalar yapmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa hem cumhuriyet usulünün kabul edilmesini neredeyse seçeneksiz bırakmak hem de muhalif arkadaşları karşısında güç kazanmak için siyasi bir plan yapmıştı. Önce yapay bir şekilde bir “hükümeti krizi” çıkaracak, ardından kendisine danışıldığında çare olarak “cumhuriyet” usulünün zorunluluğunu dile getirecekti. Mustafa Kemal Paşa ile muhalifler arasındaki gerilim daha Heyeti Vekile Reisi Fethi Okyar’ın üzerinde bulunan Dâhiliye Vekilliği görevinden 24 Ekim 1923’de istifasıyla daha bir açığa çıkmıştı. Ertesi gün Halk Fırkası Grubu Mustafa Kemal Paşaya danışmadan, meclis ikinci reisiğine Rauf Bey’i ve Dahiliye Vekilliğine Erzincan Mebusu Sabit Bey’i seçmişti. Mustafa Kemal Paşa kendisine danışılmamasından rahatsız olduğu gibi seçilen isimlerden

de hiç memnun değildi. Paşa’nın Nutuk’ta sözünü ettiği muhalif isimler hükümeti çalıştırmamakta, başka isimler meclis tarafından bakan seçilmekteydi.

Mustafa Kemal Paşanın bulduğu çözüm bir “hükümet buhranı” yaratmaktı. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşanın isteği ile bakanlar kurulu (heyet-i vekile) 25-26 Ekim 1923’de istifa etmişti. İki gün boyunca hükümetin kurulamadığı görülmüştü. Mustafa Kemal Paşa’nın aklındaki rejim değişikliğini hayata geçirmek için en uygun süreç başlamıştı. Meclis hükümeti sistemine göre kurulmuş olan hükümet topluca istifa etmişti, yeni hükümet de yine meclis hükümeti sistemine göre kurulacaktı. 28 Ekim günü Halk Fırkası grubundaki görüşmelerden, hükümeti kurma, bakanları tespit etme girişimlerinden sonuç alınmadı.

Mustafa Kemal Paşa, arkadaşlarına cumhuriyetin ilanı düşüncesini ilk kez 28 Ekim 1923 gecesini, yani cumhuriyetin ilanından tam 24 saat önce, saat 20:00 de Çankaya köşkündeki yemek sırasında açmış ve o meşhur cümlesini söylemişti. “yemek esnasında, yarın cumhuriyeti ilan edeceğiz! dedim. Hazır bulunan arkadaşlar, derhal fikrime iştirak ettiler”. (28 Ekim akşamı Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Kazım Özalp Paşa, Kemalettin Sami Paşa, Halit Paşa ve Fethi Beyi köşke yemeğe davet etmişti. Köşke geldiğinde Rize Mebusu Fuat Bey ve Afyon Mebusu Ruşen Eşref Beyler de görüşme için beklemekteydiler.) İsmet Paşa, 28 Ekim Pazar günü akşam yemekten sonra yapılanları şu şekilde anlatmaktadır: “masa başına geçtik, evvela teşkilatı esaslı kanunu metnini gördük. Her madde üzerinde eskisi ile yenisi arasında mukayese yapıyorduk. Atatürk neticeyi dikte ediyordu. Ben yazıyordum. Bu suretle tamamlandıktan sonra bütün metni bir kere baştan aşağıya okudum. Atatürk dikkatle dinledi. Bittikten sonra biraz düşündü ve “hazırlık tamam” dedi. O gece köşkte misafiryordum. Ertesi sabah metni bir kez daha gözden geçirdik ve beraberce meclise gittik. (Abdi İpekçi, İnönü Atatürk’ü Anlatıyor)

29 Ekim Pazartesi sabahı Halk Fırkası Grubu, İdare Heyeti Başkanı Fethi Bey başkanlığında toplanmıştı. Önceki hükümetten istifa eden bakanlar yeni hükümette görev kabul etmemiş, hükümet kurulamamıştı. Hükümetin kurulması için yapılan hazırlanan heyeti vekile listeleri, bakanlar kurulu listelerinden sonuç alınmamış, siyasi bunalım derinleşmişti. Tam bu sırada İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey, ortalığı yatıştıracak bir konuşma yapmış ve Mustafa Kemal Paşa’yı fırka grubuna davet etmişti. Mustafa Kemal Paşa, grupta ortaya çıkan görüş ayrılığına dikkat çekerek, bir çözüm önerisi olduğunu söylemiştir. Verilen öğle arasından sonra kürsüye tekrar çıkan Mustafa Kemal Paşa, yaşanan sıkıntının usul ve şekilden kaynaklandığını, bunun da ancak cumhuriyet idaresi ile giderilebileceğini ifade ederek, hazırladığı tasarrufların okunması için katiplerden birisinden istemişti. Ardından sözü tekrar alan Mustafa Kemal Paşa, TBMM’nin her bir

vekili ve hükümeti ayrı ayrı seçmek konusunda yaşanan sorununu aşmanın yolu olarak rejim değişikliği yapılmasını, yani cumhuriyetin ilan edilmesini önermişti. Fırka grubunda kabul edilen teklif, Meclis genel kurulunda görüşülecekti.

Asıl tartışmalardan biri de cumhuriyeti ilan eden metnin bir kanun mu yoksa anayasa değişikliği mi olduğu konusuydu. Zira o günkü yetersiz katılımı oylama geçersiz sayılabılırdi. Çözüm şöyle bulunmuştu. “tavzihan tadil” yani açıklayarak değişiklik”. Cumhuriyeti ilan edecek kanunun başlığı bir anayasa değişikliği olarak değil, “teşkilat-ı esasiye kanununun bazı mevadinin tavzihan tadiline dair teklif-i kanuni adını aldı. Yani yapılan bir anayasa değişikliği değil, yalnızca maddenin açıklanması deniyordu. Yapılan değişiklikler şöyleydi:

Madde1: Hâkimiyet bilakayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. Yapılan teklifle bu maddenin sonuna “Türkiye devletinin şekli-i hükümeti, cumhuriyettir” cümlesi eklendi.

Madde 10: reis-i cumhur seçimini düzenlerken

Madde 11: Türkiye reis-i cumhuru devlet reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe meclis ve heyet-i vekileye riyaset eder.

TBMM Genel Kurulu 29 Ekim akşamı saat 18.00’de toplanmış ve hemen görüşmelere başlamıştı. 334 kişilik mecliste 158 mebus bulunmaktaydı. Kanun-ı Esasi Encümeni(Anayasa Komisyonu) teklifi usulen inceleyip tutanağı hazırlanmıştı. Meclis başkan vekilinin, Teşkilat-ı Esasiye kanununda değişiklikler yapılması ile ilgili tasarının öncelikle ve derhal görüşülmesi teklifi genel kurulca kabul edilmiş, bunun üzerine konuşmalar yapılmıştı. Konuşan milletvekilleri yapılması istenen değişikliğin cumhuriyet olduğunu anlamışlardı. Maddeler birer birer kabul edilmeye başlanmış, meclis başkan vekilinin oylama sonucunu açıklamasının ardından “yaşasın cumhuriyet sesleri” duyulmuş, saatler akşam saat sekiz buçuğu gösterirken, cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu değişiklikler bir rejim değişikliğini işaret etmekteydi. Yapılan değişikliklerle bir cumhurbaşkanlığı makamı ihdas edilmişti. Aynı gün yapılan seçimle bu makama Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa 158 mebus ile seçilmişti.

Cumhuriyetin ilanı Ankara’ya aynı gün saat 21:00’de meclis muhafız bölüğünden bir manga askerin meclis bahçesinde havaya üç kez ateş etmesiyle duyurulurken, tüm Türkiye’ye, vilayetlere telgrafla iletildi. Türk halkı cumhuriyetin ilanını şehirlerde atılan 101 pare top atışıyla öğrendi. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, cumhurbaşkanı seçilmesi münasebetiyle, ülkenin dört bir yanından gönderilen kutlama telgraflarını 31 Ekim günü cevapladı. Kendisini tebrik edenler arasında Halife Abdülmecid Efendi de bulunuyordu.

27 Ekimde başlayan hükümet krizinin cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanması, devletin adının belirlenmesi Türk basını tarafından genellikle memnuniyetle karşılanmıştı. Gazi Paşa, Nu-

tuk’ta bazı arkadaşlarının cumhuriyetin ilanı konusunda gösterdikleri duyarsızlık ve muhalefeti oldukça sert bir biçimde eleştirmektedir.

Konuşmama burada söz verirken, bu önemli yıldönümüne ulaşan neslimizin son derece bahtiyar olduğunu söylemek istiyor ve bu vesile ile hepinize saygılarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU

İÇİNDEKİLER

Türkiye'de Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi ve Cumhuriyet'in İlanı	
Fatih TUĞLUOĞLU	5
Türkiye Cumhuriyeti 100 Yaşında	
Haz: Necmettin AYGÜN	10
Tarımsal Modernleşmede Numune Çiftliklerinin Rolü ve Silifke "Gazi Çiftliği" Örneği	
Önder KARATAŞ	20
Aydın Efelerinin Milli Mücadeleye Dâhil Edilmek İstenmesi Üzerine Bir Analiz	
Ayça SOYMAÇ	25
Hoca Ali Rıza Efendi ve Türk Ormancılık Tarihine Katkıları	
Fatma Özlem GÜREN.....	29
Hakas Türklerinde Avcılık ve Kurban İnanç	
Fatih KALAYCI	36
Gaziantep Çepnilerine Ait Ziyaret Kültürü ve Hacı Kureyş Türbesi	
Solmaz DÖNMEZ	40
Türk Atasözü Deyim ve Bilmecelerinde Türk Mutfak Kültürüne Ait Kavramlar (15. Yüzyıla Kadar)	
Hatice Şeyma DURGUT	43
Mikhael Attaleiates'in Tarihine Göre 1071 Yılına Kadar Anadolu'da Türk Varlığı ve Malazgirt Meydan Savaşı	
Tansu GEYİKLİOĞLU	46
Anadolu'nun Akdeniz'e Açılan Kapısı: Antalya (Türkiye Selçukluları Dönemi)	
Hakan KAYA	56
Gesta Tancredi'nin Işığında I. Haçlı Seferi Sırasında Haçlılar Arasındaki Rekabet	
Ömer Can BALÇAL	60
Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un Dış Münasebetleri	
Batuhan TAŞKIN	65
Kırım Ahali Cumhuriyeti'ne Giden Süreçte Genç Tatarlar Hareketi	
Muhammet Taha BAYRAKTAR	75
Aşağı Türkistan'ın Kurtarıcısı: Su-Lu Kağan	
Muhammed Emir GÜLER	79
Eski Rusya'dan Yeni Rusya'ya Dönüşüm: III. İvan Dönemi	
Abdulsamet DALKIRAN	83
Avrupalıların Gözdesi Hindistan'ın Sömürge ve Bağımsızlık Süreci	
Seda Nur BODUR	90
Saruhanoğulları Beyliği'nin Osmanlı Devleti ile İlişkisi	
Bekir KARACA	96
Osmanlı Arşivi Vilayet Gelen Giden Defterleri: İzmit Örneği	
İlayda KÜÇÜK	100
Yerel Tarih Çalışmalarında Temettuat Defterlerinin Kullanımı	
Tarık YALDIRAK	103
Aksaray Şer'iyye Siciline Yansıyan Namzetlik, Nikâh Akidleri ve Boşanmalar	
Esra ÖZTÜRK	106
Türk İslam Sentezinin Osmanlı Dönemindeki Tarihsel Gelişimi	
Gürkan KANAT	112
18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Anadolu'sunda Yahudi Varlığı	
Gülsüm SAPMAZ	115
Hüseyin Nihal Atsız ve Tarihçiliği	
M. Enes ÖZTÜRK	120
Osmanlı Toplumunda Köle Kadınlar-Cariyeler	
Cansu ÖZER	123
Lamia Gerede (1889-1981)	
Cansu KARAKUŞ	126

TÜRKİYE CUMHURİYETİ 100 YAŞINDA

Aksaray Üniversitesi (ASÜ) Sabire Yazıcı Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyeleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100'üncü yıl dönümü münasebetiyle bir panel düzenledi. "100'üncü Yılında Cumhuriyet" başlıklı panelde Cumhuriyet fikrinin gelişimi, ilanı ve sonrasındaki süreçler farklı perspektiflerden ele alındı. Gerçekleştirilen program üniversitenin Web Sayfasında 31.10.2023 tarihinde şu şekilde duyurulmuştur:

"-Hep Birlikte Cumhuriyet'e Sarılacağız ve Yükselteceğiz-
-Türkiye Cumhuriyeti 100 Yaşında-

ASÜ Konferans Salonu'ndaki etkinlikte Rektör Prof. Dr. Alpay Arıbaş bir selamlama konuşması yaptı. Türk milletinin ikinci yüzyılda, birinci yüzyıldan aldığı ilham ve güçle bilimi, teknolojiyi ve sanatı önceleyerek muasır medeniyetleri açacağına dikkat çeken ASÜ Rektörü, bunu sağlayabilmek için Cumhuriyet'i ve kuruluş süreçlerini çok iyi anlamak gerektiğini belirtti. Tarih boyunca Türk milletinin kendisine her zaman büyük hedefler koyduğunu ve 16 büyük devlet kurduğunu ifade eden Rektör Arıbaş, "Gelinen son noktada gözbeğimiz, canımız, vatanımız Türkiye Cumhuriyeti kuruldu ve Allah'ın izniyle ilelebet payidar kalacaktır" dedi. Kuruluş sürecinin hiç de kolay olmadığını anımsatan Prof. Arıbaş, "Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra memleket harap bir vaziyeteydi, orduları dağılmıştı ve yoksulluk içindeydi... Ama ecdadımız geçmişinden aldığı güçle, inançla, imanla ve vatan sevgisiyle destansı bir mücadele verdi. Tarihler 29 Ekim 1923'ü gösterdiğinde, Türk Devleti'nin yönetim biçiminin Cumhuriyet olduğu tüm dünyaya ilan edildi. Bugün Cumhuriyet'in 100'üncü yılındayız, mutluyuz ve gururluyuz" dedi. Rektör Alpay Arıbaş, aziz milletinin her daim Cumhuriyet'e sahip çıktığını ve bunun en yakın örneğinin 15 Temmuz'da görüldüğünü de belirterek, konuşmasını şu sözlerle noktaladı: "Milletimiz o gece Cumhuriyet'e kasteden hainleri nasıl bertaraf ettiyse, bundan sonra da gelebilecek herhangi bir ihaneti aynı şuur ve bilinçle bertaraf edecektir. Hep birlikte Cumhuriyet'e daha fazla sarılacağız, sahip çıkacağız ve yükselteceğiz... Bizlere Cumhuriyet'i armağan eden başta Ulu Önder Mustafa

Kemal Atatürk olmak üzere, tüm şehitlerimizi ve gazilerimizi minnetle anıyoruz."

- Cumhuriyet İnsan Olmak Demektir -

Yapılan açılış konuşmasının ardından ASÜ Öğretim Üyesi Prof. Dr. Necmettin Aygün'ün modere ettiği panele geçildi. Panel açılışında Cumhuriyet'in 100'üncü yıl dönümüne erişmenin heyecanını ve gururunu yaşadıklarını söyleyen Prof. Aygün, Türkiye Cumhuriyeti'nin, milletin maziden atıye uzanan yolculuğu, köklü tarihin ve kadim değerlerin son durağı olduğunu belirtti. Cumhuriyet'in, zalimin karşısında, mazlunun yanında yer almak anlamına geldiğine dikkat çeken Prof. Dr. Necmettin Aygün, "Cumhuriyet, aydın, mütefekkir ve cemiyetin meseleleriyle bağıni her zaman diri tutan insan demektir. Cumhuriyet, fazilettir, erdemdir. Bu münasebetle Türkistan'dan Balkanlara, Deşt-i Kıpçak'tan Yemen'e uzanan coğrafya ile dertlenmek demektir. Cumhuriyet, insan olmak demektir. Cumhuriyet, omuzlarında cepheye mermi taşıyan nenelerimiz, düşman mermisine göğsünü siper eden Mehmetçik demektir. Cumhuriyet, İstanbul'un işgalinde, Boğazı dolduran düşman gemilerini görünce 'Geldikleri gibi giderler!' diyebilmektir. Cumhuriyet, 'Ya istiklal ya ölüm!' diyebilmektir. Cumhuriyet, 'Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır' diyen Gazi Mustafa Kemal Atatürk demektir" dedi. Açılış konuşmalarının ardından ilk panelist ASÜ Öğretim Üyesi Prof. Dr. Fatih Tuğluoğlu, "Türkiye'de Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi ve Cumhuriyet'in İlanı" başlıklı bir sunum yaptı. Hemen ardından Prof. Dr. Cihat Yıldırım "Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet Vizyonu" ve Doç. Dr. Osman Okumuş da "Cumhuriyet'in Eğitim İdeali" hususlarında bilgiler verdi. Son panelist Dr. Öğr. Üyesi Şerife Şimşek ise "Cumhuriyet'in Din Tasarımına Halk Egemenliği Açısında Bakmak" başlıklı bir konuşma yaptı.

Salonun tamamen dolduğu etkinliği Rektör Yardımcıları Prof. Dr. Ömer Köse ve Prof. Dr. Yavuz Selim Çakmak ile bazı kurum müdürleri, öğrenciler ve akademisyenler takip etti."

100. YILINDA CUMHURİYET

PANEL

Moderatör:
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN

Konuşmacılar:
Prof. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU:
"Türkiye'de Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi ve Cumhuriyet'in İlanı"
Prof. Dr. Cihat YILDIRIM:
"Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet Vizyonu"
Doç. Dr. Osman OKUMUŞ:
"Cumhuriyet'in Eğitim İdeali"
Dr. Öğr. Üyesi Şerife ŞİMŞEK:
"Cumhuriyet'in Din Tasarımına Halk Egemenliği Açısından Bakmak"

30 Ekim 2023
Saat: 14:00
Yer: ASÜ Konferans Salonu

CUMHURİYET'İN 100. YILI KUTLAMALARI GÖZ DOLDURDU

100. Yıl, devlet kurumları başta olmak üzere ülke genelinde coşkuyla kutlandı. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dan müteşekkil devlet erkânı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nın 100. yıl dönümü kutlamaları çerçevesinde Anıtkabir'de düzenlenen törene katıldılar. 29.10.2023 tarihli ilgili haber, Cumhurbaşkanlığı Web Sayfasında şu şekilde verilmiştir:

“Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Aslanlı Yol'un başındaki yerini almasının ardından başlayan törende, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Numan Kurtulmuş, Cumhurbaşkanı Yardımcısı Cevdet Yılmaz, CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli, İYİ Parti Genel Başkanı Meral Akşener, Cumhurbaşkanlığı Kabinesi üyeleri, yüksek

yargı organlarının başkanları, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Metin Gürak ve kuvvet komutanları da Aslanlı Yol'dan geçerek mozoleye çıktı.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, Atatürk'ün mozolesine üzerinde ay yıldız bulunan çelengi bırakmasının ardından saygı durumunda bulunuldu ve İstiklal Marşı okundu.

Daha sonra Misak-ı Millî Kulesi'ne geçerek Anıtkabir Özel Defteri'ni imzalayan Cumhurbaşkanı Erdoğan, deftere yazdığı metni okudu. Cumhurbaşkanı Erdoğan, özel deftere yazdığı metinde şu ifadelerle yer verdi:

Aziz Atatürk, milletçe 'en büyük eserim' dediğiniz Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yıl dönümüne ulaşmanın gururunu ve sevincini yaşıyoruz. Tarihimizin bu önemli dönüm noktasında zatiâlinizi, silah arkadaşlarınızı, gözlerinizi kırpmadan şehadete koşan aziz şehitlerimizi ve gazilerimizi bir kez daha rahmetle yâd ediyoruz. Her bir anı ülkemize ve milletimize hizmetle geçen 21 yıllık iktidarlarımız döneminde emanetimize hakkıyla sahip çıkmaya çalıştık. Türkiye'yi tarihinin en büyük yatırım hamleleriyle buluşturmuş bir yönetim olarak, ittifak ortaklarımız ve milletimizle birlikte Cumhuriyetimizin ikinci asrını 'Türkiye Yüzyılı' ile taçlandırmakta kararlıyız. Cumhuriyetimiz hiç olmadığı kadar güvendedir, emin ve ehil

ellerdedir. Ruhun şad olsun. Cumhuriyetimizin 100. yılı kutlu olsun.

Devlet erkânı aynı gün Cumhuriyet'in ilanının 100. yıl dönümü dolayısıyla İstanbul Boğazı'nda düzenlenen Cumhuriyet Bayramı Kutlama Etkinlikleri'ne katıldı. Cumhurbaşkanı Erdoğan ve beraberindeki heyet, Cumhuriyet'in 100. yıl dönümü dolayısıyla Türk donanmasının, İstanbul Boğazı'nda gerçekleştirdiği, tarihinin en büyük resmigeçidi ile Türk Yıldızları ve SOLOTÜRK gösterilerini Vahdettin Köşkü'nden takip ettiler. Haber Cumhurbaşkanlığı Web Sayfasında şu şekilde yer almıştır:

“100'üncü Yılda 100 Gemi” adı verilen faaliyet kapsamında Deniz Kuvvetleri Komutanlığına bağlı fırkateynlerin, ada sınıfı korvetlerin, mayın avlama gemileri, amfibi gemileri, karakol gemilerinin, lojistik gemilerinin, hücumbotların, denizaltıların bulunduğu 100 gemi adalar bölgesinde toplandı.

“Nizam Cumhuriyet” olarak ifade edilen düzenin alınmasının ardından gemiler, resmigeçit için saat 17.00'de İstanbul Boğazı'na güney istikametinden girdi.

Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Ercüment Tathoğlu'nun TCG Anadolu'dan sevk ve komuta ettiği boğaz geçişi öncesinde Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın akrobasi timleri Türk Yıldızları ve SOLOTÜRK gösteri yaptı.

TCG Anadolu rehberliğindeki gemiler Vahdettin Köşkü'nün karşısına geldiğinde Deniz Kuvvetleri Komutanlığı unsurları “çimariva” adı verilen denizcilere ait selamlama yöntemi ile Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı selamladı.

Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Millî Savunma Bakanı Yaşar Güler ve TSK komuta kademesi de töreni takip etti.

İstanbul Boğazı'nda güneyden kuzeye doğru yapılan resmi geçitte Deniz Kuvvetleri Komutanlığınca henüz teslim alınmayan ama bayrak çekilen Türkiye'nin ilk millî fırkateyni TCG İstanbul ile Pirireis denizaltısı, denizde ikmal muharebe destek gemisi Derya da yer aldı.

Hava Kuvvetleri Komutanlığına bağlı F-16 ve F-4 uçaklarının eşlik ettiği resmigeçit sırasında Kara Kuvvetleri Komutanlığı tarafından 101 pare top atışı yapıldı.

CUMHURİYET BAYRAMI AKSARAY'DA COŞKUyla KUTLANDI

Cumhuriyet'in 100. Yılı Aksaray İlinde de büyük bir coşku ile kutlandı. Aksaray Valisi Mehmet Ali Kumbuzoğlu'nun; "Nice yüzyıllara, nice bin yıllara; devletimiz payidar, milletimiz bahtiyar olsun" ifadeleriyle başlayan kutlamaya ait bilgiler valilik web sayfasında 30.10.2023 tarihli haber ile paylaşılmıştır: "Cumhuriyet Bayramı Aksaray'da büyük bir coşku ve heyecanla kutlandı. Kutlamaların yapıldığı 15 Temmuz Milli İrade Meydanı Türk bayrakları kırmızı beyaza bürünürken Jandarma Komando Birliği'nin gösterisi, geçit töreninde yerli ve milli otomobil TOGG büyük ilgi ve heyecanla izlendi. Aksaray Valisi Mehmet Ali Kumbuzoğlu, "Vatanın her türlüşüne sevdalısın. Yeter ki üstünde ay yıldızlı al bayrağımız dalgalsın." diyerek Cumhuriyetin kuruluş coşkusunu tüm vatandaşlarla paylaştı. Nice yüzyıllar boyu sen çok yaşa Cumhuriyet". Aksaray'da Cumhuriyet Bayramı coşkusu yaşandı. Aksaray Valisi Mehmet Ali Kumbuzoğlu ve Belediye Başkanı Dr. Evren Dinçer'in vatandaşların ve katılımcıların bayramlarını kutlaması ile başlayan program saygı duruşu ve akabinde İstiklal Marşı'nın okunması ile devam etti. Daha sonra Cumhu-

riyetin 100. Yılında 100 metrelik Türk Bayrağı ile Aksaray Şehitliği'nden başlayıp tören alanında son bulan yürüyüşte taşınan bayrak Vali Mehmet Ali Kumbuzoğlu'na takdim edildi. Program, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Cumhuriyet Bayramı mesajının okunması ile devam etti. Kutlama programında Aksaray Valisi Mehmet Ali Kumbuzoğlu günün anlam ve önemini belirten konuşmasını yaptı. Vali Kumbuzoğlu; "Cumhuriyet, aziz ve necip milletimizin tarih yolculuğundaki, varoluş mücadelesinin taçlanmış hali, istiklal mücadelemizi zafere ulaştıran, birlik ve beraberlik ruhunun en büyük eseridir. Bugünkü heyecan ve gururumuzun büyüklüğü, geçmişte çektiğimiz acıların, verdiğimiz mücadelenin büyüklüğündendir" dedi. Program, Aksaray Güzel Sanatlar Lisesi öğrencilerinin müzik gösterisi, Hazım Kulak Anadolu Lisesi öğrencisi Hüseyin Çelebi'nin şiiri, Jandarma Komando Birliği'nin gösterileri, zeybek oyun gösterisi, folklor gösterisi ve ödül töreni ile devam etti. Programdan sonra Vali Mehmet Ali Kumbuzoğlu tebrikleri kabul etti. Programa, Aksaray Valisi Mehmet Ali Kumbuzoğlu, Milletvekilleri Cengiz Aydoğdu, Hüseyin Altınsoy, Ramazan Kaşlı ve Turan Yaldır, Belediye Başkanı Dr. Evren Dinçer, Cumhuriyet Başsavcısı Adem Aydemir ile sair devlet erkânı yanında kamu kurum ve kuruluşlarının müdürleri, STK Başkanları, gaziler ve vatandaşlar katıldı.

TARIMSAL MODERNLEŞMEDE NUMUNE ÇİFTLİKLERİNİN ROLÜ VE SİLİFKE “GAZİ ÇİFTLİĞİ” ÖRNEĞİ

Önder KARATAŞ*

Aksaray Üniversitesi

Özet: Milli Mücadele sona erip yeni Türk devletinin vücuda gelmesiyle birlikte çözülmesi gereken birtakım sorunlar da gün yüzüne çıkmıştı. Sorunların baş gösterdiği alanlardan biri de tarımdır. Uzun süren savaşlar neticesinde Türk çiftçisi daha da fakirleşmiş, tarıma dayalı ekonomi toprakların ekilememesinden olumsuz etkilenmişti. Ülke genelinde zirai üretim yaygın bir şekilde kara sabanla yapılmaktaydı. Tarım alanında yapılacak yenileşme tedbirlerinin işe yaraması için öncelikle makineleşmeye geçilmeliydi. Bu tür fenni bilgilerden yoksun olan Türk köylüsüne bu bilgileri öğretecek uygulamalı üretim yapan kurumlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Söz konusu ihtiyacı gidermek için modern tarım usulleriyle üretim yapılan “numune çiftliklerinin” kurulması gündeme gelmiştir. Tarımsal kalkınma ve zirai modernleşmenin öncülüğünü bizzat Mustafa Kemal ATATÜRK yapmıştır. Mustafa Kemal ATATÜRK, devletin ve milletin iktisadi yükselişinde tarımsal kalkınmanın gerekliliğine dair ilk mesajını 1923 yılında Adana çiftçileriyle bir araya gelişinde vermiştir. Adanalı çiftçilere “gerçek fetihler sadece kılıçla değil, sabanla yapılandır” demiştir. Modern tarımı öğretmek ve bu yolda rehber olmak üzere Türk çiftçisine örnek teşkil edecek çiftliklerden ilkinin temeli Ankara’da kurulan “Atatürk Orman Çiftliği”ydi. Bu çiftliği takiben yurdun farklı yerlerinde “numune” olacak çiftlikler kuruldu. Bu çiftliklerden ikincisi de Silifke’de kurulan “Tekir Çiftliği”, diğer adıyla “Gazi Çiftliği”dir. Bu çiftlik hem yerelde hem de ulusal ölçekte tarımın gelişmesi namına bir okul vazifesi görmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Silifke ziyaretlerinde bu çiftliğe de uğrayarak bir çiftçi gibi çalışmalara katılmıştır. Çalışmamızda Gazi Çiftliği’nin kuruluşu, faaliyetleri ve gerek yerel ve gerekse ulusal ölçekte Türk tarımının modernleşmesine sağladığı katkılar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Giriş: Erken Cumhuriyet Devri hükümetlerinin çözüm aradığı meselelerin büyük bir kısmı Osmanlı’dan Cumhuriyete intikal eden sorunlardır. Bu bağlamda askeri, siyasi, mali, sosyal ve kültürel hatta hukuki sorunlarla birlikte “zirai” alandaki sorunlar da bu kapsamda değerlendirilebilir. Her alanda olduğu gibi Osmanlı Devleti’nin son döneminde tarım ve zirai

alanlarında da bir takım yenilikler ve düzenlemeler yapılarak sorunlara çözüm arandığı söylenebilir. Osmanlı modernleşmesinde Tanzimat Devri önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilir. Zira 1839’da Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti yenileşme sürecinde yeni bir safhaya geçmiştir. Bu yeni süreç birçok alanda radikal değişim ve dönüşümlerin gündeme geldiği ve uygulama alanı bulduğu bir süreçtir. Söz konusu değişim ve dönüşümden tarım da nasibini almıştır. Ziraat ile ilgili okulların açılması, yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve devlet kurumlarında tarımla ilgilenecek nazırlıkların ve meclislerin teşkili bu bağlamda değerlendirilebilir. 1839 yılında tarımın da gelişmesine katkıda bulunacak olan Ticaret Nezareti kurulmuştur. 1846 yılında ise Ticaret Nezaretinden bağımsız olarak Ziraat Nezareti kurulmuştur. Meşrutiyetin ilanından sonra Ziraat İdare-i Umumiyesi kurulmuştur. Mithat Paşa’nın Tuna valiliğinde bulunduğu sırada kurulan Memleket Sandıklarının ardından Zirai Kredi Kooperatifleri kurulmuştur. 1883 yılında bunların devamı olan Menafi Sandıklarını kuran Mithat Paşa¹ 1888 yılında ise çiftçiye kredi vermek ve zirai gelişmeyi üstlenmek amacıyla Ziraat Bankası’nı kurmuştur.² Tarıma yön vermek amacıyla kurulan başlıca kuruluşlar bu şekildedir. 19. yüzyılın ilk yarısı ile birlikte 1847, 1858, 1867, 1888 ve 1910 yıllarında Arazi Kanunnameleri yayınlanmıştır.³ 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyete geçiş hızlanmıştır. Köylülerin ekip biçecekleri ürünlerde sınırlamalar kalkmıştır. Söz konusu kanunun 131. maddesi ile ahali bulunan köyün çiftlik yapılarak bir kişinin eline kalması yasaklanmıştır.⁴

Tarım eğitiminde de yenilikler görülmeye başlanmıştır. Eğitim için oluşturulan kurumlar çoğunlukla Osmanlı çiftçisini bilgilendirmeye ve dönemin modern ziraat usullerini çiftçilere aktarmaya yöneliktir. Bu amaçla Cumhuriyet döneminde de örneğini göreceğimiz, içerisinde numune çiftliklerini de barındıran okullar kurulmuştur. Bunlardan ilki 1848 yılında öğretime başlayıp 1851 yılında kapanan Ayamama Çiftliği binasındaki Ziraat Talimhanesi isimli okuldur. Ziraat mektepleri arasında en uzun ömürlü olan Halkalı Ziraat Mektebi ise 1883 yılında kurulmuştur. Bu okulların yanında Bursa, Edirne ve Selanik’te de numune çiftlikli okullar kurulmuştur.

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: onderkaratas4@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi olarak düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Salih Yıldırım, Atatürk Dönemi Tarım Politikasına Bir Örnek: Silifke Atatürk Çiftliği, Selçuk Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2000, s.9.

² Tefrik Güran, “Tarım Politikası (1839-1913)”, Osmanlı, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.306.

³ Yıldırım, Atatürk Dönemi Tarım, s. 7.

⁴ Erkan Koç, 19. YY’da Osmanlı Devleti’nde Tarım, Anadolu Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005, s.62-63.

Yöneticiler modern tarımı öğreten numune çiftliklerini yurdun her yerine yaymak istemişlerse de çok masraflı bir iş olduğundan buna alternatif olarak bazı bölgelerde numune tarlaları kurmuşlardır. Zirai eğitim üzerine yapılan çalışmalar neticesinde 1910 yılında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ziraat eğitimini uygulamalı olarak veren kurumların sayısı 47'dir. Bunların 17'si tarım okulu, 17'si uygulama bahçeleri, 13'ü ise modern tarım aleti satışı yapan tarım aleti depolarıdır.⁵ Tarım alanında modernleşme ve geliştirme çabasına girilmiş olsa da bunlardan müspet neticeler alınmamıştır. Bunların başlıca sebebi devletin uzun süren savaşlar silsilesi yaşamasıdır. 19. yüzyılda Osmanlı tarımı dünya pazarına açılabilmiş değildir.⁶ Birçok yerde tarım hala kendi kendine yetecek miktarda ve küçük pazarlara yönelik gerçekleşmekteydi. Bitlis, I. Dünya Savaşı arifesinde olan Osmanlı Devleti'nin zirai işletme büyüklüğünü elinde tutan vilayetti. Bölgenin üretim biçimini ise feodal üretim biçimi belirlemekteydi. Ege ve Çukurova'da bulunan limanlar ulaşım kolaylığı sağladığı için bu bölgede pazara yönelik üretim gerçekleşmekte ve bunlar da ortalama işletme büyüklüğündedirler. Aynı yıllarda 5,4 milyon hektar civarında olduğu tahmin edilen tarım arazisinin %80'lik bölümünde tahıl, %7 sebze, %7 bitki ve %4'lük kısmında ise meyve yetiştirilmekteydi. Tahıl ve sebze üretiminde Batı Anadolu, sınıai bitkilerde Akdeniz bölgesi başta gelmekte iken tahıl üretiminde ise Cumhuriyetin ilk yıllarında bölgeler arasında farklılıklar görülmektedir.⁷ Tarım hala tam anlamıyla modernleşmemiştir.

I. Dünya Savaşı yıllarında ülke sınırlarında bulunan tek ve çift buharlı pulluk sayısı toplam 60'tır. Bunların çoğu da Adana'daki çiftliklerdeydi.⁸ Nüfusun %80'inin tarım ekonomisine bağlı olduğu bir dönemde haliyle milli gelirin neredeyse yarısı da tarımdan sağlanmaktaydı.⁹ Köylüden alınan aşar ve ağnam vergileri bütçede önemli bir yer tutuyordu. Nitekim Kurtuluş Savaşı süresince vergi gelirlerini büyük oranda aşar vergisi oluşturmaktaydı.¹⁰ 19. yüzyılın sonlarında oldukça zor durumda bulunan Osmanlı Devleti dış borçlarını bile ödeyemez bir haldeydi. Alacaklı devletlerle yapılan görüşmeler neticesinde kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi bir nevi devletin gelirlerine el koymuştur.¹¹ Devleti ekonomik manada darboğaza sokan bir diğer mesele ise 1911'de Trablusgarp Savaşı ile başlayan Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ile devam eden savaşlar silsilesidir. Tarım da savaşlardan olumsuz etkilenmiştir. 1913 Tarım Sayımı verilerinde sürüm

yapılabilecek hayvan sayısı 6,9 milyon iken 1920'de 4,1 milyona düşmüştür.¹² Osmanlı Devleti 20. yüzyılı bu savaşlar silsilesi içerisinde geçirecek ve tarih sahnesinden çekilecektir. Arnold Toynbee tarım kesiminin savaşlar sonunda düştüğü duruma dair şunları yazmaktadır: *"On yıl süren savaşlar... Tarlaları yoksullaştırmış, yük hayvanlarının -özellikle İç Anadolu'nun cins atları askeri gayeler için kullanılmış olduklarından- pek azını geride bırakmıştı. Tarım hala çok ilkel durumdaydı. Ne yeterli insan, ne yeterli hayvan, ne yeterli araç bulunduğundan ülke tarımı acınacak bir düzeye düşmüştü."*¹³ Uzun süren savaşlar ülkeyi harap ve bitap bir halde bırakmıştı. Savaşlardan dolayı topraklar ekilememiş, ekilenlerden ise bir verim hâsıl olmamıştır. Anadolu'da başlayan Milli Mücadele hareketi, son Yunan askerini de denize döktükten sonra müttefiklerle masaya oturmuş ve yeni bir barışı konuşmaya başlamıştır. Yeni yönetim tarımda da kararlı bir şekilde çalışmaya başlamış ve 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de toplanan İzmir İktisat Kongresi ile tarıma da can verecek önemli adımlar atılmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Tarım Alanında Yaşanan Gelişmeler: Nüfusunun büyük çoğunluğu tarıma bağlı olarak yaşayan, tarımın ekonomideki payını bilen Mustafa Kemal Paşa, tarımın ekonomik gücü yanında milletleri yaşadıkları toprağa bağlayan bir unsur olarak da nitelemiş ve saban kullanan kolların gün geçtikçe kuvvetleneceğini ve daha çok toprağa sahip olacağını ifade etmiştir.¹⁴ İzmir İktisat Kongresi'nde Ziraat Mümessilleri tarafından Türkiye Çiftçiler Birliği isimli bir cemiyet kurulmuştur. Kongrede alınan on iki maddelik Misak-ı İktisadi Esaslarına ek olarak aşar vergisinin kaldırılması da gündeme gelmiştir.¹⁵ Kongre'de ayrıca, vergi sisteminde reformlar, topraksız köylüye toprak verme, kredi kuruluşlarının ıslahı ve tarımda modern usul gibi başlıklarla sıralanacak kararlar da alınmıştır.¹⁶ 1923 yılında Cumhuriyetin ilk kooperatifçilik mevzuatı olan İstihsal, Alım ve Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi yayınlanmıştır. 1923 yılında zirai makinelerin Ziraat Bankası yoluyla ithali ve çiftçilere gümrüksüz olarak dağıtılması yönünde bir kanun çıkarılmıştır. Gelecekteki Tarım Kredi Kooperatiflerinin öncülü sayılabilecek olan ve çiftçiye krediyi daha yaygın bir biçimde götürmek amacıyla 1924 yılında İtibar-ı Zirai Birlikleri Nizamnamesi yayınlanmıştır.¹⁷ Köylüler ve tarım üzerine yapılan çalışmalar Milli Mücadele döneminden itibaren başlatılmıştır. Birinci Meclisin 1 Numaralı kanunu Ağnam Vergisi Kanunudur. Bu kanunla beraber hayvanlar üzerinden alınan vergi eskisi gibi

⁵ Güran, "Tarım Politikası...", s. 306-307.

⁶ Tevfik Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 63,66.

⁷ Yüksel Kaştan, "Atatürk Dönemi Tarım Alanında Devletçilik Uygulamaları ve Antalya", Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, (2020), C.7, S.14, s.177.

⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makinleşme", 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Editör: Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 6.

⁹ Yüksel Kaştan, "Atatürk Dönemi'nde Tarım Alanında Yapılan Yenileşme Hareketleri", ICANAS, Ankara, (2007), s. 1763.

¹⁰ Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 75.

¹¹ Yıldırım, Atatürk Dönemi Tarım, s. 5.

¹² Yüksel Kaştan, "Atatürk Dönemi Tarım Alanında Devletçilik...", s. 177.

¹³ Arnold Joseph Toynbee, Türkiye III (Bir Devletin Yeniden Doğuşu), Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 2000, s. 7.

¹⁴ Afet İnan, İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat- 4 Mart 1923), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 60.

¹⁵ Neslihan Altuncuoğlu, "Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinde Tarım Politikası", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.12, S.62, (2019), s.284.

¹⁶ Kaştan, "Atatürk Dönemi'nde Tarım Alanında Yapılan...", s. 1767.

¹⁷ Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, s.80; Yıldırım, Atatürk Dönemi Tarım, s.17.

dört misline çekilmiştir.¹⁸ Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte topraksız köylüyü topraklandırmaya yönelik adımlar atılmaya başlanmıştır. Devlete ait arazilerin topraksız ve muhacirlere verilmesi hasebiyle 1923-1934 yılları arasında 711.000 hektar arazi dağıtılmıştır. Yine ilk tarım sayımı da 1927 yılında yapılmıştır. Bu sayıdaki verilere göre 1927'de çiftçi başına düşen ekili alan %25 civarında, ekili araziler ülke oranının %4,86'sı kadar, tahmini ekilebilir arazi ise %32'dir.¹⁹ Yine aynı sayıma göre 1.751.239 köylü ailesine karşılık 118.700 saba ve 210.794 pulluk bulunmaktadır.²⁰ Türk çiftçisi ve toprağı halen modern tarım usulleriyle tanışmamış bir vaziyettedir. Bu tablo karşısında tarımda modernleşmenin sağlanabilmesi için Türk çiftçisine bir lider ve okul gerekliydi.

Tarımda modernleşme yolunda Türk köylüsüne örnek olan ve liderlik eden kişi Gazi Mustafa Kemal Paşa'dır. Bu yolda atılan adım ise örneğini Osmanlının son yıllarında gördüğümüz "Numune Çiftlikleri" olacaktır. Bu çiftlikler sayesinde hem modern tarım usulleri halka öğretilcek hem de modern tarımda halka öncü olunacaktı. Numune Çiftlikleri bir yandan laboratuvar görevi görecekti diğeri yandan da piyasayı tetkik edecekti.²¹ Bu yönde atılan ilk adım Ankara Atatürk Orman Çiftliğinin kurulması olmuştur. 1925 yılının baharında Mustafa Kemal Paşa, ülkedeki tanınmış ziraatçılarla görüşerek çiftlik kurma fikrini onlara açar ve yer bulmalarını emreder. Tabii olarak ziraatçılar Ankara'da ziraata en elverişli yerleri tetkik ederek Mustafa Kemal Paşa'ya sunarlar. En az üzerinde durulan yer ise günümüzdeki çiftliğin bulunduğu alandır. Mustafa Kemal Paşa, bu arazi hakkında bilgi ister ve arazinin tarıma elverişli olmadığı bildirilir. Paşa'nın maksadı çiftlik kurmak değil en verimsiz toprakta bile insan iradesi ile başarılar elde edilebileceğini kanıtlamak, Türk çiftçisine azim ve irade aşılacaktır.²² Neticede günümüzde Atatürk Orman Çiftliğinin bulunduğu alan Mustafa Kemal Paşa'nın da bizzat işbaşında bulunmasıyla uzun uğraşlar sonucunda ıslah edilmiş ve bir çiftlik haline dönüştürülmüştür. Bu çiftlikle birlikte modern tarım usulleri tetkik edilmeye ve halka öğretilmeye başlanmış ayrıca çiftlik sadece üretim yapmakla kalmayıp ürettiği ürünleri işleyerek piyasaya satışa sunmuştur. Çiftlikte açılan satış mağazaları, bahçe ve gazinolarla insanların

da uğrak yeri haline gelmiştir.²³ Ankara'daki çiftliği takiben Silifke'de Tekir ve Şövalye,²⁴ Tarsus'ta Piloğlu, Dörtöyl'da Karabasamak, Yalova'da Baltacı ve Millet Çiftlikleri kurulmuştur.²⁵

Silifke'de Gazi Çiftliği'nin Kuruluşu ve Tarımsal Modernleşmeye Katkıları: Mustafa Kemal Paşa, yapılan inkılapları halka ulaştırmak ve halkı bizzat dinlemek üzere daima yurt gezilerine çıkmıştır. Bu gezilerinin dördünde Silifke'ye de teşrif buyuran Gazi Paşa ilk ziyaretini 1925 yılında gerçekleştirmiştir. Mersin'de Silifke'den gelen heyetle görüşerek Silifke'ye ziyaret daveti almıştır. Mustafa Kemal Paşa, Mersin ziyareti sırasında beraberindeki heyete çiftlik kurma fikrini açmış ve buna uygun yer olup olmadığını sormuştur.²⁶ Mustafa Kemal Paşa'yı Silifke'de metruk haldeki Tekir Çiftliğinden ilk haberdar eden ise Silifke'de valilik görevinde de bulunmuş olan dönemin Ziraat Vekili Zeki Bey'dir.²⁷ Mersin'de iken bölgede de bir çiftlik kurma düşüncesi olan Mustafa Kemal Paşa'ya Hacı Bey Silifke'de bulunan Tekir Çiftliği hakkında bilgi vermiştir.²⁸ Ayrıca Silifke'den davet için gelen heyette bulunan Hacı Paşazade Sadık Bey'de²⁹ Mustafa Kemal Paşa'yı bu çiftlik hakkında bilgilendirmiş ve Paşa'dan çiftliğin kuruluşunda beraber çalışma teklifini almıştır.³⁰ Adı geçen çiftlik Abidin Paşa tarafından kurulmuştur. 1920'li yıllarda ise Bodosaki Atnasyadis isimli bir Rum tarafından satın alınmıştır.³¹

27 Ocak 1925 tarihinde Silifke'yi ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa, 29 Ocak 1925 tarihinde Tekir Çiftliği'ni ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında yanında ilk etapta Silifke'de çiftlik işlerini yürütecek olan Sadık Bey de bulunmaktadır. Arazinin yozlaşmış ve bakımsız bir halde bulunduğunu gören Mustafa Kemal Paşa, tıpkı Ankara'da olduğu gibi yılmamış ve arazinin alınmasına karar vermiştir. Araziyi alma kararının ardından arazinin hukuken satışa hazır hale getirilmesini ve halka açık bir ihaleye konulmasını istemiştir.³² Silifke Tapu Dairesi'nin arazinin gerekli işlemlerini yapmasının ardından Gazi Paşa'nın Silifke'deki vekili Sadık Bey telgrafla Mustafa Kemal Paşa'yı işlemler hakkında bilgilendirerek Ankara'ya hareket etmiş ve çiftliğin satın alınması hususunda Mustafa Kemal Paşa'dan vekâlet almıştır. Akabinde Silifke'ye dönen Sadık

¹⁸ Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, s.77.

¹⁹ Altuncuoğlu, "Atatürk'ün Söylev...", s.284-285.

²⁰ Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, s.72.

²¹ Atatürk Çiftlikleri, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Yayınları, Ankara 1939, s.11.

²² Atatürk Çiftlikleri, s. 11-12.

²³ Atatürk Çiftlikleri, s. 17. Ayrıca Çiftliğin satış rakamları için: Atatürk Çiftlikleri, 60,66-75.

²⁴ Mustafa Kemal Atatürk'ün Silifke'de kurmuş olduğu çiftlikler bazı kaynaklarda iki farklı çiftlik olarak zikredilmektedir. Bunlar Tekir ve Şövalye Çiftlikleridir. Fakat yine kaynaklarda, raporlarda Şövalye çiftliği Tekir Çiftliğiyle beraber zikredilmektedir. Bu çiftlik de kuvvetle muhtemeldir ki 12.500 dönüm gibi büyük bir alanı kaplayan Tekir Çiftliği sınırları içerisindeydi.

²⁵ Yaşar Semiz, "Atatürk Çiftlikleri ve Bunların Hazineye Devri", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.26, (2009), s. 158.

²⁶ Mehmet Nuri Şanda, "Tarsus ve Silifke'deki Atatürk Çiftliklerinin Denetlenmesi", Pearson Journal of Social Sciences & Humanities, C.7, S.11, (2021), s. 209.

²⁷ Arslan Eyce, Atatürk Taşucu'nda Gazi Çiftliği ve Atatürk Evi (1925-1926-1934-1935), Taşucu Eğitim ve Doğal Hayatı Koruma Vakfı Yayınları- 1, 2017

Adana, s.52; İzzet Aslan, Atatürk Silifke'de, Kemal Matbaası, Adana 1981, s. 140.

²⁸ Gündüz Artan, Atatürk Mersin'de "Hayali Cihan Değer", Derleyen: Semih Vural, Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Mersin 2023, s. 41.

²⁹ Sadık Taşucu: Silifke'nin Taşucu beldesinden olan Sadık Taşucu erken Cumhuriyet dönemi Silifke'sinin önemli simalarındandır. Modern bir zat olan Sadık Bey Mustafa Kemal Paşa'nın teveccühüne mazhar olmuştur. Çiftliğin ilk aşamadaki işlemlerini yürüten Sadık Bey, Mustafa Kemal'in Silifke ziyaretlerinde onu evinde misafir eden kişidir. Silifke'nin ilk gazetesi olan İçel Sadık Bey tarafından yayınlanmıştır. CHF'nin Silifke Başkanlığında da bulunan Taşucu daha sonra siyasi çekişmeler neticesinde Mustafa Kemal Paşa'nın gözünden düşmüştür.

³⁰ Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 138.

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 38/ 35/ 2; BOA, Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD), 3167.23.1-11.

³² Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 173-174; Artan, Atatürk Mersin'de, s. 44; Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s. 75.

Bey Mustafa Kemal Paşa adına ihaleye katılarak 36.000 Türk Lirası bedelle araziye satın almıştır.³³ İhaleye Mustafa Kemal Paşa'dan başka katılan kişiler Silifke tüccarlarından Ahmet Bey (Ovacık) ve Mahmut Şükrü Beylerdir.³⁴

Mustafa Kemal Paşa, görevlendirdiği Sadık Bey aracılığıyla çiftlikte hummalı bir çalışma başlatır. 12.600 dönümlük arazinin bir kısmı Göksu Nehri'nin su taşkınlarına maruz kalmış, bataklık ve ekime elverişsiz bir haldedir. Bataklık kurutulmuş, su kanalları üzerine altı adet beton köprü inşa edilmiştir. O dönemde Silifke'de ilk defa görülen iki katlı kiremit çatılı bir çiftlik binası inşa edilmiştir. Traktörün ve traktör işletecek ustaları bulmanın mümkün olmadığı yıllarda bunların hepsi Tekir Çiftliği'nde hazır hale getirilmiştir. Ayrıca tarım makinaları için hangarlar, tamirhane ve akaryakıt deposu inşa edilmiştir. Mutfak, yemekhane, iki adet ambar, lojmanlar, müdüriyet ve karakol binası yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda modern tarımı öğretmek amacıyla Bölge Tarım Okulu açılmıştır. Yoğun çalışmalar sonunda dikilen ağaçlar boylanıp yeşillenmiş, inşa edilen yapılarla çiftlik yeni bir çehreye kavuşmuştur. Yapılan tüm bu çalışmalarda Silifke, Anamur, Gülnar ve Mut olmak üzere yöre halkı çiftlikte çalışmıştır. Çiftlik yöre halkına sadece iş imkânı sunmakla kalmamış hem çalışanlar hem de köylüler çiftlikten fenni ve teknik bilgiler öğrenmiştir.³⁵

Mustafa Kemal Paşa çiftlikteki iki traktörden birini elektrik üretiminde kullanılması amacıyla Silifke Belediyesi'ne hediye etmiştir. Göksu Nehri kenarındaki bir binaya kurulan dinamo düzeneği bu traktör sayesinde işletilmiş ve bu yolla 1936 yılında ilk defa Silifke'ye elektrik gelmiştir.³⁶ Orta Anadolu için önemli bir liman olan Taşucu Limanı da çiftlik faaliyetlerinden olumlu etkilenmiştir. Çiftlikte kullanılmak üzere Almanya'dan getirilen makinelerin karaya çıkarılması için Taşucu İskelesi yenilenmiş ve vinçli sistem kurulmuştur. Yenilenen bu iskele 1950 yılında modernize edilene kadar liman hizmetlerinde önemli bir işlev görmüştür.³⁷ Aynı zamanda çiftlikten üretilen mahsuller bu liman aracılığıyla ihraç edilmiştir.³⁸ 1926 yılında Silifke'yi ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa vaktinin büyük bir kısmını çiftlikte geçirir ve gerçek bir çiftçi gibi gün boyu çiftlikte çalışır. Taşucu'nu da ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa buraya bir Cumhurbaşkanlığı köşkü yaptırma fikrini yanındakilere açar. Vilayet Sermühendisi

Behram Münir Bey tarafından çizilen plan çok gösterişli olduğu için beğenilmez. Ardından Macar Mimar Radomesko'ya çizdirilen plan beğenilmiştir. Bu köşk için belirlenen alan günümüzde Taşucu Kız Yurdunun bulunduğu alandır. Fakat bu proje maalesef gerçekleşmemiş ve adı geçen köşk daha sonra İstanbul Florya'da inşa edilmiştir.³⁹

Tekir Çiftliği, pirinç ve pamuk ekiminin yapıyor oluşuyla diğer çiftliklerden ayrılır. Zira o yıllarda pirinç ekiminin fenni metotlarla yapıldığı tek çiftlik burasıdır. Sulama imkânı olmasından dolayı pamuk ziraatı da olumlu neticeler vermiştir. Bu çiftlikte üretilen pirinçlerin tohumları İtalya, Irak ve İran'dan getirilmiş ve en iyi yetişeni İtalyan tohumları olmuştur. Tekir Çiftliği'nden elde edilen tohumlar Çukurova'ya dağıtılmıştır.⁴⁰ Bunların yanında jüt, ram ve keten gibi maddelerin de ekimi gerçekleştirilmiştir.⁴¹ Kıbrıs'tan buğday tohumu getirilmiş ve çiftlikte çoğaltılarak çevre köylere tohumluk olarak dağıtılmıştır. Kıbrıs ve Sakız Adalarından turfanda yetişen bakla tohumları getirilmiş ve yine üretilen bakla tohumları yurdun farklı bölgelerine dağıtılmıştır.⁴² Çiftlik bünyesinde Aşar Köyü yakınlarına Okalptüs Numune Ormanı kurulmuştur.⁴³ Türkiye'de ilk defa yer fıstığı üretiminin denemesi Tekir Çiftliği'nde ve Anamur Ovasında gerçekleştirilmiştir. Yine Akdeniz yöresinin ürünlerinden olan turuncgillerin üretim denemesi de bu çiftlikte yapılmıştır. Göksu üzerinde inşa edilen su bentleri ve kanallarıyla çiftliğe su ulaştırılmış ve bu suretle Göksu Deltası Sulama Projesinin temeli Mustafa Kemal Paşa'nın eliyle Tekir Çiftliğinde atılmıştır.⁴⁴ Çiftlikte hayvancılık faaliyetleri de yapılmıştır. 1929 yılında Halep'ten satın alınan inek ve boğalarla çiftlik bünyesinde bir sığırcılık şubesi açılmıştır. Rusya'dan gelen "karagül" cinsi koyunların üretimi de 1930 yılında Tekir Çiftliği'nde yapılmaya başlanmıştır. Silifke'nin Düden Yaylası'na köylülerin de yararlanabileceği bir mandıra inşa edilmiştir.⁴⁵ Mustafa Kemal Atatürk 1935 yılındaki ziyaretinde Çiftlik Müdürü Nazım Bey'den çiftlik hakkında bilgi almıştır. Çiftliğin kuruluşundan bu yana bölgeden daha önce alınmayan verimin alındığını belirten Nazım Bey, hayvan üretiminin geliştiğini ve üretilen hayvanların ve diğer zirai ürünlerin, tohumların köylüye kendilerini geliştirmek amacıyla bedelsiz olarak dağıtıldığını bildirmiştir.⁴⁶ Ayrıca yetiştirilen hayvanlardan elde edilen yün ve deriler işlenmesi amacıyla Ankara'ya gönderilmiştir.⁴⁷

³³ Aslan, Atatürk Silifke'de, s.178-180; İhale Temmuz 1925 tarihinde ilana konulmuş ve vilayetin yayın organları ve tellallar tarafından ilan edilmiştir. Vilayetin resmi yayın organı olan Taş İli Gazetesi söz konusu ihale ile ilgili olarak 20 Mayıs, 24 Haziran ve 8 Temmuz 1925 tarihlerinde olmak üzere üç kez ilan yayınlamıştır. Bakınız: Cihat Yıldırım, "Gazi Mustafa Kemal Paşa ile İlgili 'Taş İli' Gazetesi'nde Çıkan Haberler Üzerine Bir Değerlendirme", Tarihîn Peşinde, S.11, (2014), s. 50.

³⁴ Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s. 76; Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 180.

³⁵ Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 181-182,184-185,335.

³⁶ Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 316-317.

³⁷ Aslan, Atatürk Silifke'de, s.182-183; Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s.80.

³⁸ Yaşar Faruk İnal, "Atatürk'ün Kurduğu Silifke Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifinin İlk Müdürü İsmail Deliormanlı ile Sohbet", Karınca, S.533, C.31, (1964), s. 97.

³⁹ Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s.77; Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 205-206.

⁴⁰ Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 185.

⁴¹ Semiz, "Atatürk Çiftlikleri...", s. 162-163.

⁴² Şanda, "Tarsus ve Silifke'deki...", s.209.

⁴³ Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 185; Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s. 79.

⁴⁴ Yıldırım, Atatürk Dönemi Tarım, s. 27.

⁴⁵ Aslan, Atatürk Silifke'de, s. 185; Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s. 79; Atatürk Çiftlikleri, s. 46,49.

⁴⁶ Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s. 113.

⁴⁷ Şanda, "Tarsus ve Silifke'deki...", s. 210.

Silifke Tekir Çiftliği'nin Silifke'ye ve Türk köylüsüne örnek olacak bir diğer faaliyeti ise kurulan kooperatiftir. Bu kooperatifin kurulması Atatürk'ün çiftlik dâhilinde yapılmasını istediği işlerin arasındaydı. Çiftçilerin ürünlerini bizzat kendileri kooperatif aracılığıyla değerlendirmeleri, aynı ve nakdi destek almaları ve birlikte iş yürütmelerini isteyen Atatürk bu hedef doğrultusunda bizzat tüzüğünü yazdığı Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi'nin çalışmalarına başlamıştır. İlk etapta kooperatife hissedar olacak köylüyü bulmakta zorluk çekilse de sorun kısa sürede çözülmüştür.⁴⁸ Öyle ki hissedar olması için 35 numaralı üye Veli oğlu Kıbrıslı Hüseyin'in parası dönemin çiftlik müdürü Sırrı Bey tarafından yatırılmıştır.⁴⁹ Kooperatifin kuruluşu için 30 Haziran 1936 tarihinde Silifke Ziraat Bankası'na verilen dilekçe İktisat Vekili Celal Bayar tarafından da onaylanmış ve 1 Temmuz 1936 tarihinde kooperatif resmi olarak kurulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, kooperatifin kurulmasından bir yıl sonra Silifke Tekir Çiftliğini, bizzat kendisi tarafından tesis edilen diğer dört çiftlik ile beraber hazineye hediye etmiştir. Ardından bu çiftlikleri de kapsayacak şekilde her türlü ziraat işleriyle ilgilenmek üzere Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu kurulmuştur. Arasında Silifke Tekir Çiftliği'nin de bulunduğu beş çiftlik 1938 yılında bu kuruma devredilmiştir.⁵⁰ Silifke Tekir Çiftliği'nin arazileri sonraki yıllarda mübadele ile iskân edilen Mübadeil Türklere ve topraksız köylüye dağıtılmıştır.⁵¹

Sonuç: Cumhuriyet kurulduğunda eski usullerle yapılan tarım, geçmiş yıllarda da devlet adamlarının çözüm aradığı bir sorun olmuştur. Fakat gerçekleştirilen uygulamalarda maddi yoksulluk başta olmak üzere devletin üzerinden gitmeyen askeri ve siyasi buhranlar neticesinde başarı sağlanamamıştır. Askeri alanda Türk milletine liderlik eden Başkomutan Mustafa Kemal Paşa aynı vazifeyi yeni Türk devletinin kuruluşunda ve tarım alanında da üstlenmiştir. Yeni Türk devleti kurulduğunda ekonominin başat gücü tarımdır. Bahsettiğimiz üzere tarım halen ilkel usullerdedir. Savaşlardan dolayı nüfuz azalmış araziler boş kalmıştır. Bu sorunun çözümü için uğraşan Mustafa Kemal Atatürk "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" vecizesini her ne kadar bu yıllardan sonra söylemişse de hep bu doğrultuda hareket etmiştir. Çünkü uzun süren savaşlar Türk milletinin belini bükmüştür. Savaşlar sebebiyle ülke harap ve bitap düşmüş haliyle köylü ve tarım da bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Artık yeni ve barışçı bir siyasi ortamda Türk köylüsüne ulaşılmaya çalışılacak köylü ve tarım ihya edilecektir. Yapılan hukuki ve kanuni düzenlemeler modern uygulamalarla taçlandırılmıştır. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa tarafından Türk köylüsünü modern tarım alet ve usulleriyle tanıştıracak ve onlara uygulamalı bir okul vazifesi görece Numune Çiftlikleri'nin temeli atılmıştır. Numune

Çiftliklerinin ilki başkent Ankara'da kurulmuştur. Bu çiftliğin ikincisi ise Silifke'dedir. Silifke Tekir Çiftliği terk edilmiş, çoğu kısmı bataklık bir haldeyken Mustafa Kemal Paşa tarafından satın alınmış ve ilk günden itibaren hummalı bir çalışmaya girişilmiştir. Çiftlikteki bataklıklar kurutulmuş, su kanalları açılmış, çiftlik için gerekli yapılar inşa edilmiştir. Hummalı çalışmalar neticesinde çiftliğin çehresi yeni ve yemyeşil bir görünüm kazanmış, Silifke köylü ve çiftçisi başta olmak üzere Türk köylü ve çiftçisine azim ve kararlılıkla verimsiz toprakların yemyeşil hale getirilebileceği ispat edilmiş ve umut aşılanmıştır. Çiftliğe getirilen traktörlerin ve mahsullerin ihracı için Taşucu limanı yenilenmiştir. Pirinç ve yer fıstığı üretimi ilk defa bu topraklarda denenmiştir. Çukurova bölgesinde yetiştirilen pirinçlerin atası Tekir Çiftliğinde üretilmiştir. Kıbrıs ve Sakız adasından getirilen bakla tohumları da bu toprakta denenmiş ve başarı sağlanmıştır. Üretilen bu tohumlar Silifke'ye ve yurdun dört yanına dağıtılarak üretimi yaygınlaştırılmıştır. Silifke başta olmak üzere Türk tarımı için bir ilk sayılabilecek Okaliptüs Numune Ormanı da çiftlik bünyesinde Avşar Köyü'ne kurulmuştur. Çalışmaları tarım ile sınırlandırmayan Numune Çiftliği hayvancılıkta da örnek olmuştur. Nitekim 1929 yılında Rusya'dan getirilen karagül cinsi koyunla koyunculuk şubesi, 1930 yılında Halep'ten satın alınan inek ve boğalarla sığırcılık şubesi açılmıştır. Üretilen hayvanlar yöre halkına ücretsiz dağıtılarak hayvancılığında gelişmesi noktasında önemli bir adım atılmıştır. Yapılan tarım ve hayvancılık faaliyetlerine ek olarak çiftlikte Atatürk'ün isteklerinden birisi olan Bölge Tarım Okulu eğitim-öğretime başlamıştır. Atatürk'ün bölge için isteklerinden bir diğeri de çiftlik bünyesinde kooperatif kurulmasıdır. Bu adım da bizzat Atatürk'ün öncülüğünde atılmış ve Mustafa Kemal Atatürk, Tekir Çiftliği sahibi sıfatıyla Tekir Çiftliği kooperatifinin 1 numaralı hissedarı olmuştur. Bu kooperatifle bölge çiftçisi mahsulünü kendisi denetlemiş ve değerlendirmiştir. Aynı zamanda maddi manevi açıdan kooperatiften destek görmüşlerdir. Netice itibarıyla Tarım Kredi Kooperatifi ile birlikte Gazi Çiftliği, Atatürk Çiftliği ve aynı zamanda Tekir Numune Çiftliği olarak isimlendirilen çiftlik öncelikle bölgesel ölçekte ve daha sonra ulusal ölçekte Türk tarımının gelişmesine ve Türk çiftçisinin modern tarım ve hayvancılığı öğrenmesine büyük katkılar sağlamıştır.

⁴⁸ Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s. 115.

⁴⁹ Bülent Akbaş, "Silifke Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi'nin Hayattaki İlk Ortakları ve Atatürk'le İlgili Anısı Olan Kişilerle Konuşmalar", Karınca, C. 5, S. 533, s. 83.

⁵⁰ Semiz, "Atatürk Çiftlikleri...", s. 175; Şanda, "Tarsus ve Silifke'deki...", s. 211.

⁵¹ Eyce, Atatürk Taşucu'nda, s. 117.

AYDIN EFELERİNİN MİLLİ MÜCADELEYE DÂHİL EDİLMEK İSTENMESİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

Ayça SOYMAÇ*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Özet: Aydın bölgesinin Milli Mücadele döneminde Yunan kuvvetleri tarafından işgali karşısında oluşturulması planlanan Kuva-yı Milliye birlikleri için düşünülen baş aktörlerin neden Aydın Efelerinin olduğu hususu üzerinde durulması gereken bir konudur. Direnişin başlangıç aşamasında Aydın halkının ve bölgenin ileri gelenlerinin tutumu ile birlikte konu ele alınarak bu hususta efelere yönelik olan tutum ve davranışların çok yönlü şekilde ele alınması gerekmektedir. Makro ölçekte zeybeklik, mikro ölçekte efelik geleneklerinin kendi içlerinde barındırdıkları özelliklerin Kuva-yı Milliye fikri ile bağdaşan yönleri önem arz etmektedir. Bununla birlikte mücadelede yer alan efelerin ne tür etkiler dâhilinde mücadeleye katıldıkları hakkındaki tespitler de önemlidir. İncelemeler esnasında Aydın bölgesinin işgal kuvveti olan düzenli Yunan kuvvetleri karşısında Kuva-yı Milliye'den oluşan efelerin ne tür özellikleriyle beraber mücadele esnasında başarı gösterdikleri açıklanmaya çalışılmıştır. Buna karşılık efeler karşısında Yunan kuvvetlerinin zayıf yönleri de konu dâhiline eklenmiştir. Çünkü konu savaş tarihi alanına girmektedir. Bu nedenle iki taraf birlikte incelenerek karşılaştırma yapılmıştır. Böylece efelerin mücadelede öne çıkan özelliklerinin etkisi gösterilmiştir.

Giriş: Cihan Harbi sonrasında başlayan Mondros Ateşkes süreci ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin kaderini masaya yatan ve Anadolu topraklarını taksime açan Paris Barış Konferansı dönemleri kendi içlerinde Anadolu topraklarının işgaline zemin hazırlayan ve onayını veren detaylar barındırmaktaydı. Bu detaylar arasında yer alan bir devlette Yunanistan olmuştur. Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un çabaları ve İngiltere desteği ile Yunanistan'a Batı Anadolu topraklarında işgal bölgesi olarak payına düşen muhit içinde Aydın da yer almıştır. İşgal sürecinde bulunulan vaziyet savunma için gereken gücün ve ikmalin yetersiz olduğunu gösterse de, Anadolu insanının tarih boyunca tanıklık etmediği bir kolektif milli duygu ve vatan sevgisiyle direniş sürecinde yer alarak tarihe Kuva-yı Milliye olarak geçecek birliklerin oluşmasında etken olmuşlardır. Aydın yöresinde ise bu

birliklerin temelini oluşturan etkin güç efeler ve beraberindeki zeybek grupları olmuştur. Kendileri hakkında yapılan araştırmalarda çeşitli kesimlerce çete veya eşkıya olarak nitelendirilmiş ve dağları kendilerine mesken etmiş bu kimseler, Milli Mücadele döneminde Aydın savunmasını gerçekleştirmek isteyen kişilerin akıllarına gelen ilk kişilerden olmuşlardır. Mücadelede yer almayı kabul edip beraberindeki zeybek gruplarıyla dağdan inip savunmaya etkin bir biçimde katılan efelerin Kuva-yı Milliye içerisindeki yeri ve önemi zeybeklik geleneği ile birlikte daha ayrıcalıklı olmuştur. Çünkü bu kişiler silah kullanmasını bilen, buldukları yörenin coğrafyasına hâkim olan, birlik olarak hareket etmesini bilen ve otorite sahibi olan kimselerdi. Bu yönleriyle efeler, bir nevi askeri grupların yapabileceği savunma tarzını benzeri açıdan yapabilecek kimseler olması nedeniyle Milli Mücadele'nin vatan savunması açısından baş aktörler olarak yer almışlardır. Çalışma kapsamında belirlenen konu harp tarihi alanına girdiği için dönemin önde gelen tanıklarının hatıratları baş kaynak olarak ele alınmış ve karşılaştırma yapılmıştır. Eldeki bu kaynaklar neticesinde çalışma birinci elden kaynaklarla desteklenmeye çalışılmıştır. Bahsi geçen Aydın efelerinin arkalarından bıraktıkları birinci el kaynak olarak bir hatıratla ulaşılamamıştır. Bu nedenle çalışma bahsi geçen kaynaklarla yürütülmüştür. Çalışmanın asıl konusu olan efelerin mücadeleye dâhil edilmek istenmesi sonraki süreçte elde ettikleri başarılarla aktarılmaya çalışılmıştır. Buradaki amaç harp tarihi anlayışının bir getirisi olan işgalci ve savunmacı güçlerin bölgedeki konumu üzerine analiz gerçekleştirebilmek olmuştur. Çalışma kapsamında efelik ve zeybeklik ifadelerinin terim ve kültürel anlamda açıklamalarına yer verilerek sonraki aşamalarda efelerin özelliklerinin açıklanması okuyucu için daha anlaşılır kılınmak amaçlanmıştır. Bu hususta sözlüklerden yararlanılmıştır. Bunların yanı sıra bilgilerin ulaşılması ve derlenmesi amacıyla bu zamana kadar yazılmış olan akademik çalışmalar kaynak olarak kullanılmıştır.

Efe, Zeybek ve Kızan Terimlerinin Tanımlanması: Genel anlamda zeybek ve efeler halk tabakasından eli silahlı ve dağda yaşayan grupları nitelendirmek için kullanılırdı. Bu kimseler fakire yardım eden, köprü yaptıran, mezarlıkların bakımını sağlayan, doğayı koruyan ve köylerin çoğunu eşkıyalardan

koruyan kimseler olarak bilinirken cana, mala, ırza sataşanlara ise çalılık denmiştir. Terim anlamına baktığımız zaman efe kelimesi Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre sırasıyla, yiğit, özellikle Batı Anadolu'da köy yiğidi, zeybek, ağabey, kabadayı ve kaptan anlamlarını barındırmaktadır. Efe kelimesinin Türk Ansiklopedisi'ne göre, zeybek toplumlarının başkanına verilen ad olarak nitelendirildiğini ve zeybek topluluklarının arasında yer alan kahramanlıkları, yiğitlikleri ve mertlikleriyle kendilerinden söz ettirmiş, ön plana çıkmış kimsenin efe olarak kendilerine başkan seçtikleri de nakledilmektedir. Bunların yanı sıra Kubbealtı Lügatı'nda efe için Batı Anadolu'da Aydın ve İzmir bölgelerinde zeybeklerin ağalarına, köylerde verilen isim ve köy ve kasabalarda erkekler için kullanılan hitap sözü olarak karşımıza çıkmaktadır. Konu dâhilinde kısaca açıklamak gerekirse efe, zeybek topluluklarında ağa olarak geçer ve zeybek ile kızanlar bu efeyi efeleri yani ağaları sayarlardı.¹ Zeybek ise Batı Anadolu efesi ve Ege yöresine özgü bir müzik veya oyun türü, zeybek havası manasına gelmektedir.² Zeybek, efe kişinin başkanlığında bulunan topluluğa verilen genel bir isimdir. Zeybeğin emri altında olan ise kızandır, bu kızanların idaresinden sorumludur ve kendileri de kızanlıktan yetişmiştir. Zeybeklerin her biri farklı lakaplarla da tanınırdı. Örneğin Çakırcalı, Sarı Efe, Ger Ali vb. gibi³. Bu lakaplar onların aile yaşantısı veya efe ve zeybek olma nedenlerini kendi içlerinde barındırabiliyordu. Kızan terimi ise erkek çocuk, silahlı köy delikanlısı ve çoluk çocuk manalarını taşıdığı görülmektedir.⁴

Tarihsel süreçlerine bakıldığında zeybeklerin Selçuklu Devleti döneminde oluşturulan askeri ve akıncı muhafız birlikleri olduğu görülmüştür. Selçuklu döneminde seymenlik adındaki yiğitlik teşkilatı sonraları yeniden teşkilatlandırılarak zeybeklik haline getirilmiştir. Bundan sonra ise Aydınoğulları ve Osmanlı dönemlerinde halk örgütü olarak sahnede yer almışlardır. Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla birlikte bu kimseler ya farklı mesleklere intikal etmişler ya da başıbozuk birlikler halinde yollarına devam etmişlerdir. Sonraları Aydınoğullarından Umur Gazi, bu dağınık birlikleri düzene sokmuş ancak Aydınoğlu Beyliğinin Osmanlı Devletiyle olan münasebetlerinden sonra beyliğin son bulması, durumu bozmuştu. Zeybekler buldukları beyliklerin kardeş beylikleri olan Osmanlılar tarafından son bulmasını kabul edememişlerdir. Beyliğin yıkılması ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemleri zamanında içlerinden bazı zeybekler hastalık, işsizlik

ve uzun süre askerlik gibi hususları art arda yaşamasıyla felsefelerinden giderek uzaklaşmışlar ve bilinen eşkıyalık hareketlerinde bulunmuşlardır. Bunların yanı sıra efelerin ismi kullanılarak yolsuzluk, soygunculuk ve saldırılarda bulunan kimseler de olmuştur. Ancak zeybeklerin bir türlü yıldızının barışmadığı Osmanlı Devleti'ne gerektiğinde yardıma gitmekten gocunmamışlardı. Kırım, Karadağ, Yunan ve Rus harplerinde düşmanla çarpışmışlardı. Ancak Şahin Efe Yılmaz'ın anlatımına göre kendilerine verilen sözlerin yerine getirilmemesiyle dağlara geri dönmüşlerdir.⁵ Kendileri için Aydın bölgesinin farklı önemleri de vardı. Aydın Vilayeti hudutları içerisinde yer alan dağların vaziyeti bölgedeki eşkıyaların yer edinebileceği mekânlar olarak görülmüştü. Eşkıyalar için uygun ortam olan bu dağlar eşkıyaların aksine bu kişilerin peşine düşen müfrezeler için olumsuz şartlar taşımıştır. Bunun yanı sıra bölgede ulaşım ve haberleşme imkânlarında yeterliliğin sağlanamaması eşkıyalık faaliyetlerinin artmasında bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa ki devlet otoritesinin bir bölgede hissedilebilmesi son derece elzemdir. Çünkü bölgedeki huzurun ve asayişin sağlanabilmesi ve kontrol altında tutulabilmesi bu husustan geçmektedir.⁶ Osmanlı Devleti merkezi otoritesini sağlayınca zeybek kesiminin toplum bünyesindeki varlıkları zayıfladıysa da devletin var olan düzeni bozulmaya başladığında yeniden açığa çıkmışlardır. Zaten tarihsel süreç içerisinde devletin durumuyla zeybeklerin bu durumu hep paralellik göstermiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı haberini alan bu zeybek toplulukları silahlarıyla beraber yurtları olan dağları terk ederek köylere inmişler ve bundan sonra topraklarını savunma yoluna giderek tarih sahnesinde yer alamaya başlamışlardır.⁷

Aydın'ın İşgali ve Efelerin Aydın Savunmasında Yer Alması: 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal eden Yunanistan daha sonra işgal alanını genişleterek Mayıs'ın 22'sinde Selçuk'u 26'sında Germencik ve İncirliova'yı 27'sinde de Aydın'ı işgal ettiler ve Nazilli'ye kadar ilerlediler. Venizelos, Yunanistan'ın gerçekleştirdiği işgallerin belirli çerçeveler dâhilinde sınırlandırılmasını anlamsız bulmuş ve bir işgalin iktisadi ve ticari alanlarda getiri sağlamadığı takdirde bunun gereksiz bir faaliyet olacağını düşünerek işgal alanını genişletmeyi istemiş, bu hususta Aydın'ı işgal etmeyi uygun görmüştü. Bu gelişmeler sırasında Albay Şefik Bey öngörülü davranmaya çalışmış ve mevcut şartlarla bir değerlendirme yaptığında gelen işgal kuvvetlerine karşı kumandanlığını yaptığı 57. Tümeni Çine

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Orcid No: 0009-0002-2696-0686, E-mail: aycasoy-mac.99@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Şahin Efe Yılmaz, Aydın Sancağı ve Efeler, Efeler Belediyesi Kültür Yayınları:9, Aydın, Mart 2018, s. 13.

² <https://sozluk.gov.tr/>

³ Ömer Karpuz-Zeliha Gaddar, "Efelik ve Zeybeklikle İlgili Terminoloji Üzerine Bir İnceleme", 2. Ulusal Efe Kurultayı; Türk Tarihinde Efelik ve Zeybeklik Kültürü Sempozyumu, Ödemiş, 2013, s. 29-30.

⁴ <https://sozluk.gov.tr/>

⁵ Şahin Efe Yılmaz, Zeybeklerin Efesi Efelerin Komutanı Albay Demirci Mehmet Efe, GMK Yayıncılık, İzmir, 2017, s. 20-28.

⁶ Dilşen İnce Erdoğan, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Aydın Vilayeti'nde Bazı Eşkıyalık Olayları", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22 (1), 2012, s. 247.

⁷ Asaf Gökbel, Milli Mücadele'de Aydın, T.C. Efeler Belediyesi Kültür Yayınları: 11, 1. Baskı, Aralık 2018, s. 51.

mıntıkasına intikal ettirmişti. Böylelikle işgalde Aydın'ı koruyabilecek tek askeri birlik de şehir merkezini terk etmişti.⁸ Aydın'ın işgale kadarki sürecine bakıldığında yönetsel açıdan sağlam bir otoritenin kurulamadığı gözükmektedir. Hatta işgalin başladığı süreçte mevcut belediye başkanının Rumlarla yakın temaslarda bulunduğu görülmüştür.⁹ Yaşananlar bölgede hem yönetimdeki hem de güvenlikteki istikrarsızlık durumunu daha da vahim bir hale getirmekteydi.

İşgalden önce Aydın Kuva-yı Milliyesi oluşum sürecine girmeye başlamıştı. Bu sürecin başlangıcı Albay Şefik Bey'in girişimleriyle olmuştu. Albay Şefik Bey, yerel direniş kuvvetleri olan Kuva-yı Milliye birliklerinin oluşturulmasında halk kesimindeki önde gelen şahsiyetlerden bu yolda bir destek göremeyince hedefini bölgedeki güç sahibi olan şahıslara yöneltmişti.¹⁰ Bu kişiler ise efeler ve beraberindeki zeybekler idi. Çünkü efeliğin getirmiş olduğu yiğitlik ve cesaretilik gibi özellikleriyle nam salmış bu kimseler vatan bildikleri yurtlarını kendi elleriyle düşmana teslim etme niyetinde olabilecek insanlar değillerdi. Dağda yaşayan bu çeteleri yakından tanıyan Albay Şefik Bey, onların bu gözü kara, emriyle birçok kişiyi bir araya getirebilme ve silah tutma kabiliyetlerinden yararlanabilmek için Yörük Ali Efe ile temaslarda bulunmuştu. Gerçekleşen yazışmalar sonucunda Yörük Ali Efe, Albay Şefik Bey'in çağrısına olumlu yönde cevap vermiştir. Yörük Ali Efe'nin bu olumlu tavrı çok da şaşırtıcı bir gelişme değildi. Çünkü Albay Şefik Bey bu insanlara karşı yabancı değildi. Bu nedenle onlara nasıl bir üslupla ve can alıcı noktalarla yaklaşması gerektiğinin farkındaydı. Zaten efelerin daha genel tabir ile zeybek gruplarının temelinde devlete karşı çok iyi itibarları yoktu. Bunun yanı sıra Albay'ın çağrısında devlete karşı olan yakınma efelerin içindeki yangını harlamış olabilme ihtimali yüksektir.

Yörük Ali Efe'nin olumlu geri dönüşünden sonra bunu haber alan yakın arkadaşı Kılılı Hüseyin Efe de kendilerine dâhil olmuştur.¹¹ Ayrıca efelerin harekete geçmelerini tetikleyen şahsiyetlerden biri de Bozüyük'ü Hoca Hacı Süleyman Efendi idi. Kendisi Milli Mücadele'nin oluşması için oldukça çabalamıştı. Buna karşı gelenlere cevaplarını esirgememiş ve Milli Mücadele'nin bugün anılan isimlerinden biri olmuştur.¹² Efe ve emrindeki zeybeklerin bu direnişte yer almalarından başka çarenin olmadığını dönemin tanıklarından olan Celal Bayar'ın anılarındaki açıklamalarından da anlaşılmaktadır. Celal Bey'in (Bayar) bu dönemdeki yerine değinmek gerekir. Kendisi hakkında Milli Mücadele efelerinden Celal Efe diye bahsedilirdi. Direnişin başlangıcından sonuna dek efeleri teş-

vik eden ve yanlarında mücadele eden Celal Bey ayrıca Demirci Mehmet Efe'ye de bu sıralarda danışmanlıkta bulunmuştur. Direnişin ilk safhalarında zeybek kıyafetiyle yer almış ancak bacaklarının ekstra beyaz olması nedeniyle dikkat çekmesi üzerine "Galip Hoca" ismini kullanmayı daha doğru bulmuştu. "Ben de Yazdım" adlı hatıratında konuyla ilgili aktarımına göre Şefik Bey, bu efeleri direnişe dâhil edebilmek için "efelerin manen de takviye için –kendi değimi ile- hilaf-ı hakikat olarak (yalan) İstanbul'dan milleti ayaklandırmak için gizli emir aldığını da söylemişti." Celal Bey'e göre o sırada Albay'ın yerinde kim olsa aynı şeyi yapardı. Çünkü kendi başlarına hareket etmeye alışmış bu kişileri direnişe dâhil etmekten başka çare yoktu. Yine kendisinin ifadesiyle "işte bu espri içinde Milli Mücadele teşkilatına başlanmıştı."¹³

Yukarıda bahsi geçen iki efenin yanı sıra mücadeleye dâhil olan birçok efe olmuştur. Bunlardan bir kısmı imzalanan ateşkes anlaşmasından itibaren devletin verdiği güvenceyle birlikte buldukları dağlardan merkezlere inmişler ama devlete karşı olan güvensizlikleri nedeniyle silahlarını terk etmeyerek yanlarında getirmişlerdi.¹⁴ Bahsi geçen güvence ise Osmanlı Devleti'nin, af ilan ederek asayışı düzene koymak için dağları mıntika yapmış bu efeleri düze indirmeye çalışmasıdır. Yapılan bu af hareketinin olumlu sonuçları Milli Mücadele dönemine de yansımıştır. Yaşanan bu gelişmeler sonucunda Aydın efelerinin bir kısmı fiilen Kuva-yı Milliye birliklerine girmiş bulunuyorlardı. Ancak tarihi sürece bakıldığında efelerin işgalcilere karşı yapılacak direnişte gündeme gelmeleri ilk defa burada söz konusu olmamıştır. Zira İstanbul'da İzmir'in işgalini protesto eden bir mitingde Hüseyin Ragıp Bey'in (Baydur) konuşmasında efeler ilk kurtuluş çareleri arasında akla gelen isimler olmuşlardı. Ancak efelerin mücadele içerisinde yer alması sadece bu sebeplere dayandırılmaz. Efelerin milli kurtuluş hareketi içinde yer almalarının bir diğer nedeni efelik adabında yatmaktadır. Daha önce efelik teriminden bahsedilirken bu insanların buldukları yerlerdeki köylüyü ve halkı nasıl benimseyerek, korumacı davrandıkları zikredilmişti. Bu sebeple efelerin Milli Mücadele'de yer almayıp dağlarından işgalleri izleyici olarak takip etmesi beklenilemezdi.¹⁵

Efelerin mücadeleye dâhil edilmesinde bu kişilerle irtibat kuran kimselerin söylemleri dikkat çekicidir. Bunun bir örneği Demirci Mehmet Efe ve onu mücadeleye teşvik etmeye çalışan Nazilli Jandarma Tabur Kumandanı Yüzbaşı Arap Nuri Bey arasındaki diyalogdur. İkisinin konuşmaları sırasında Nuri Bey, efeyi ikna etmek için mücadeleye katıldığı takdirde kendisinin "milli kahraman" olarak anılacağını ve hükümetin

⁸ Mustafa Turan, Yunan Mezalimi İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923, 3. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 144-145.

⁹ Günver Güneş, "İzmir'in İşgali ve Aydın'daki Yankıları", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 9, Şubat 2007, s. 38-39.

¹⁰ Erol Avcı, Milli Mücadele'de Demirci Mehmet Efe (1919-1920), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 4.

¹¹ Mustafa Albayrak, Milli Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919- 2 Ağustos 1920), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s.76.

¹² Celal Bayar, Ben de Yazdım, Türkiye İş Bankası Yayınları, Cilt II, İstanbul, 2018, s. 892-893.

¹³ Şeref Üsküp, Milli Mücadele'de Efeler, Hür Efe Gazete ve Matbaası, İzmir, 1992, s. 3, 39, 40.

¹⁴ Gökbel, Milli Mücadele'de Aydın, s. 52.

¹⁵ Üsküp, Milli Mücadele'de Efeler, s. 23, 24.

kendisini affedeceğini söylemiştir.¹⁶ Öncelikle “milli kahraman” söylemini irdeleyebilmek için iki tarafı da iyi tanıyabilmek gerekmektedir. Efelerin dağa çıkış sebepleri göz önünde bulundurularak bakıldığında efelerin bölgedeki güvenlik güçleriyle muhatap olması ve iki tarafın birbirlerine söyledikleri cümlelerin karşılıklı güven düzeyi oldukça düşük olacaktır. Çünkü bir taraf buldukları mevki boyunca bu insanların peşine düşüp, suçlu olarak ararken diğer taraf ise kendi güvenlik anlayışlarını oluşturarak buldukları bölgeyi kendi mıntıkları bilen ve jandarmadan sürekli kaçan kişilerdir. Bu nedenle efenin Nuri Bey’in teşvikiyle mücadelede direk yer alması oldukça güç bir durum olacaktır. Bu detayı önceden kestirebilen Nuri Bey efelik kültürüne vakıf olarak Demirci Mehmet Efe’yi farklı zaaflarından yararlanarak ikna etme yoluna gitmiştir. Efeler gerek devlet tarafından gerek yerel yönetim ve toplumun bir kısmı tarafından düzeni bozan, suçlu veya yol kesen gibi olumsuz nitelendirilmelerle de anılan kimselerdir. Bu tip bir efe algısından milli kahraman gibi itibar düzelten algıya geçilmesi karşı tarafta daha önce yaşanmamış bir olumlu etki bırakacaktır. Bu demek oluyor ki efeler artık suçlu, kanun kaçağı veya eşkıya olarak anılmaktansa devletin geleceğini tayin eden ve kurtuluşunda rol oynayan kimseler gibi kahraman olarak kabul göreceklere ve efelik geleneği olumlu anlamda itibar kazanacaktı. Af hususuna gelince bu sadece Demirci Mehmet Efe ile sınırlandırılacak bir husus değildi. Yukarıda bahsi geçtiği üzere birçok efe af sonrası savunma cephesinde yer almak istemiştir. Bu onlar için bir tür güvence idi. Çünkü mücadelede yer alarak hem Aydın’da hem de ülkenin genelinde isimlerini cesurluklarıyla gösterecek ve mücadele sonrasında artık tutuklanma tehlikesiyle karşılaşmaktan kurtularak kaçak yaşamak zorunda kalmayacaklardır. Aslında bu bir yerde mücadele sonrası dağa çıkma olayının asgari düzeye inmesine yardımcı olacak küçük faktörlerden biri olacaktır.

Efelerin mücadeleye dâhil olması ve kendi birlikleriyle baskınlara başlamalarından sonra Aydın’ın geleceğinin tayininde büyük başarılarla imza atmışlardır. Silah kullanmasını bilen, birlik içerisinde hareket etmeye vakıf, saldırı düzenlemede tecrübeli bu kişiler Aydın ve çevresinin işgal boyunca savunmasında beklenen büyük rolleri oynamışlardır. Savunmadan çıkıp düşmana karşı Malgaç Baskını gibi baskınlara başlamaları ve Aydın’ın Yunan işgalinden ilk kurtuluşu gibi örnekleri çoğalan ataklarda bulunmuşlardır. Başarılarının bir nedeni de Yunan kuvvetlerine karşılık bölge coğrafyası ve insanını daha iyi tanımalarında yatmaktadır. Yunan kuvvetlerinin coğrafyaya olan yabancılığına karşılık efeler bölgenin dağlarına kadar her yerini ince ayrıntısına kadar tanımaktaydı. Bu nedenle güvenlik güçlerinden oldukça başarılı bir şekilde kaçabiliyorlardı. Ayrıca yeri geldiğinde efeler iş bir-

likçi yerli Rumları kendilerinden yana olduklarını ikna ederek onları tuzağa kolayca düşürebiliyorlardı.¹⁷ Bahsi geçen bu hususlar efelerin zafere giden yoldaki etkilerini gösteren önemli göstergeler olmuştur.

Sonuç: Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı sonrası içine düştüğü müşkül durumda vatan savunma yanlısı olan komutanlar ve halkın önde gelen şahsiyetleri ile Milli Mücadele’nin silahlı direniş aşaması Aydın’da başlatılmıştı. Ancak Aydın askeri vaziyeti neticesinde oldukça zor bir durumdaydı. Bu vaziyette Kuva-yı Milliye’nin Aydın’da can bulması için akla dağları mesken tutmuş efeler gelmiştir. Ancak efelerin Milli Mücadele’ye katılması için de ayrı bir çaba harcanmıştır. Bilhassa Aydın’da Kuva-yı Milliye teşkili fikri özellikle askeri alanlarda öne çıkan şahsiyetlerce istenmesi ve efelerin başta anlaşamadıkları kişilerin bu insanlar olması durumu güçleştirecek bir faktör idi. Bu nedenle mücadeleye çekimser yaklaşan efelerin ikna edilmesi onların efelik geleneği ve devlete karşı olan tutumlarının bir arada ele alınarak yürütülmesini gerektirmiştir. Bu da efelerin bizzat yaşadıkları sıkıntıların düzeltileceği ve efelik geleneğinde yatan itibara önem verilmesi gibi hassas noktalara yapılan baskın söylemlerle gerçekleşmiştir. Devlet nazarında, “kanun kaçağı” olmaktan “milli kahramana” dönüşme kendileri için tam bir değişim ve itibar düzeltmesi olacaktır. Bunun yanı sıra efelerin kendi bölgelerinde bulunan insanların huzurunu bozacak ve onlara zarar verecek olayların önüne geçmeleri bir anlamda bölge güvenliğinin sağlanmasını kendilerine görev bilen bu kişiler insanların işgal sırasında düştükleri müşkül duruma kayıtsız kalamayacaklarını biliyorlardı. Bu tip efelik adabının özellikleriyle efelerin mücadeleye dâhil edilmesi için çaba sarf edilmiştir. Efelerin mücadeleye katılmasından sonra Yunan işgal kuvvetleri giderek zor ve sıkışmış bir duruma düşmeye başlamışlardı. Aslında bu efelerin mücadeleye katılmasını istemelerindeki beklenen sonuçlardan biriydi. Dağlarda yaşayan ve gerekmedikçe düze inmeyen bu insanlar bölgenin her köşesine hâkim olunması hususunda asıl bilirkişilerdi. Zeybeklikle beraber kendi içlerinde oluşturulmuş hiyerarşinin bir getirisi olarak emir komutanın ilişkilerine yansımaları ve sözü geçen kimselerden oluşması dağınık birliklerden ziyade onların Kuva-yı Milliye içerisinde daha düzenli halde hareket etmelerini de sağlamıştır. Silah kullanma, baskın yapma ve çatışma gibi askeri alanın konularına hâkim olmaları savunmadaki zayıf noktaların giderilmesinde etkili olmuştur. Böylece Aydın savunmasında tarihe geçen önemli şahsiyetler arasında efeler en başta yer almışlardır.

¹⁶ Akcan, Milli Mücadele’de Demirci Mehmet Efe, s. 16-17-18.

¹⁷ Gökbel, Milli Mücadele’de Aydın, s. 122-123-124.

HOCA ALİ RIZA EFENDİ VE TÜRK ORMANCILIK TARİHİNE KATKILARI

Fatma Özlem GÜREN*

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki ormanlar uzun yıllar boyunca insanların istediği gibi faydalanabileceği bir doğal kaynak olarak görülmüş ve bu konuya devlet tarafından herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Cibal-i Mübaha olarak adlandırılan bu kullanım anlayışı, ne yazık ki ormanların asırlarca gelişigüzel kullanılmasına ve sonuç olarak da büyük orman tahribatına yol açmıştır. Devletin ormanlara bakış açısı ise askeri kurumların ihtiyacı doğrultusunda gelişmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nde yaşanan gerileme ve güç kaybını durdurmak için modernleşme çalışmaları başlamıştır. Diğer birçok alanda olduğu gibi o zamana dek gelenekçi bir şekilde devam eden orman politikaları da ülkeye gelen Fransız uzmanlar ile birlikte değişmiş ve ormancılık alanında birçok yeni düzenlemeye imza atılmıştır. Modern anlamda ilk ormancılık çalışmalarına da bu yüzyılda rastlanır. II. Mahmut'un emriyle kurulan nezaretlerden biri olan Ticaret Nezareti'nin çalışma alanlarından birinin ormanlar olduğu görülmektedir. Ormanların bağlı bulunduğu nezaretler zamanla değişerek Ticaret Nezareti, Maliye Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti, Orman ve Ma'âdin Nezareti, Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezareti gibi birçok nezarete ormancılık ile ilgili çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Ormancılık alanındaki ilk kurumsallaşma deneyimi de 1839 yılında Ticaret Nezareti'ne bağlı bir Orman Müdürlüğü'nün kurulması ile gerçekleşmiştir. Bu müdürlüğün kurulması ile büyük bir eleman eksikliği farkedilince o sırada iyi ilişkiler içerisinde bulunan Fransa'nın ormancılık faaliyetleri incelenmiş ve bu alandaki çalışmalarla ülkenin kalkındırılmasına büyük katkılar sağlandığı anlaşılmıştır.¹ Böylece Nizâm-ı Cedîd döneminde birçok alanda

tecrübelerinden faydalanılan yabancı uzmanlar Osmanlı ormancılığı için de başvurulan bir yöntem olmuştur. Davet sonrası ülkeye Fransa'dan gelen uzman heyetler ile ülke sınırları içerisindeki ormanların envanterleri çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu heyet içerisinde göze çarpan iki orman mühendisi vardır; Louis Tassy ve Alexandre Stehem. Louis Tassy İstanbul'da bir orman yüksekokulu kurmak ve oluşturulacak bir orman örgütüne gerekli elemanları yetiştirmek ile görevlendirilmiştir. Alexandre Stheme ise Osmanlı Devleti ormanlarında incelemeler yapmak ve orman örgütünü kurmak ile görevlendirilmiştir.² Bu uzmanlar ormancılık alanında yasal düzenlemeler yapılması gerektiğini savunarak çeşitli raporlar, layihalar ve nizamnameler hazırlamışlardır.

Ormancılık alanındaki çalışmaların oldukça yeni olması, yerli mühendislerin ve ormancıların yetiştirilmesini gerekli kılmıştır. Böylece hükümetin isteği doğrultusunda Louis Tassy'nin çalışmaları ile 1857 yılında ilk Orman Mektebi kurulmuştur. Okulda ders verecek olan Fransız uzman hocaların Türkçe bilmemesi nedeniyle okula alınacak öğrencilerin Fransızca bilmeleri zorunluluğu getirilmiştir. Bir kurs niteliğinde olan bu okul, Tassy'nin 1862 yılında ülkeden ayrılması ile kapanmış ve bu süreçte 9 mezun verebilmiştir.³ 1866 yılında Tassy'nin ülkeye tekrar gelmesi ile Orman Mektebi ikinci kez açılmıştır. Bu dönemde Tassy ile birlikte gelen Charles Simon hem Orman Mektebi'nde hem de ormancılık alanında köklü değişikliklere vesile olmuştur. Simon'ın etkisi dâhilinde 1869 yılında Orman Genel Müdürlüğü'nün kurulması ve 1870 yılında da Orman Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesi ile daha önce yarı resmi nitelikte olan Orman Mektebi kurumsallaşmıştır.

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: ozlemgurenf@gmail.com, ORCID: 0009-0006-771-3957. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Halil Kutluk, "Fransız Ormanlıklar Nasıl Getirildi? Orman Mektebi Kimlerin İsteği ile ve Ne Suretle Açıldı?", Türk Ormancılığı Yüzyüncü Tedris Yılına

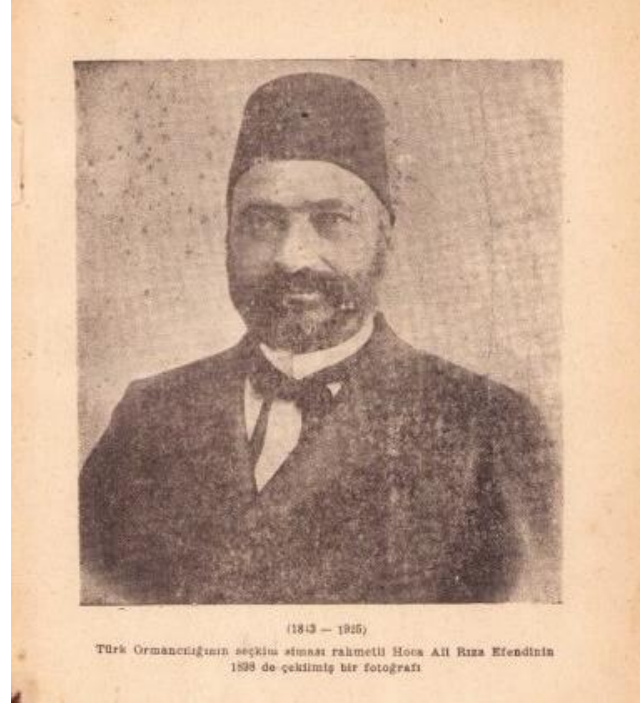
Girerken 1857-1957, Türkiye Ormanlıklar Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1957, s.23-24.

² Aysun Sarıbey Haykıran, "Atatürk Dönemi Ormancılık Politikası", Atatürk Ansiklopedisi, s.1.

³ İsmail Eraslan, "Türkiye'de Ormancılık Öğretim ve Eğitim Kurumlarının Tarihsel Gelişimi, Ormancılık Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s.4.

Hazırlanan tüzüğe bakıldığında okulun Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulduğu ancak Orman Genel Müdürlüğü'nün denetiminde olduğu görülmektedir. Oluşturulacak örgüt için orman memurları yetiştirme amacı güttüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra bu amaca uygun bir şekilde eğitim veren okuldan mezun olan öğrenciler orman müfettişi olarak görev almaya başlamıştır.⁴ 1873 yılına kadar eğitim veren Orman Mektebi Osmanlı Devleti'nde modern ormancılık eğitiminin ilki olarak kabul edilmektedir. Çalışmamızın temelini oluşturan Hoca Ali Rıza Efendi de ormancılık alanına olan ilgisi ve yabancı dil bilmesi sayesinde Orman Mektebi'ne Türkçe ve Arapça öğretmeni olarak tayin edilmiş ve ormancılık alanına katkı sağlamıştır. Hoca Ali Rıza Efendi, aslen Çorumlu olup 1843 yılında Çorum'un Çerkeş ilçesinde demirci esnafı olan Ali Efendi'nin ve Şerife Hanım'ın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çerkeş'te ilkökul eğitimini aldıktan sonra medrese derslerine devam etmiş, bu dönemde derslerden kalan vaktinde ise babasının dükkanında çalışmıştır. Babasının ölümünden sonra 16 yaşında İstanbul'a giderek Ayasofya, Fatih ve Süleymaniye medreselerinde derslere devam etmiş, tahsilini yükseltme gayretine girmiştir. Başarılı bir öğrencilik hayatı geçiren Hoca Ali Rıza Efendi, çeşitli alanlardan çok sayıda ders almıştır. Mantık, Kelâm, Mesnevî, Fıkıh, Hadis ve Tasavvuf derslerinin yanında tabiat bilgilerine olan ilgisi sebebi ile Matematik, Geometri, Jeoloji, Meteoroloji ve Kozmografya dersleri de almıştır. Ayrıca yüksek seviyede Arapça, Farsça ve Fransızca bilmesi sayesinde çeviriler de yapmıştır.⁵

Hoca Ali Rıza Efendi 1871 yılında, ülkeye getirilen Fransız uzman ormancılar olan Louis Tassy ve Charles Simon'ın açtığı Orman Mektebi'ne Arapça öğretmeni olarak tayin edilmiştir. Orman Mektebi'nde Türkçe ve Arapça dersleri veren Hoca Ali Rıza Efendi aynı zamanda ormancılık eğitimi de almıştır.⁶ 1878'de öğretmeni olduğu okulun sınavlarına girerek Orman Müfettişliği Sânilîği belgesini almış, böylece 1881 yılında Orman ve Ma'âdin Mektebi'ne⁷ müdür yardımcısı olmuştur. Ayrıca okulda Osmanlıca muallimliği de yapmıştır.⁸ Bu okulun ön plana çıkan özelliklerinden birisi ilk defa mezunlarına "orman mühendisi" unvanı vermeye başlamasıdır. Hoca Ali Rıza Efendi öğretmenliğinin yanı sıra Orman ve Ma'âdin Mektebi'nde çalışmaktayken hem mektepte okutulmak hem de ormancılık eğitimi almamış orman memurlarını bilgilendirmek üzere 1884

yılında yazdığı "Ormancı Cüzdamı" adlı eseri ile üç bin kuruş ile mükâfatlandırılmıştır. Ayrıca aynı sene hüsn-i hizmet ve gayretlerinden dolayı üçüncü dereceden rütbe ile taltif edilmiştir.⁹

Günün ihtiyaçlarına cevap veremediği ve istenilen nitelikte öğrenci bulunamaması gerekçesiyle on üç yıl boyunca sadece 49 mühendis yetiştiren Orman ve Ma'adin Mektebi 1893'te kapatılmış, maden eğitimi için yurtdışına öğrenci gönderilmesine, orman eğitimi için ise öğrencilerin Halkalı Ziraat Mektebi'ne nakline karar verilmiştir.¹⁰ Ormancılık eğitimi, bu tarihten 1910 yılına kadarki on yedi sene içerisinde Halkalı Ziraat Mektebi'nde verilmiştir. Bu arada 1903 yılında hazırlanan yeni bir nizamname ile okulun adı "Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mekteb-i Âlisi olarak değiştirilmiştir.¹¹ Hoca Ali Rıza Efendi, 1907 yılına kadar on dört sene boyunca bu okulda Tavsîf ve Nebât, Vezâif-i Hayat ve Teşrîh-i Nebât, Fenn-i Hayat-ı Nebât derslerini vermiştir.¹² Zaman içerisinde ziraat eğitiminin ormancılık eğitiminin önüne geçtiği görülmüş ve o dönemde öğretmenlik yapan Hoca Ali Rıza Efendi'nin çabaları sayesinde 29 Mayıs 1910 tarihinde "Orman Mekteb-i Alisi'nin kurulması kesinleşmiştir.¹³ Hoca Ali Rıza Efendi'nin en aktif olduğu yıllar da bu okulun eğitim verdiği

⁴ Cantürk Gümüş, Türk Orman Devrimi, Türkiye Ormancılar Derneği, Ankara, 2018, s.30.

⁵ Halil Kutluk, Kerim Yund, Hoca Ali Rıza Orman Umum Müdürlerinden Hayatı ve Eserleri 1843-1925, Akın Matbaası, Ankara, 1949, s.12-13.

⁶ Gümüş, Türk Orman Devrimi, s.53.

⁷ Ormanlar ve madenlerin aynı amaçlar doğrultusunda kullanıldığı düşüncesi ile o zamana kadar ayrı ayrı yürütülen orman ve maden eğitimleri 11 Temmuz 1880 tarihli irade ile birleştirilmiştir. İlk iki senede tüm öğrenciler aynı dersleri almakta, son iki sene ise alanlarına göre ayrılrak ihtisas eğitim almaktaydılar.

⁸ Erhan Kılıç, Osmanlı Ormancılığının Zor Yılları (1914 - 1919), ÖGEMVAK Yayınları, Ankara, 2020, s.34.

⁹ Abdurrahman Fatih Şendil, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Orman Fakültesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s.41-42.

¹⁰ Özkan Keskin, Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s.61.

¹¹ Şendil, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, s.49-50.

¹² Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s.17.

¹³ Keskin, Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin, s.66.

yıllardır. Kendisi 1913 yılına kadar bu okulda birçok derse girerek öğretmenlik yapmıştır. Orman Mekteb-i Âlisi'nin eğitim öğretim faaliyetleri Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı nedeniyle zaman zaman sekteye uğramıştır. Fakat tüm bu zorluklara rağmen 1911-1917 yılları arasında 91 mezun vermiştir. Cumhuriyet yıllarında ise “Yüksek Orman Okulu” çatısı altında eğitim faaliyetleri devam etmiştir.¹⁴

Hoca Ali Rıza Efendi'nin İdari Alandaki Görevleri: Hoca Ali Rıza Efendi, orman mekteplerinde öğretmenlik yaptığı dönemlerde sadece ders vermemiş, ormancılık alanında da çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1899 yılında İstanbul'da yakıt sıkıntısı yaşanmasından dolayı yakacak odun üretimlerini incelemek ve düzenlemek için İzmit'e gönderilmiştir.¹⁵ 1902 yılında ise Kaz Dağı'ndaki mirî ormanlardan altı yıl boyunca kesilecek ak ve karaçam ağaçlarının keşfi ve kesimin sınırına dair çıkan anlaşmazlığı çözmek için Orman, Ma'âdin ve Ziraat Nezareti tarafından Biga Sancağı Ezine Kazası Bayramiç Köyü'ne görevlendirilmiştir. 1903 yılındaki görevi ise Menteşe Sancağı'nda devlet namına satılmış ormanların haritasını çıkartmak ve kesim işlerini düzene koymaktır.¹⁶ 1904 yılına gelindiğinde Hoca Ali Rıza Efendi'ye yüksek tecrübesi nedeniyle Orman Fen Heyeti Fahri üyeliği verilmiştir.¹⁷ Fen Heyeti toplantılarında bilgisinden ve tecrübelerinden oldukça faydalanılmış, onun sayesinde Orman Fen Heyeti birçok başarılı işlere imza atmıştır. Ereğli'deki kömür havzasında uygulanamayan 1869 Orman Nizâmnâmesi hükümlerinin neticeye bağlanması, bu başarılı işlerden en önemlisidir. Havza ormanlarından ağaç parası verilmediği gibi plansız kesimler yapılarak ormanlar tahrip edilmekteydi. Hoca Ali Rıza Efendi, fahri üye olarak katıldığı ilk Fen Heyeti toplantısında bu konuyu ele almış, sonuç olarak ağaç parası alınmadan, kesim ve muayene raporu verilmeyen havza ormanlarından kömür ocakları için ağaç kesimine izin verilmemesi sağlanmıştır.¹⁸ Fen Heyeti'nde fahri üye olarak çalışmalar yapan ve bir yandan da öğretmenlik mesleğini icra eden Hoca Ali Rıza Efendi, 1906 yılında inceleme yapmak ve bölgede bir orman teşkilatı kurmak üzere merkezi Selanik olan Vilâyât-i Selâse'ye gönderilmiştir. Selanik, Manastır ve Kosova illerini içeren “Vilâyât-ı Selâse Genel Müfettişliği” bünyesinde ormancılık işlerini düzenlemekle görevlendirilmiştir. Bu görev için öğretmenlikten ayrılmış ve verdiği dersler Hekimyan ve Allahverdi (Hüdaverdi) tarafından okutulmuştur.¹⁹ Görevlendirildiği bölgede orman varlığının ve sınırlarının

belirlenmesini sağlamış, bir orman teşkilatı kurmuş ve işlerin hızlanması için yeni yöntemler geliştirmiştir. Aynı zamanda yetki verdiği tecrübeli kişiler ile ormanları koruma çalışmalarını başarılı bir şekilde sürdürmüştür.²⁰ Selanik, Üsküp ve Manastır merkezlerinde müfettiş, fen memuru, vergi memuru, bekçi ve bekçi başı olmak üzere bir personel kurulu meydana getirerek ormancılık işlerinin yürütülebilmesi için düzenli bir örgütlenme oluşturmuştur.²¹ Bu görevinden sonra 1908 yılı Ağustos ayında 5.000 kuruş maaşa terfi ederek İstanbul'da Orman Fen Heyeti Reisliği'ne getirilmiştir. 25 Ağustos 1909'da Fen Heyeti Reisliği Orman Umum Müdüriyeti'ne dönüştürülünce Hoca Ali Rıza Efendi ormancılık tahsis görmüş ilk Orman Umum Müdürü olmuştur.²²

Görüldüğü üzere Hoca Ali Rıza Efendi Orman Umum Müdürü olarak hedeflediği çoğu şeyi yapabileceği bir mevkiyi elde etmiş ve hızlı bir şekilde çalışmalara başlamıştır. Ormanların sürdürülebilir şekilde kullanılması ve ağaçlandırma çalışmaları konusunda öncü bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin orman kaynaklarını korumak ve gelecek nesillere aktarmak amacıyla çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Öncelikle Vilâyât-i Selâse'de oluşturduğu teşkilatlanmanın memleketin her tarafında kurulmasını ve ormanların korunmasını sağlamaya çalışmıştır. Teşkilatlanmanın bir düzen içinde oluşturulması amacıyla Orman Teşkilat Umumiyesi tasarısını kaleme almıştır.²³ Ormancılık işlerinin sağlam bir temele oturtulması için işleri idari ve fenni olarak ikiye ayırmış, hem idari hem de fenni alanlarda teşkilatlar kurmuştur. Uzun yıllar boyunca ağır aksak ilerleyen ve net bir çizgiye oturtulamayan ormancılık eğitimi de Hoca Ali Rıza Efendi'nin Orman Umum Müdürü olması ile netlik kazanmıştı. Bu bağlamda Hoca Ali Rıza Efendi ihtiyaca daha iyi cevap verecek, farklı bölümlere ayrılmış ormancılar yetiştirmek için bir Orman Mekteb-i Âlisi açmaya çalışmıştır. 1910 tarihli Orman Mekteb-i Âlisi Nizâmnâmesi'ni hazırlamış ve kabul ettirmiştir. Nizâmnâme okul binasının inşası, öğrenci kabulü, sınıf geçme şartları, idare kadronun oluşturulması ve görevleri, çevre ormanların orman fen memuru yetiştirmek amacıyla Orman Mekteb-i Âlisi'ne tahsis edilmesi konularını içermekteydi.²⁴ Nizâmnâmeye göre bu Orman Mekteb-i Âlisi'nin özelliği, Orman, Ma'âdin ve Ziraat Nezareti'nin gözetimi altında, Orman Umum Müdürlüğü'ne bağlı bir yüksek okul olmasıydı. Ayrıca nizâmnâmede okulun orman civarında

¹⁴ Ümüt Akagündüz, Ahmet Nizamoglu, “Osmanlı Devleti'nde Ormancılık Eğitiminin Değişen Boyutları ve Orman Ameliyat Mektepleri”, Atatürk Yolu Dergisi, 69, 2021, s.11.

¹⁵ Kılıç, Osmanlı Ormancılığı'nın, s.34.

¹⁶ Şendil, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, s.60.

¹⁷ Kılıç, Osmanlı Ormancılığı'nın, s.34.

¹⁸ Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s.20-21.

¹⁹ Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s.18.

²⁰ Gümüş, Türk Orman Devrimi, s.54.

²¹ Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s.22.

²² Kerim Yund, “Ormancılığımızın Kuruluşundan Beri Bağlandığı Nezaretlerin, Vekâletlerin ve Bunun Başındakiler”, Türk Ormancılığı Yüzyüncü Tedris Yılma Girerken 1857-1957, Türkiye Ormancılar Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1957, s.48.

²³ Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s.24.

²⁴ Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s.25.

kurulmasının gerekli bulunduğu, okutulacak derslerin ayrı ayrı gösterildiği, derslerin müfredatının Okul Öğretim Kurulu'na bırakılmış olduğu ve kabul edilecek öğrencilerde belirli şart ve niteliklerin arandığı belirtilmiştir.²⁵ Hoca Ali Rıza Efendi, Belgrad Ormanları ve Bahçeköy yakınındaki eski süvari kışlasının bulunduğu yeri yeni okul için düşünmüştü. Kendisi Halkalı Ziraat Mektebi'nde öğretmenlik yaptığı sıralarda, saha çalışmaları için öğrencilerini buraya getirdiğinde kışlayı kastederek buranın bir orman okulu olarak değerlendirilebileceğini ifade etmekteydi.²⁶ Bu çalışmaların sonucunda 29 Mayıs 1910 tarihinde orman okulunun kurulması kesinleşti. 1893 yılından itibaren Halkalı Ziraat Mektebi'nde orman eğitimi alan öğrenciler, 1910 yılında Bahçeköy'de Orman Mekteb-i Âlisi adı altında iki yıllık eğitim veren müstakil bir orman okulunun açılmasıyla birlikte buraya nakledilmişlerdir.²⁷ Hoca Ali Rıza Efendi, Orman Fen Heyeti Reisliği ve Umum Müdürlüğü görevlerinin yanı sıra Orman Mekteb-i Âlisi'nde 1913 yılına kadar öğretmenlik yapmıştır.²⁸ Bu okulda verdiği dersler; Amenajman, Ormanlık İktisadı, Teşhis-i Ahşap, Nebâtât, Teşrih, Teşcir, Odunculuk, Kömürcülük ve Reçinecilik'dir.²⁹

Hoca Ali Rıza Efendi'nin ormancılık alanındaki bir diğer çalışması ise Ameliyat Mektepleri'nin kurulmasına yönelik idi. Ormanların imarı ve bakımında idareden yeterli ödenek sağlanamadığı için eksiklikler yaşanmaktaydı. Ayrıca daha çok gelir elde etmek amacı ile ormanların herkese açık bir şekilde kullanılması neticesinde büyük orman tahribatı yaşanmıştı. Bunların telafi edilebilmesi için ağaçsız toprakların fidanlandırılarak ormana dönüştürülmesi gerekiyordu. Bu da daha çok ormancı eleman ihtiyacı oluşturuyordu. Bu noktada Hoca Ali Rıza Efendi, Ameliyat Orman Müessisi yetiştirmek üzere Orman Ameliyat Mektepleri kurulmasını tasarlayarak, 1911 yılında 13 maddelik bir nizâmnâme hazırlamıştır. Fakat nizâmnâmenin kabulü 1913'te gerçekleşebilmiştir. Orman Ameliyat Mektebi'nin biri Hendek'in Set köyü civarında diğeri ise İslahiye'nin Akbez-Şihli köyü civarında kurulmuştur. Fakat savaş yüzünden ikisi de kapatılmıştır.³⁰

Hoca Ali Rıza Efendi, Orman Fen Heyeti Reisliği ve Umum Müdürlüğü'ndeki görevi sebebi ile ormancılığın hukuki alanda da netleşmesi için üstün gayret göstermiş, deyim

yerindeyse döneme damga vuran çalışmalar yapmıştır. Ülkede ilk kez Orman İstatistiği'nin hazırlanması, 1910 yılında 14 Maddelik Talimatnâme'nin yürürlüğe konulması, Orman ve Mer'a Kanunu Tasarısı'nın hazırlanması ve ilk kez ağaçlandırma çalışmalarının yapılması bu bağlamda örnek sayılabilir.³¹ Osmanlı'nın ormancılık alanındaki gelişimi için elinden geleni yaparken, bu gelişimin kanunen desteklenmesi gerektiğini düşündüğü için çalışmalarını bir orman kanununun çıkarılması konusunda yoğunlaştırmıştır. Hoca Ali Rıza Efendi 1913'de dönemine göre oldukça tutarlı bir "Orman ve Mer'a Kanunu" tasarısı hazırlamış ve bunun yasallaşması için gayret etmiştir. Meşrutiyet döneminde net bir orman kanunun bulunmamasından dolayı bu boşluğun doldurulması gerekmektedir. Yasa tasarısının "Esbâb-ı Mucibe Lâyihası" başlığını taşıyan "Gerekçe" bölümünde, orman tanımı yapılmış, ormanların önemi ve yararından bahsedilmiş, ülkedeki ormanlık alanının %30'luk bir orana sahip olması gerekirken, bu oranın %10'dan az olduğu vurgulanmıştır.³² Orman ve Mer'a Kanunu tasarısı ormancılık işleri ve hizmetlerine bir düzen vermek, çalışmaların başarılı olması için şimdye kadar kötüye kullanılan nizâmnâme ve talimatların yerini almak, bunları iyileştirmek ve daha düzenli bir hale getirmek amacı ile hazırlanmıştır. Orman ve Mer'a Kanunu'nda ormanlardan daha fazla gelir elde etme amacına bağlı düzenlemeler yerine, ormanların tahribini önleyici uygulamalara öncelik verildiği görülmektedir.³³

Kendisi dönemin idari işleyişinin yavaşlığını bildiği için konuyu sürüncemede bırakmamak düşüncesiyle aynı yıl tasarısı kesinleşinceye kadar geçerli olmak üzere bir

²⁵ Eraslan, Türkiye'de Ormancılık Öğretimi, s.8.

²⁶ Gülten Alan, Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası'nda Osmanlı Devleti'nde Ormancılık (1912-1918), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2020, s.18.

²⁷ Volkan Çeşme, "Osmanlı'da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi Kuruluşu ve İdari Yapısı (1892-1928)", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, C: 15, S:2, 2014, s.68.

²⁸ Kılıç, Osmanlı Ormancılığını, s.34.

²⁹ Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s.19.

³⁰ Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s.26-27.

³¹ Yücel Çağlar, "Türkiye Ormancılık Tarihi Üzerine Kısa Anımsamalar", Kebikeç, S: 24, 2007, s.105.

³² Gümüş, Türk Orman Devrimi, s.53.

³³ Gümüş, Türk Orman Devrimi, s.55.

talimatnâme ile tenbîhâtname kaleme alarak hemen uygulamaya sokmuştur.³⁴ *Orman ve Mer'a Kanunu* kesinleşinceye değin uygulanmak üzere, Temmuz 1910'da, "*Orman ve Mer'a Kanunu'nun Neşir ve İlanına Kadar Ormanlarda Tatbik Edilmek Üzere 14 Maddelik Talimatnâme*"yi yürürlüğe konulmuştur. Bu talimatnâme ile devletin sınırları içindeki ormanlarda yapılagelen yararlanmalardan, olanaklar elverdiğince daha fazla pay alınması hedeflenmiştir. 14 Maddelik talimatnâme, köylülerin, ormanlardan yapacağı yararlanmaların üst sınırları ve koşullarını da belirlemiştir.³⁵ Talimatnâme, ormanlardan serbestçe yararlanmayı kısıtlayan ilk düzenleme olması bakımından önem arz etmektedir. Bu talimatnâme ile orman ürünlerinin fiyatları da belirlenmiştir. Ayrıca ormanların doğru bir şekilde muhafazasını tüm yurt genelinde halka öğretebilmek amacıyla 31 Ağustos 1911 tarihinde "*Kura ve Kasabât Ahâlisine 21 Maddelik Tenbîhâtname*" çıkarılmıştır. Tenbîhâtname'ye göre devlet ormanlarıyla köy bataklıklarının tümünde, özel ormanların ise tarım yapılacak kesimi dışında tarla ve otlak için ağaç kesimi yasaklanmıştır. Köylülerin ticari amaçla ağaç kesmelerine belli süreler dahilinde izin verilmiştir.

6 Eylül 1911'de yürürlüğe konan "*Köy Baltalıklarının İdaresine Dair Nizâmname Lâyihası*" ile de köylülerin onlar için ayrılmış ormanlardan yararlanma koşulları tüm ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Ayrıca Nizâmname Lâyihası, köy baltalıklarının gelirlerinin köylerdeki çeşme, okul, cami ve mezarlık yapımı ve bakımında kullanılması olanağı sağlamıştır.³⁶ Talimatnâmeler ve tenbîhâtname ile desteklenerek sağlam bir temele oturtulmaya çalışılan *Orman ve Mer'a Kanunu* ne yazık ki araya savaş yıllarının girmesi dolayısıyla tasarı olarak kalmış ve yasalasamamıştır. Uygulamaya konulmamasına rağmen orman hukuku alanında atılmış büyük bir adım olarak görülmektedir. Ormanlık çalışmaları ve etkinliklerini, sorunlarını ve bu sorunlara karşı geliştirilen çözüm önerilerinin tüm detayları ile açıklanmasına bakıldığında dönemine göre ileri seviye bir düzenlemedir.³⁷ Tasarımın bir diğer önemli özelliği ise yabancı ülkelerdeki yasaların çevirisi olmaması, halkın gelenek ve göreneklerine göre hazırlanmış olmasıdır.³⁸

Yeni Tekaüd Nizamnamesi hükümlerine göre Hoca Ali Rıza Efendi'nin 1909 yılı içerisinde emekliye ayrılması gerekse de çok sayıda nâzır Hoca Ali Rıza Efendi'nin görevini sürdürmesini istemiş ve böylece beş yıl daha görevine devam

etmiştir.³⁹ 1913 yılına gelindiğinde Osmanlı ormancılığının gelişmesinde tartışmaya kapalı bir katkı sağlayan Hoca Ali Rıza Efendi, 42 yıllık hizmetinin ardından Orman Umum Müdürlüğü'nden emekliye ayrılmıştır.⁴⁰ Emeklilik dönemini Yakacık civarında bulunan Soğanlı'daki evinde geçirmekle birlikte ormancılığa olan ilgisini yaşamının sonuna kadar kaybetmemiştir. Karaciğer hastalığına yakalanan ve gün geçtikçe hastalığı artan Hoca Ali Rıza Efendi, 1925 yılında 16 Haziran'ı 17'ye bağlayan gece vefat etmiş ve İstanbul Maltepe Bayrampaşa Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁴¹

Hoca Ali Rıza Efendi'nin Eserleri: Hoca Ali Rıza Efendi, kendisini ormancılık alanında geliştirmenin yanı sıra bilgi ve tecrübelerini de öğrencilerine aktararak teknik eleman yetiştirilmesine son derece büyük katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra yazdığı eserler ile birlikte kendi döneminde ormancılığın sistematik bir şekilde uygulanması için yol gösterdiği, şu anki dönem için de ormancılık tarihine ışık tuttuğu söylenebilir. Ayrıca yazdığı eserleri ile uzun bir dönem Fransızcanın etkisinde kalan ormancılık terimlerinin Türkçeleştirilmesine büyük katkı sağlamıştır. Hoca Ali Rıza Efendi birçok farklı dil bilgisi ile fen, ziraat ve botanik alanlarında geçen ve Türkçe'ye çevrilemeyen kelimelerin karşılığını bularak Türk ormancılığına yeni bir yön vermiştir. Bu terimler günümüzde halen kullanılmaktadır.⁴² Hocanın basılan, basılmayan ve notlar halinde olan birçok eseri vardır. 1915 ve 1918 yılları arasında Orman Mektebi-İ Âlisi'nde müdürlük görevinde olan Mahfi Eğilmez, Hoca Ali Rıza Efendi'nin Amenajman, İktisat gibi notlarının ve daha pek çok eserinin basılmasına vesile olmuştur.⁴³ Ayrıca Fenn-i Hayat-ı Nebât, Tavsîf-i Eşcâr ve Ormanlılara Mahsus Alâim-i Cevîye adlı eserlerini Orman ve Ma'âdin Mecmuası'nda ilave olarak tefrika şeklinde basılmasını sağlamıştır.⁴⁴ Fakat maddi zorluklardan dolayı eserlerinden bir kısmının basımı gerçekleşmemiştir. Basılan eserlerinin çoğunluğuna ulaşılmışsa da Hoca Ali Rıza Efendi'nin hediye olarak verdiği basılmamış eserleri öğrenci ve tanıdıklarında birer hatıra olarak kalmıştır.

Hoca Ali Rıza Efendi, eserlerini Ormancı Kütüphanesi adı altında toplamış, ormancılığa ait fen bilgileri olan bu eserleri Sınıf-ı Evvel Tertibatı ve Sınıf-ı Sâni Tertibatı olarak iki bölüme ayırmıştır. Sınıf-ı Evvel Tertibatı adını verdiği bölümdeki eserleri İlmü'l-arz, Alâim-i Cevîye, Nebâtât, Fenn-i Hayat-ı Nebât, Kimyâ-yı Nebâtî, Fenn-i Tavsîf-i Eşcâr, İlm-i Hayvânât, Usul-i Muhâfaza-ı Ahşap, Ormanlık Topografyası; Sınıf-ı Sâni Tertibatı adını verdiği bölümdeki

³⁴ M. Tefvik Pehlivanoğlu, "Tanzimat'tan Sonra Orman Yıkımı ve Çevre Tahribatı", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1581.

³⁵ Yücel Çağlar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormanlık ve Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1571.

³⁶ Çağlar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s.1571.

³⁷ Gümüş, *Türk Orman Devrimi*, s.55.

³⁸ Çağlar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s.1571.

³⁹ Gümüş, *Türk Orman Devrimi*, s.54.

⁴⁰ Yund, *Ormancılığımızın Kuruluşundan*, s. 48.

⁴¹ Kutluk ve Yund, *Hoca Ali Rıza*, s.15.

⁴² Kutluk ve Yund, *Hoca Ali Rıza*, s.77.

⁴³ Halil Kutluk, "Ormancı Yetiştiren Mekteplerin Müdür ve Rektörleri", *Türk Ormanlığı Yüzyüncü Tedris Yılına Girerken 1857-1957*, Türkiye Ormanlılar Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1957, s.231.

⁴⁴ Kutluk ve Yund, *Hoca Ali Rıza*, s. 53.

eserleri ise Fenn-i Terbiye-i Eşcâr, Fenn-i İdare-i Eşcâr, Fenn-i İmalât-ı Eşcâr, Usul-i Teşcîr-i Cibâl, Ormancı Lügati, Ormancı Atlası'ndan oluşmaktadır. Birinci tertip eserlerinden İlmü'l-arz, Nebâtât, Kimya-i Nebâti, Fenn-i Tavsîf-i Eşcâr, İlm-i Hayvânât ve Usul-i Muhâfaza-ı Ahşap; İkinci tertip eserlerden Fenn-i Terbiye-i Eşcâr, Fenn-i İdare-i Eşcâr, Fenn-i İmalât-ı Eşcâr, Ormancı Lügati ve Ormancı Atlası basılmamıştır.⁴⁵

Sonuç: 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde devletlerarası güç dengesi Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmeye başlamıştır. Bu durumu tersine çevirmek isteyen Osmanlı yöneticileri, devletin her kademesinde yenileşmeye gitme kararı alarak Lale Devri ile başlayan ve II. Meşrutiyet ile zirveye ulaşan bir reform zincirini başlatmıştır. Bu reform zinciri dâhilinde Avrupa'dan çeşitli konularda farklı uzmanlar getirilerek mevcut düzen modernleştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu kaynakların tespit edilmesi ve kullanımının düzenlenmesi, devletin kalkındırılmasını sağlayacağı için her türlü doğal ve beşeri kaynaklar üzerine de çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı'nın üç kıtaya yayılan geniş topraklarında oldukça büyük bir orana sahip ormanlık alan mevcuttur. Bu ormanların kullanımı, askeri malzemeler için ayrılan ormanların Tersâne-i Âmire'ye bırakılması dışında, herhangi belirleyici bir kanuna dayandırılmadan, tüm insanların kullanımına açık bir şekilde sürdürüldü. Devletin ormanlara ilgisi ticaret, yakacak ve kullanılacak odun ve alınacak vergiler çerçevesinde sınırlıdır. O dönemde Avrupalı devletler ise ormanların önemini çoktan kavramış, bu doğrultuda gerekli idari ve hukuki düzenlemeleri uygulamaya koymuşlardı. Avrupa'nın bilimsel yöntemlerle idare ettikleri ormanlardan önemli gelirler elde etmesi Osmanlı Devleti'nin de bu alanda çalışmalar yapmasında itici bir güç olmuştur. Böylece Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte o yıllarda iyi ilişkiler içerisinde olunan Fransa'dan uzman heyetlerin ülkeye davet edilmesi ile Osmanlı ormancılığı yeni bir döneme girmiştir. Ülkeye gelerek ormanları inceleyen ve ormanlar hakkında düzenlemeler yapan uzmanlar, ormanların bilimsel yöntemlere dayanarak idare edilebilmesi için ormancılık alanında uzmanlaşmış kişilerden bir teşkilatlanma kurulması gerektiğini savunmuşlardır. Bu teşkilatlanmanın yapılabilmesi için ilk adım, ormancılık eğitimi veren okulların kurulmasıdır. Bu bağlamda Louis Tassy'nin öncülüğünde 1857-1862 yılları arasında ve sonrasında da Charles Simon öncülüğünde 1866-1880 yılları arasında eğitim veren Orman Mektebi sayesinde Osmanlı Devleti içerisinde orman fennine hâkim ilk uzmanlar yetiştirmeye başlanmıştır. Türk ormancılığının gelişmesine büyük katkı sağlayacak birçok öğrencinin yetişmesi bu okul ile başlamıştır. Bu öğrencilerden biri de şüphesiz ki Hoca Ali Rıza Efendi'dir.

Hoca Ali Rıza Efendi 1878 yılında Türkçe ve Arapça öğretmeni olarak çalıştığı Orman Mektebi'nde eğitime başlayarak, ormancılık alanına girmiştir. İlerleyen yıllarda da açılan orman okullarında öğretmenliğe devam ederek, hem yeni uzman öğrenciler yetiştirmiş hem de ormancılık alanına büyük katkılarda bulunmuştur. 1893-1910 yılları arasında Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mekteb-i Âlisi'nde verilen ormancılık eğitiminin, Orman Mekteb-i Âlisi olarak tek çatı altında devam etmesi de Hoca Ali Rıza Efendi'nin çabaları sayesinde gerçekleşmiştir. Öğretmenlik yaptığı yıllarda birçok eser kaleme alarak, bilgisini ve tecrübelerini paylaşmıştır. Orman Umum Müdürü olduktan sonra ormanların kullanımına dair hiçbir belirleyici kanunun olmadığı o dönemde yeni talimat, lâyiha ve yasa tasarıları hazırlayarak bu boşluğu yararlı bir biçimde doldurmaya çalışmıştır. Görüldüğü üzere Hoca Ali Rıza Efendi, açılan ilk Orman Mektebi'nde yetişen, orman eğitiminin kurumsallaşmasını birebir yaşamış ve aynı zamanda bu kurumsallaşmayı hızlandırmak ve geliştirmek için üstün çaba göstermiştir. Günümüzde halen eğitim vermekte olan İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Orman Fakültesi'nin temeli sayabileceğimiz Orman Mekteb-i Âlisi onun çabaları sonucunda açılmıştır. Ormancılık eğitimi dışında, ormancılığın teşkilatlanması ve idari alanda net bir şekilde yerini alması için verilen uğraşlarda da Hoca Ali Rıza Efendi'nin oldukça aktif olduğunu görmekteyiz. Türk ormancılığı günümüzdeki statüsüne kavuşana kadar oldukça sancılı süreçler geçirmiştir. Uzman teknik elamanlar olmadan bir alanda istikrar sağlamanın zor olduğu birçok başarısız denemeler ile öğrenilmiştir. Fakat sayıları gittikçe artan ormancılık eğitimi almış öğrencilerin yaptığı çalışmalar sayesinde ormancılık alanında hızlı bir gelişim sağlanmıştır. Başta Hoca Ali Rıza Efendi olmak üzere, birçok yabancı ve Türk uzman sayesinde Türk ormancılığı bugününe kavuşmuştur. Bugün, Türkiye'nin orman yönetimi politikaları ve uygulamaları, Hoca Ali Rıza Efendi'nin vizyonu ve çabaları üzerine inşa edilmiştir. Ormanların korunması, sürdürülebilir kullanımı ve ağaçlandırma çalışmaları, ülkenin ekolojik denge ve ormancılık sektörünün temel taşları haline gelmiştir.

*

⁴⁵ Kutluk ve Yund, Hoca Ali Rıza, s. 51-52.

Lisans,
Yüksek Lisans ve
Doktora Öğrencileri
ile Buluşuyoruz

SEMPOZYUM

X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu

26 EKİM 2023
AKSARAY

Detaylı Bilgi için:
genctarihçiler.aksaray.edu.tr

32 farklı üniversiteden 1 doktora mezun, 8 doktora, 5 Yüksek lisans mezun, 36 Yüksek lisans ve 6 Lisans olmak üzere toplamda 56 öğrencinin bildirileri ile katılım gösterdiği Öğrenci Sempozyumu; başladığı 10 yıl öncesinden beri ülkemizde kesintisiz devam etme özelliğine sahip tarih öğrenci sempozyumu olma hususiyeti ile 26 Ekim 2023'te Aksaray'da, Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile gerçekleştirildi.

HAKAS TÜRKLERİNDE AVCILIK VE KURBAN İNANCI

Fatih KALAYCI*

İstanbul Aydın Üniversitesi

Özet: Minusinsk, Abakan, Sibirya, Yenisey Türkleri veya Tatarları adıyla geçen Hakas Türkleri, bugün ata yurdumuz olan Güney Sibirya topraklarında yaşayan en eski Türk halklarından. 1917 yılında Rus devriminden sonra Ruslar, 9-10. yüzyıllarda Çin kaynaklarında Kırgız anlamına gelen “Heges” kelimesini Hakasya halkı için “Hakas” olarak kullanılmasını teklif etmiş ve Hakas kelimesi 1923 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Hakaslar, Sibirya’da ilk kültür havzalarının meydana çıktığı bir coğrafyada bulunmalarıyla birlikte tarihimizi ilgilendirmesi bakımından en eski Türk toplulukları arasında yer almaktadır. Bu çalışmada Hakasların av kültürleri, kutsal kabul ettikleri hayvanları ve çeşitli kurban gelenekleri üzerinde durulacaktır. Bu içeriklerin günümüze kadar geliş şekillerinin serüvenleri ve inançları üzerinde etkili olan sebepler açıklanacaktır. Anahtar Kelimeler: Ayı, Kurban İnancı, Avcılık

Abstract: The Khakas Turks, known as Minusin, Abakan, Siberian, Yenisei Turks or Tatars, are one of the oldest Turkic peoples living in Southern Siberia, our ancestral homeland. In 1917, after the Russian revolution, the Russians proposed to use the word “Heges”, which means Kırgız in Chinese sources in the 9-10th centuries, as “Khakas” for the Khakassian people, and the word Khakas began to be used in 1923. Khakassians are among the oldest Turkic communities in terms of our history, as they are located in a geography where the first cultural basins emerged in Siberia. This study will focus on the hunting culture of the Khakas, the animals they consider sacred and various sacrificial traditions. The adventures of how these contents have survived to the present day and the reasons that have an impact on their beliefs will be explained. Keywords: Bear, Sacrifice Belief, Hunting

Giriş: Hakas Türklerinde Avcılık ve Kurban inancı konusu beş ana başlığa ayrılarak örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Birinci kısımda Hakas adının anlamına yer verilerek etimolojik giriş yapılmıştır. İkinci kısımda Hakasların yaşadıkları coğrafya belirtilerek doğal sınırları, zenginlikleri ve bölge halkı hakkında açıklamalara yer verilmiştir. Üçüncü kısımda Hakasların tarihi geçmişi hakkında bilgi verilerek Hakasların ilk kez kaçınıcı yüzyılda ortaya çıktıkları ve günümüze kadar geçen süredeki tarihi devirlere yer verilmiştir. Dördüncü kısımda ise Hakasların kökenine dair Hakas Efsanelerinden Ayı sembolünün çıkışı ve Hakas başkenti olan Abakan’ın neden başkent olarak seçildiğine vurgu yapılmıştır. Beşinci ve son kısımda ise Hakasların Avcılık yaptığı hayvanlara ve Kurban geleneklerine dair bilgilendirmeler yapılarak konu toparlanmaya çalışılmıştır.

Hakas Adı: Hakas kelimesinin kökeni olan “Hagias” sözcüğü, Çinliler tarafından Sayan Dağlarında yaşayan eski bir kabileyi tanımlamak için kullanılmıştır. Bu Türk boyunun Çin kaynaklarında ilk defa M.Ö. 201 tarihinde yer aldığı görüyoruz.¹ Çin kaynaklarında yer alan bu bilgiler Çinlilere ait hiyerogliflerdir. Bahsi geçen bu kaynaklar günümüz kaynaklarında Eski Çince olarak adlandırılırlar. Çin devletine ait tarihi kaynaklarda Tan devrinden başlamak üzere 18. yüzyıla kadar olan süreçte yazılmış pek çok kaynakta, bu hiyerogliflerin okuma denemeleri yapılmış ve bunların sonucu olarak Hakas isminin; Hakas, Hyagas, Hagas, Syatzsyası, Syagesı, Hegesi ya da Tszetszyası, Syatszyası, Hehe, Hayakya (syage), Syatszyası şekillerinde çevrilen bir Türk boyuna ait olduğu ortaya çıkmıştır. Günümüzde Türkiye Türkçesinde bahsi geçen bu Türk boyunun adlandırılması “Hakas” biçiminde olup, kaydedilen bu sözcük Hakas Türkçesinde “Xakac” ve “Xakas” şeklinde ifade edilmektedir.² 6. yüzyıla ait Bizans kaynaklarında ise “Kherkhir” olarak geçen Hakasların adı, 8. yüzyıla ait Tibet metinlerinde “Hir-kis, Hir-tis ve Kher-ged” şeklinde yer almıştır.³ Ayrıca, 6. yüzyıla ait Çin kaynaklarında Kırgız sözünün “Hia-kia-ssu” şeklinde kaydedildiği ve Hakasların atalarının Kırgızlar olduğu belirtilmiştir. 9. ve 10. yüzyıllara ait Çin kaynaklarında ise Hakasların adı “Heges” ve “Kiekia-

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: kalaycifatih97@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Naciye Saraç, “Gizemli Hakasya”, Bozkurt, S: 35, Şubat-Mart 2007, s. 26.

² Emine Güven, “Hakas ve Kırgız Adı Üzerine”, Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, C: 8, S: 23, 2021, s. 346.

³ Michael R. Drompp, Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları, Türkler, C: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 397.

se” adlarıyla geçmektedir.⁴ Çin ve Bizans kaynaklarının verdiği bilgilere göre, günümüz konuşma ve yazma dilindeki aktarımıyla Hakas kelimesi, Kırgızların bir boyu veya Kırgız ailesinden çıkan bir soy olma ihtimalini yüksek göstermektedir. Batı kökenli tarihçiler, Arap tarihçiler ve Fars tarihçiler bu boydan bahsetmemektedirler. Rus dil bilimci Sergey Malov adlı araştırmacıya göre ise Orhun ve Uygur yazıtlarında Hakaslar hakkında doğrudan Hakas adıyla bir bilgi de bulunmamaktadır. Malov’un bu söylemleri Hakaslar ve Kırgızlar arasında tarihsel ve dilsel ilişkiyi farklı bir açıdan değerlendirmemize olanak sağlamaktadır. Hakasların atalarının Kırgızlar olamayacağı yönünde teoriler de mevcuttur. Güney Karaağaç Hakaslar ile Kırgızlar arasında doğrudan kesin bir ilişki bulunmamasından dolayı Orhon-Yenisey’de bulunan Qyrqyz (Kırgızların), günümüz Güney Sibirya Türklerinin atası olmadığı, bu nedenle de Xaqas (Hakas) adının şimdiki Güney Sibirya Türkleri için yanlış kullanım olacağı gibi görüşlere dayanarak, Türkoloji çevrelerince son dönemlerde Kırgız ve Hakasların ortak boy olduğu düşüncesini tamamen reddetmektedir.⁵ Günümüzde “Hakas” üst adı altında bilinen ve alt gruplara ayrılmış çeşitli boylar bulunmaktadır, bu boylar Kaçın (Haaş, Haas), Sagay, Kızıl, Koybal, Beltir, Şor gibi boyları içermektedir. Tarihçilerin üzerinde genel bir görüş birliği bulunan bir diğer konu ise bugünkü Hakasların atalarının eski Kırgızlar olduğudur.⁶ Bizans’ta yer alan “Kherkir” ve Çin kaynağında yer alan “Hia-kia-sseu” kelimesinin aynı dönem içinde benzer şekilde anıldığını görmekteyiz. Bu benzerlik, kullanılan dil ve coğrafya yakınlığına bağlı olarak değişmesi muhtemel bir durumdur. Çin kaynaklarında geçen “Hia-Kia-Sseu” kelimesinin okunuşunun Hakas şeklinde çağrışım yapması, yukarıdaki bilgileri doğrular niteliktedir. Kızlasov’a aktardığı bilgilere göre bir Türk boyu olan Hakasların az sayıda bir kabile halinde yaşarken 6. yüzyıldan başlayarak Minusinsk çevresinde yaşayan kabileler Hakas adıyla bilinmeye başlamıştır. 6. yüzyıldan itibaren Kırgız etnik adı siyasi bir anlam ifade etmeye başlamasından dolayı “Hakas” kelimesi Sayan-Altay bölgesinde yaşayan halkların genel bir adı haline gelmiştir. Kızlasov tüm bu gelişmeleri göz önünde bulundurarak 6-7. yüzyıllardaki Yenisey Kırgızlarının Kağanlığı Hakas ülkesi diye adlandırmıştır.⁷

Hakas Coğrafyası: Hakasya bölgesi, dünya genelinde topraklarının neredeyse tamamı arkeolojik arazi oluşumlarından oluşan tek bölgedir. 1939’daki sayıma göre Hakas nüfusu yaklaşık 52.000 kişiydi. 1959’da bu sayı 56.600’e çıktı ve bu nü-

fusun 40.000’inin Hakaslar tarafından oluşturulduğu görüldü. 2002’deki sayıma göre Hakas nüfusu 75.622 kişi olarak kaydedildi.⁸ Günümüzde Hakasya’nın toplam nüfusu 585.000 kişidir. Hakasya Cumhuriyeti’nde Hakaslar dışında Ruslar, Ukraynalılar ve Tatarlar da yaşamaktadır. Güney Sibirya bölgesinde yer alan Hakas Türklerinin tarih sahnesindeki ilk kayıtları Abakan Irmağı çevresinde bulunmaktadır. Altay sıra dağlarından gelen Abakan Irmağı, Sagay bozkırlarını sulayıp Minusinsk şehrine ulaşır ve Yenisey Irmağı’na dökülür. Hakas Türkleri, bu ırmak kıyılarında ve Sagay bozkırlarının içinde yaşar. Bölgedeki zengin ormanlar, göller, bozkır ve dağların birleştiği nokta olan Hakasya Cumhuriyeti, doğal kaynak bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Hakas Cumhuriyeti’nin yüzölçümü küçük olsa da yaklaşık 324 nehir ve 500 göle ev sahipliği yapmaktadır. Hakas Türklerinin ekonomisi tarım, hayvancılık ve kerestecilik gibi çeşitli sektörlerle dayanmaktadır. Buğday, meyve ve sebzeçilik önemli bir geçim kaynağıdır. Koyun, at, sığır ve arıcılık da önemli gelir kaynakları arasındadır. Ülkede zengin kömür, altın, bakır, barit, tütü ve demir yatakları bulunmaktadır ve ülkenin büyük bir bölümü ormanlarla kaplıdır. Madencilik, kerestecilik ve gıda endüstrisi bölgenin önemli sektörlerindedir.⁹ Hakasya coğrafyası, Güney Sibirya’nın sert karasal iklimine sahiptir. Abakan’daki nehirler, bu sert iklimin etkisini hafifletmektedir. Hakasların yaşadığı Sagay bozkırları, Hakas kültürünün temel unsurlarını içinde barındırır. Bu bölgede bulunan arkeolojik eserler, “Minusin Asâr-ı Atıkası” olarak bilinir. Minusin kültürü, M.Ö. üçüncü bin yıla kadar uzanmaktadır. Hakas kültürel öğeleri arasında basit nakışlarla süslenmiş çömlekler, bronz eşyalar ve ikinci bin yıla ait olduğu düşünülen dibi geniş ve süslü çömlekler bulunur. Milattan önce birinci bin yıla ait olduğu düşünülen buluntular arasında büyük değirmen taşları, heykeller, hayvan resimleriyle süslü bronz, altın ve demirden ziynet eşyaları ve madeni silahlar bulunmaktadır.¹⁰ Sagay bozkırlarında yaşayan Hakaslar, M.Ö. 3 bin yıllarında at, sığır, koyun ve keçi gibi hayvanlardan faydalanmıştır.¹¹

Hakasların Tarihi: Bir Türk boyu olan Kırgızların (Hakas), M.Ö. 2 bin yıllarında bu bölgede yaşadıkları, Çin kaynaklarının tarihi belgelerinde de anlatılmaktadır.¹² Rusların Türkistan’ı işgali sonrasında Hakaslar tarafından kurulan ‘Muhtar Hakas Eyaleti’, daha sonra Rus idaresindeki Batı Sibirya İdari Bölgesi tarafından ilhak edilmiştir. Hakas eyaletinin alanı 49.900 km²’dir ve başkenti Abakan Şehri’dir.¹³ Abakan ismi,

⁴ Yakup Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Tarihleri”, Bilig, S: 3, 1996, s. 53.

⁵ Güven, a.g.m., s. 348.

⁶ Ekrem Ankoğlu, Hakas Türkçesi Grameri, Bengü Yayınları, Ankara, 2011, s. 9.

⁷ Esra Çavdar, “Hakasya Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2010, Edirne. s. 11.

⁸ Gülsüm Yılmaz Killi, “Hakas Ağız Araştırmaları Üzerine”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C: 4, S: 3, s. 106.

⁹ Çavdar, a.g.m., s. 15.

¹⁰ Özur Aşlı Şen, Yeni ve Yakınçağda Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı, (Sakarya Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.3.

¹¹ Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, TTK, Ankara, 1968, s. 51.

¹² Özur Aşlı Şen, a.g.e., s. 3.

¹³ İnan, a.g.e., s. 50-51.

“Ayı Kanı” anlamına gelir ve kökeniyle ilgili birçok efsane bulunmaktadır. Bir Sagay efsanesine göre, burada eski zamanlarda çok sayıda ayı olduğu için Abakan ismi verilmiştir.¹⁴ Hakasya'nın başkenti olan Abakan şehri, ismini Abakan Irmağı'ndan almaktadır. Bölgede aylar eski çağlardan beri güç sembolü olarak kutsal kabul edilir. M.Ö. 2. yüzyılda Hun yönetimi altına giren Hakaslar, diğer Güney Sibirya Türkleri gibi bu dönemde yazıyı öğrenmişlerdir.¹⁵ Göktürk dönemi ve sonrasında, özellikle Abakan bozkırlarında yoğun bir şekilde yaşamışlardır. Kağan unvanını taşıyan hükümdarları, o dönemde Hakasların güçlü bir topluluk olduğunu göstermektedir. 1992'de Sümer'in belirttiğine göre, Göktürk devletinin çöküşünden sonra Türkistan'da kurulan Uygur devleti zamanında, Hakasların ataları olan Kırgızlar günümüzdeki başkentleri olan Abakan'da yerleşik düzene geçmişlerdir. Geniş bir nüfusa sahip olmaları nedeniyle, Uygur devleti için her zaman bir tehdit unsuru oluşturmuşlardır. Sümer'in ifadesine göre, 758 yılında Kırgızlar ve Uygurlar arasındaki mücadele, iki kez çarpışmaya neden olmuştur ve Kırgızlar bu savaşları kaybederek Uygur idaresine boyun eğmek zorunda kalmıştır. 840 yılında, Uygur devletinin yıkılmasına öncülük eden güçlü bir saldırıyla Kırgızlar intikam almışlardır. Ancak Kırgızlar, Moğol İmparatorluğunun egemenliği altına gireceklerini tahmin etmemişlerdir. Uygur devletinin çöküşünden sonra Kırgızlar, Abakan'da kendi devletlerini kurmuş olsalar da uzun süre ayakta kalamamışlardır. Sonunda 1207 yılında, Cengiz Han, Kırgızları kendine bağlayarak Moğollara ilk boyun eğen Türk boyu olmalarını sağlamıştır. Daha sonra oğlu Coçi, ordusuyla birlikte Yenisey Irmağını geçerek söz konusu Kırgız devletine tamamen son vermiştir.

Kırgız kavminin Uygur Hakanlığını yıkarak Ötüken'i ele geçirmesi, Moğol Kitanlara geçmesi ve Orhun kültürünün ortadan kalkmasına sebep olması, eski Türk Hakanlarının yurdu Moğollara geçirerek Türk tarihinde olumsuz bir rol oynamalarına yol açmıştır.¹⁶ 1552'de Kazan Hanlığının Ruslar tarafından yıkılmasından 30 yıl sonra, 1582'de Sibirya Hanlığı da Rusların eline geçmiş ve Hakasya'nın Rus işgallerine açık hale gelmesine sebep olmuştur.¹⁷ 1718'de Ruslar tarafından inşa edilen Sayan Kalesi'nin tamamlanmasıyla, Yenisey Nehri'nin Hakas topraklarına aktığı bölge kuşatılmıştır. Coğrafi olarak başlatılan kuşatma hareketi sonrasında bölgeye gelebilecek tüm stratejik bölgeler Ruslar tarafından kontrol altına alındığı için Hakaslar için dayanak noktası da zayıflamıştır. Sonuç olarak, Hakaslar Ruslara teslim olmuştur. Çarlık ve Sovyet Rusya dönemlerinde Hakasya'nın zengin yer altı kaynakları ele geçirilmiş, ekonomik baskıların yanı sıra Rus hükümeti tarafından Hakas halkına Hristiyanlık dayatılmıştır. Hakasya, Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra 1930

yılında Özerk Bölge statüsüne geçirilmiştir. Hakas aydınlarnın yıllar süren bağımsızlık mücadelesinin ardından 3 Haziran 1991'de Rusya Yüksek Meclisi'nin kararıyla Hakas Cumhuriyeti kurulmuştur. Hakas Cumhuriyeti'nin bağımsızlığa giden yolda en büyük öncülerinden biri olan Aleksandr Kostikov'un TUN (ÖNCÜ) Hareketi, bu süreçte önemli katkılarda bulunmuştur.

Hakas Tarihi Efsanelerinde Ayların Yeri: Hakas Türklerinin kökenlerine dair birçok destan ve efsane bulunmaktadır. Bu efsanelerden birine göre, Hakas Türklerinin başkenti olan Abakan'ın adı, Hakas Türkçesinde “Aba + Kan” yani “Ayı Kanı” anlamına gelmektedir. Hakas efsanesine göre, Abakan'a adını veren kişi Hakasların atası olarak kabul edilen Öcen Bek adlı bir yiğittir. Öcen Bey, atıyla birlikte Ala Ört (Alaca Yangın) adıyla bilinen nehir kıyısına gelmiş, nehrin karşı tarafına atlayarak Abakan Nehri'nin adını değiştirmiştir. Bir başka efsaneye göre, Abakan Nehri'nin eski adı Alairt (Ala Ört) tir ve bu nehir kıyısında Aba Han adlı bir yiğit yaşamaktadır. Bu yiğit, nehrin sularında boğularak öldükten sonra Abakan Nehri'ne Aba Han'ın anısına Abakan adı verilmiştir. Üçüncü bir efsaneye göre, Hakas topraklarında dev bir ayı ortaya çıkar. Bu ayı köylere saldırır, zarar verir ve çevre sakinlerine korku salar. Ayının peşine düşen bir genç, ayıyla mücadele eder ve ayı yaralanarak koşmaya başlar. Genç, ayının peşinden giderek onu dağ şeklinde öldüğü yere kadar takip eder. Ayının bulunduğu yerden doğan dere, geniş vadilere ulaşır ve Hakasya'da yaşayan insanlar tarafından “ayı kanı” anlamına gelen Abakan adı verilir.¹⁸

Kutsal İnançları Ve Av Türleri

Hakas Ayları: Hakas halkı, ayların kötü ruhları kovacağına inandıkları için evlerinin girişine ve içerisine ayı kafası asmaktadır. Orman halkları olarak kabul edilebilecek Hakaslar, ayı, sincap ve samur gibi hayvanları avlamaktadır, ancak balıkçılığı benimsemediklerini belirtmek gerekir. Ayı avcılığı, özellikle ocak ayında yoğunlaşmaktadır. Hakaslar, ayıyı insanın kardeşi olarak görmektedir. Dini yasaklar gereği, ayıya doğrudan kendi adıyla seslenmezler; ayıya direkt olarak “aba” yani “ay” demek yasaktır. Aylar kendi adlarıyla değil, “apçah” yani ihtiyar, “ağan” yani dede, “büyükbaba” gibi takma adlarla çağrılır.

Hakas Atları: Hakas toplumu, aylar kadar atları da kutsal kabul etmektedir. Savaşçı bir toplum olarak tanınan Hakaslar, tarım ve demircilik alanlarında da geri planda kalmamaktadır. Yağmurlardan sonra topraktan demir cevheri toplayarak yüksek kalitede silahlar üretmek için kullanırlar. Hakas atları, renklerine, biçimlerine, üzerlerindeki beneklere, yürüyüş ve koşma özelliklerine göre sınıflandırılmaktadır. Örneğin, tüylerinin rengine göre “or (turuncu) at”, “oy (yağız) at”,

¹⁴ Mehmet Fuad Köprülü, “Abakan Türkleri”, Türk Amacı, S: I, Temmuz 1942, s. 205.

¹⁵ Deliömeroğlu, a.g.m., s. 55.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, Asya Türk Devletleri, (Türk Dünyası El Kitabı), Ankara, 1992, s. 56.

¹⁷ Deliömeroğlu, a.g.m., s. 57.

¹⁸ Çavdar, a.g.e., s. 14.

“tüm toruğ (tamamen doru) at” gibi çeşitli isimler verilir. Ayrıca alınlarındaki renklere, boyunlarındaki beneklere, ayaklarındaki beyaz lekelerle göre de değişik isimler kullanılır.

Hakaslarda Kurban Geleneği

Cenaze Törenlerinde Kurban Kesme: Hakas kültüründe ölülerine saygı göstermek adına tahta sandıklara koydukları kişilere elbise giydirip, atın eyeriyle birlikte kurganlara gömmeye geleneği bulunmaktadır. Ölen kişinin üzerine giydirilen kıyafet mutlaka kesilir, aksi halde ölünlün ölüler ülkesine kabul edilmeyeceğine inanılır. Hakaslar, mezarın tabanını akağaç kabuğuyla kaplar ve tabutun içine yatak ve yastık koyarlar. Cenaze törenleri sırasında avuç içlerini birbirlerine vurarak acılarını ifade ederler. Bu törenlerde büyükbaş hayvan kesilirken anma törenlerinde ise genellikle koyun kesilir. Erkekler için öküz ya da boğa, kadınlar için ise dişi dana tercih edilir.¹⁹

Izih (Koruyucu Ruh) Adına Kurban Kesme: Hakasçada “Izih” kelimesi, kutsal kabul edilen anlamında kullanılır. N.F. Katanov’un kaynaklarına göre, Hakaslar doğadaki koruyucu ruhlar adına “Izih koyunu”nu “kuzuların iyiliği” için adamaktadır. Hakas inanışları, bir din olmayan şamanik öğelerin yanı sıra insanların bilinçli olarak kötü ruhlardan gelen hastalıkları defetmek için “Izih” adı verilen kutsal ruhlara kurbanlar ve adanmış atlar sunarak hastalıkların iyileşmesine yardımcı olduklarına inanır.²⁰

Hakas Türkleri, ızıhları dini törenlerde kullanır ve bu törenlerin yerel özellikleri, boyun ve inananların alt etnik bağlanmalarına ve adanmanın amacına göre değişebilir. Genellikle yılda iki kez düzenlenen bu törenler ilkbaharda ve sonbaharda gerçekleşir. Örneğin, “Hasadın iyi olması için ilkbaharda ve hayvanların iyi korunması için sonbaharda.”²¹ Hakaslar arasında ızih kutlaması haziran ayında gerçekleştirilir ve “Ulu Şilker Ay” olarak anılır. Ancak bu bayram herkes tarafından aynı anda kutlanmaz. Törenlerde, farklı uluslardan komşular bir araya gelir ve açık alanda dini kurbanlar kesilir. Bazı dönemlerde ise özellikle hastalık ya da şanssızlıklar için kurbanlar kesilir.²² Izih geleneği genellikle babadan oğula geçer, ancak eğer babanın bir erkek çocuğu yoksa bu gelenek kız çocuğunun evlenmesinin ardından damada geçebilir. Eğer babanın hiçbir çocuğu yoksa gelenek babanın erkek kardeşine geçer. Bu nedenle Hakas Türklerinde ızih geleneği genellikle ataerkil bir yapıda sürdürülür. Izihlar belirli sürelerle seçilir ve kurban edilmek için belirli bir dönemi kapsar. Eğer bir ızih zarar görürse yeni bir ızih onun yerine adanır. Izihlar, genellikle üç ila dokuz yıl arasında değişen zaman dilimlerine göre belirlenir. Hakaslar, dini törenlerini kutlamak için belirli tepeleri ve koruları kutsarlar. Törenler sırasında din adamları

olmadan, yaşlı köy sakinlerinin yardımıyla kurbanlar kesilir. Yıllık bir bayramda, tüm ulusun en güzel beyaz atı seçilir, bu at kutsal bir alana götürülür ve sonra serbest bırakılır. Artık ona kimse dokunmamalıdır, çünkü at özgürce başıboş dolaşmalıdır. Sadece ızıha vurmak ya da onu dövmek değil, dışarıdan gelenler için ona dokunmak bile yasaktır. Eğer bir yabancı kutsanmış bir atın üzerine oturursa, inanişe göre bu at hastalanır. Kutsal bir atın eyeri, keçesi ve dizginleri çıkartılmaz ve başka bir at için kullanılamaz.²³

At Kurbanı: Hakaslar, atları en yüksek onurlu hayvanlar olarak görmektedir. On iki farklı renkten at, kurban olarak adanabilir. Bu renkler siyah demir kır (küük), gri (pora), beyaz (mangan), beyaz-boz (ak çangmıl), altın (sarığ), geyik derisi (oy), rengârenk benekli (parıs çokır), demir kır (kır), kestane donlu (pozırâh), siyah doru (küren), siyah (kara) ve esmer kestane donlu (koor) şeklindedir. Örneğin, Hongoray, Sagay bölgesinde, sarı yelesi ve kuyruklu kestane rengi atların (sabdâr), kahverengi esmer atların (kaltar) ve doru atların (torug) da kurbanlık olabileceğini belirterek, Hakasların alacağı atları kurban etmediğini vurgulamıştır. Bu renkler ve türler, Hakas toplumunda atların önemli bir sembolik ve dini rol oynadığını göstermektedir.²⁴

Sonuç: M.Ö. 2 binli yıllarda tarih sahnesinde boy göstermeye başlayan Hakaslar, zengin tarihi ve coğrafi yapısıyla dikkat çekmiştir. Ülkenin büyük bir bölümünün arkeolojik alanlarla kaplı olması, onları diğer bölgelerden ayıran önemli bir özellik olmuştur. Bu özellikleri, tarih boyunca sürekli olarak işgal edilmelerine neden olmuştur. Hakasya Türkleri, özellikle başkentleri Abakan’ın hikâyesi ve avcılık, kurban ritüelleri ve kutsal kabul ettikleri hayvanlar ile Türk dünyasında özel bir konuma yükselmiştir. Bu bağlamda Ayı sembolünün kutsal bir hayvan olarak ön plana çıkması ilgi çekicidir. Ayrıca avcılığın yanı sıra balıkçılıkla da uğraşmaları, Hakasların aynı zamanda bir balıkçı topluluğu olabileceğini düşündürmektedir. Hakaslar, zengin kültürel bir mirasa sahip olan Türk halklarından.

¹⁹ Gülsüm Killi Yılmaz ‘Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler’, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C: 4, S: .4, s. 76.

²⁰ Burkanov, ‘Geleneksel Hakas İnançları Bağlamında Izih’, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Folklor/Edebiyat Dergisi, C: 22, S: 88, 2016/4, s. 234.

²¹ Burkanov, a.g.e., s. 230.

²² Burkanov, a.g.e., s. 231.

²³ Burkanov, a.g.e., s. 241.

²⁴ Butanaev, Burkhanizm Tyurkov Sayano-Altaya. Abakan: Izd. Hakas Devlet Üniversitesi Yayınevi, 2003, s. 139.

GAZİANTEP ÇEPNİLERİNE AİT ZİYARET KÜLTÜRÜ VE HACI KUREYŞ TÜRBESİ

Solmaz DÖNMEZ*

Aksaray Üniversitesi

Çepni Boyu, Oğuzların yirmi dört boyundan biridir. Oğuz Kağan'ın oğlu Gök Han'ın soyundan gelmektedirler. Çepni halkı, boy adlarının bilincinde olarak günümüze kadar ulaşmışlardır. Anadolu'ya, Selçuklularla beraber Horasan'dan gelmişlerdir. Karadeniz ve Ege bölgesinden sonra en çok Çepni nüfusunun yer aldığı yer Gaziantep'tir. Anadolu'nun pek çok yerine dağılmış olan Çepnilerin bir kısmı Sünni İslam'ı, bir kısmı ise Alevi Bektaşiliği benimsemişlerdir. Gaziantep Çepnileri, Alevi-Bektaşî geleneğini sürdürmektedirler. Hacı Bektaş-ı Veli'nin ilk müridlerinden olup; Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Kureyşan Ocağına bağlıdır.

Gaziantep'te bulunan Çepni köyleri; Köseler, Göçmez, Kuzuyatağı, Sarılar, Yarımca, Yukarı Kayabaşı, Yeni Köy, Dip Çepni, Halilbaş, Dereköy, Bülbül, Hasanoğlu, Altınpınar'dır. Yavuzeli ilçesine bağlı Yukarı Kayabaşı'nın tamamı Dede soyundan gelmektedir. Nizip ilçesi Köseler Köyü ve Yavuzeli ilçesinin Göçmez köyünde birer soy Dedelik ocağı vardır. Diğer Çepni köyleri ise, bu dedelerin yaşadığı köylerin talipleridir. Dedeliğin saygınlığı bölge halkı için çok önemlidir. Dedeler On İki İmamlardan İmam Musa-i Kazım soyuna bağlıdır. Dedelerin yaptırım güçleri ve etkileri kuvvetlidir. Dedelik kurumu eski Türklerde bulunan Şaman ve Kam'a da benzetilmektedir.¹ Gaziantep'in Yavuzeli, Araban ve Nizip ilçelerine bağlı Alevi Çepni köylerinde Türk kültürüne ait izler, İslamiyet'le harmanlanarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Seyyid Hacı Kureyş (Seyyid Mahmud-ı Kebir) On iki imamlardan yedincisi olan İmam Musa-i Kazım'ın soyundan gelmektedir ve Kureyşan ocağının kurucusudur. Anadolu'daki en köklü ocaklardandır. Sultan Alaaddin döneminde yazılan bir şecerede de adı geçmektedir. Sultan Alâeddin, Seyyid Hacı Kureyş'in kerametlerini gördükten sonra şecereyi onaylamış-

tır.² Bu belge Sultan Alaaddin'den sonra II. Sultan Selim'e kadar gelen sultanlar tarafından da onaylanmıştır.³ Bu belgenin onaylanması, Kureyşan Ocağının Selçuklu ve Osmanlı Devleti tarafından da tanındığının kanıtıdır. Bu belge haricinde halk arasında sözlü kültür olarak pek çok rivayet günümüze kadar ulaşmıştır. Bu rivayetlerin bazılarında Sultan Alaaddin döneminde yazılan şecereden de bahsedilmektedir. Kureyşan ocağına bağlı olan on iki aşiret vardır ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Bunlar; Erzincan, Tunceli, Adana, Malatya, Adıyaman, Gaziantep, Varto, Ankara, Konya, Muş'tadır.⁴ Gaziantep'e yerleşen Kureyşan aşireti Çepni Boyudur. Kureyşan ocağı belgelerde Koreş, Kureş, Koraş, Koreşan gibi farklı şekillerde çevirileri yapılmıştır. Kureyşan adını Kureyş Kabilesinden değil, peygamber soyundan gelen Seyyid Mahmud-ı Kebir'in lakabından dolayı almıştır.⁵

Hacı Kureyş'in birçok ilde mezarı olduğuna inanılır. Asıl mezarının yeri bilinmemektedir. Yavuzeli'ne bağlı Bülbül Köyü ve Düzce Köyü arasında palamut ağaçları arasındaki mezarlığın içindedir. Halk arasındaki adı Ağ Ziyaret'tir. Bölgede yer alan bu mezarlar ve türbe, yöreye özgü taşlarla yapılmıştır. Orta Asya'dan gelen kültürel özellikler ve Alevi kültürünü yansıtan güzel örneklerdendir. Hacı Kureyş Türbesi her yılın Mayıs ayının ikinci pazarında Çepni halkı tarafından ziyaret edilip kurbanlar kesilir. Bu türbe etrafında gerçekleşen ritüeller bölgede atalar kültürünün hâkim olduğunu gösterir. Atalar kültü, soyundan geldiğine inanılan ölmüş olan kişiye saygıyı, sevgiyi, korkuyu, inanç ve fikirlerini yaşatma çabasını ifade eder. Bu kült eski Türklerde de aynı şekilde ata ruhlarına kurban kesilerek uygulanmıştır.⁶ Gök Tanrı inancına dayanmaktadır. Kurban kesmek Alevi inancında cem törenlerinin de önemli bir parçasıdır. Buna içeri kurbanı, ziyaret alanında kesilen kurban ise dışarı kurbanı adı verilir. İnanışa göre bu kurbanlar, Hacı Kureyş aracılığıyla tanrıya sunulur. Kurban

* Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Mezunu, E-mail: solmazgunc4@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topuluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mehmet Çeribaş, Serkan Köse, "Alevi İnanç Sisteminde Dedelik Kurumu'nun Menşei Meselesi ve Dedelik Kurumu'na Dair Yeni Değerlendirmeler", Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi, 2018, s. 13-27.

² Kibar Taş, "Dünü ve Bu Günü İle Kureyşan Aşireti", Ankara Üniversitesi. SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 1-301.

³ Derviş Baba Türbesi, "Kureyşan Ocağı ve Aşireti", <https://dervishabaturbesi.wixsite.com/dervis-baba-turbesi/kureysan-ocagi-ve-asireti>, (ET: 17.10.2023).

⁴ Hacı Yılmaz, "Palu Aşireti ve Koreşanlılar", Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu, Ankara, 2018, s. 421-432.

⁵ Kibar Taş, "Kureyşan Aşireti'nin/Ocağı'nın 16. Asırdaki Kureyş Cemaati ile Tarihsel Bağlamdaki Yakınlığı", OTAM, Ankara, 2018, s.229-246.

⁶ Gülay Tümer, "Atalar Kültü", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1991(4), s.42-43.

olarak büyükbaş hayvanlar haricinde küçükbaş hayvanlar ve kümes hayvanları da kurban kabul edilir. Dişi hayvan kurban edilmez. Yöre sakinlerinden ve aynı zamanda Gaziantep Çepnileri Derneği eski başkanı Dr. Hüseyin Gürbüz ile yaptığımız görüşmede ziyaret kültürünün onlar ve yöre halkı için ne ifade ettiğini şu sözlerle dile getirmiştir: “Biz 1500’lü yıllarda bölgeye gelmişiz ve Şamanizm’in üzerimizde bıraktığı etkiyle ziyaret kültürünü devam ettirmişiz. Mayıs ayının ikinci haftası pazar günü gideriz. Allah’a olan inancımızı, itikadımızı sağlamlaştırmak, dualar edip dileklerimizi dilemek için kurban keseriz. Sabah saat üç-dört gibi kalkılır, en güzel elbiseler giyilir ve Hacı Kureyş Türbesine gidilir. Farklı şehir ve ülkelerde yaşayan Çepni halkımız ziyaret günü orada olmak için can atarlar. Daha önceleri buralara eşek sırtında veya yalın ayak gidilmiş. Hacı Kureyş’e karşı itikat çok yüksekmiş, hatta Âşık Hasan Hüseyin Kırmızıgül adında bir ozanımız, Hacı Kureyş yolunda vefat etmiş. Bu ziyaret, itikat bizim için olmazsa olmaz kültürlerimizden biridir. Orası bir toplanma alanıdır. Bazen beş bin, bazen on bin kişiye varan sayılarımız olmuştur. Türbe ziyaret edilir, önce dış duvar, sonra iç duvar, sonra tabut üçer kez öpülür. Daha sonra duvara mum, mumun erimesiyle aynı duvara taş yapıştırırız. Bunların hepsi Şamanizm’in getirdiği geleneklerdir. Kazadan beladan korunmak için dilekler dileyip dualar ederiz. Oraya gidince herkes birbirini sofrasına davet eder. Her ailenin geçmişten günümüze gelen bir ağacı vardır. O ağacın altında otururlar. Aileler genişledikçe ağaçlar da artar ama genelde iç içe muhabbetler edilip kazanlar birlikte kaynatılır. En yaşlılardan çocuklara kadar herkes bu ziyarete katılır. Köyde o gün kimse kalmaz. Orası bizim için manevi huzurun en yüksek olduğu yerdir. Olumsuz hiçbir şey konuşulmaz. Sadece bizim köyümüz değil, bütün Çepni köyleri gidiyor oraya. Mutlaka erkek olan bir hayvan kurban kesilir. Mezarlara ve ağaçlara bez bağlayarak dilekler dileriz. Benim dileklerim ölmeden önce gerçekleşsin diye mezarlara bez bağlarız. Yalvarmamız da yakarışımız da Allah’adır. Ziyaret ağaçlarının hiçbirisi kesilmez onların hepsi kutsal palamut ağacıdır. Hatta oradan ağaç kesen Sünni komşu köylülerden birinin bir yıl içinde evi yanmış. Bunun üzerine onlarda kesemiyorlar. O bölgedeki ağaçlar bizim için kutsaldır.”⁷

Halk arasında kurban eti pişirilirken ateşe et parçası atıp ateşin de hakkının olduğuna inandıklarına dair uygulamalar vardır.⁸ Bu uygulama ile ateş kültürünün de halk arasında hâlâ var olduğunu görüyoruz. Türbe içinde ve dışında mum yakılıyor olması, ziyaret esnasında tütsü yakma, çerağ uyandırma gibi yapılan uygulamalar da ateş kültürünün örneklerindedir. Türbe duvarına taş yapıştirarak dilek dilemeleri, türbenin yerleşim yerine uzaklığı ve dağlık alanda oluşuna bakacak

olursak taş-kaya kültürünün de izlerini görürüz. Eski Türklerde görmüş olduğumuz dağların, taşların, ateşin suyun ruhu olduğuna inanıp, adaklar adayarak kanlı-kansız kurbanlar sundukları bu inanışlar bu gün hâlâ Türk toplumları arasında varlığını sürdürmektedir. Anadolu’da bunu en belirgin olarak Alevi Bektaşî topluluklarında görülebilmektedir.

Yukarı Kayabaşı köyünden Dede soyundan Nadir Keskin Dede (Nağı Dede) ile yaptığımız görüşmede ziyaret kültürünün Çepni halkı için önemini ve dedenin ziyaret esnasındaki görevlerinin neler olduğunu şu cümlelerle belirtmiştir: “Ziyarete dedeler de toplumla birlikte gider. Dedelerin de ağacı vardır ve dede aileleri de lokma hazırlar. Her köy Mayıs ayında gelip bir adak adar. Kurbanını getirir. Hiç kurban kesmeye imkânı olmayan bir elma dahi getirebilir ama herkes imkânları ölçüsünde mutlaka bir şey getirmelidir. Ziyaret alanında her ailenin büyüklerinin olduğu ziyaret meydanına herkesin lokması gelir. Dede küskünlük dargınlık varsa halk arasında onu giderdikten sonra lokma duası verir ve herkes birbirinin lokmasından tadar. “Bismişah Allah Allah, Allah Allah diyelim, Kadim Allah diyelim, geldi rıza sofrası, gelmesin Hak diyelim, Hak verdi biz yiyelim, Demine Hü diyelim” diyerek sofraya duası edilir. Ziyaretlere köyler sırayla gelir. Herkesin bir ağacı vardır. O ağaca bir hafta bir aile geliyorsa sonraki gün veya sonraki hafta bir başka aile gelir ve o ağaç o ailenin olur. On üç köyümüz var, sırayla ziyarete geliriz. Ziyaretler cemlerden sonra bir araya geldiğimiz, daha genel barışın sağlandığı bir ortamdır. Bir meydan oluşturulur, büyüklerin oturduğu büyük bir sofraya kurulur, küsler barıştırılır. Bu anlamda küçük bir ceme benzetebiliriz. Orada biraz daha genel herkesi kapsayan bir ortam var, cemlerde ise bu kural daha katıdır. Cemler kışın yapılır, ziyaretler ise bahar ayındadır. Ziyarete yatan erenlerin türbelerine yüz sürülür, niyaz edilir. Onlar yaratana kişi arasında rehber olur. Dileklerimizi onlar vasıtasıyla yaratana paylaşıyoruz. Ziyaret alanı içinde dilek ağaçları vardır. Dede Gülbak okur herkes oradan memnun bir şekilde ayrılır.”⁹

Gaziantep Çepnilerinde ağaç kültürünün canlılığını koruduğunu, yöre insanlarıyla yaptığımız görüşmeler doğrultusunda görüyoruz. Eski Türklerde de Hayat Ağacı Kültü yaygın olan inançlardandır. Hayat Ağacı sonsuzluk ve yaşamın simgesi olarak görülür. Üç âlemi birbirine bağladığına inanılır: Yer-yüzü, gökyüzü ve yer altı. Bu sebeple mabetler, mezarlık gibi yerlerin çevresine ağaç dikilir. Hacı Kureyş Türbesi’nin çevresi, mezarlığın çevresinde ve içinde de meşe ağaçları vardır. Türbe ziyaretinden sonra türbenin yanındaki ağaca bez bağlanıp dilek dilenir. Ağacın kutsallığından gelen bu inanış yine kutsal aracılığıyla, tanrıya ulaşmak amacı taşımaktadır. Ağaçların mezarların yanına dikilmesi ölüm ve yaşamı simgeler.¹⁰

⁷ Görüşme, Hüseyin Gürbüz, Gaziantep/Yavuzeli/Kuzuyatağı Köyü, 18.10.2023.

⁸ İskender Korkmaz, “Gaziantep Çepnilerinin Ziyaret Mekânları: Hacı Kureyş ve Seydi Kureyş Ziyaret Ritüeli ve Uygulamaları”, Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2021(98), s. 197-215.

⁹ Görüşme, Nadir Keskin, Gaziantep/Yavuzeli/Yukarı Kayabaşı, 20.10.2023.

¹⁰ Onur Alp Kayabaşı, “Taşeli Yöresi tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2016(78), s.140-158.

Türbe ve türbenin çevresinde bulunan ağaçlar, taş, toprak kutsaldır. Yöre halkından Veteriner Hekim Ulaş Dönmez ile yaptığımız görüşmede: “Çepni halkı eğitime önem veren bir halktır. Avukat, hâkim, savcı, doktor, mühendis, öğretmen gibi nice okumuş bireyleri mevcuttur ve aynı zamanda gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlıdır. Her yıl düzenli olarak Hacı Kureyş ziyareti Çepni halkı tarafından gerçekleştirilir. Mayıs ayının biz Çepni toplumu için önemi diğer aylardan farklıdır. Baharın gelişinin yanı sıra bizler için önemli olan birlik, beraberlik, paylaşımcılık ve dayanışmanın çok güzel bir şekilde yaşandığı, yüz yıllardan bu yana süre gelen anane-

miz olan ziyaretlerimize gitme zamanıdır. Sadece pandemi döneminde bu ziyaret yasaklanmıştı. Buna rağmen aileler birbirinden bağımsız olarak ziyarete gelip kurban keserek niyaz etmişlerdir. Ziyaret alanı Çepni halkı için aynı zamanda bir sosyalleşme mekânıdır. Dünyanın dört bir tarafında yaşayan Çepniler bu ziyaret için aylar öncesi planlarını yapıp yola çıkarlar. Daha yola çıkmazken bile ziyaretin atmosferi insanlarda heyecan, coşku ve mutluluk yaratır. Yıl boyunca yaşadığımız acılarımız, üzüntülerimiz dünyanın dört bir tarafından gelen tüm canları göreyerek ve sarılarak dost meclisinde huzura erişmemiz ile stresimizi atmamıza yetiyor ve artıyor.”¹¹ Sözleriyle sosyal olarak ziyaretin Çepni halkı için ne ifade ettiğini dile getirmiştir.

Görüldüğü üzere yapılan bu uygulamaların hiç birinde amaç kişilere veya nesnelere tapmak değil, onlar aracılığıyla Tanrıya ulaşmaktır. Çepni halkı için ziyaret cemden sonra yapılan en önemli ritüeldir. Ziyaret kültürü eski Türklerdeki bahar bayramı gibidir.

KAYNAKÇA

ÇERİBAŞ, Mehmet; KÖSE, Serkan, “Alevi İnanç Sisteminde Dedelik Kurumu’nun Menşei Meselesi ve Dedelik Kurumu’na Dair Yeni Değerlendirmeler”, Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi, 2018, s. 13-27.

Derviş Baba Türbesi, “Kureyşan Ocağı ve aşireti”, <https://dervishabaturbesi.wixsite.com/dervis-baba-turbesi/kureysan-ocagi-ve-asireti>, (ET:17.10.2023)

DÖNMEZ, Ulaş, Gaziantep/Yavuzeli/Kuzuyatağı Köyü, 20.10.2023.

GÜRBÜZ, Hüseyin, Gaziantep/Yavuzeli /Kuzuyatağı Köyü, 18.10.2023.

KAYABAŞI, Onur Alp, “Taşeli Yöresi tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2016(78), s.140-158.

KESKİN, Nadir, Gaziantep/Yavuzeli/Yukarı Kayabaşı Köyü, 20.10.2023.

KORKMAZ, İskender, “Gaziantep Çepnilerinin Ziyaret Mekânları: Hacı Koreş ve Seydi Koreş Ziyaret Ritüeli ve uygulamaları”, Türk kültürü ve Hacı Bektaş veli Araştırma Dergisi, 2021(98), s. 197-215.

TAŞ, Kibar, “Dünü ve Bu Gün İle Kureyşan Aşireti”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 1-301.

TAŞ, Kibar, “Kureyşan Aşireti’nin/Ocağı’nın 16. Asırdaki Kureyş Cemaati ile Tarihsel Bağlamdaki Yakınlığı”, OTAM, Ankara, 2018, s.229-246.

TÜMER, Gülay, “Atalar Kültü”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1991(4), s.42-43.

YILMAZ, Hacı, “Palu Aşireti ve Koreşanlılar”, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu, Ankara, 2018, s. 421-432.

¹¹ Görüşme, Ulaş Dönmez, Gaziantep/Yavuzeli/Kuzuyatağı Köyü, 20.10.2023.

TÜRK ATASÖZÜ DEYİM VE BİLMECELERİNDE TÜRK MUTFAK KÜLTÜRÜNE AİT KAVRAMLAR (15. YÜZYILA KADAR)

Hatice Şeyma DURGUT*

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

Atasözleri sözlü gelenekle kuşaktan kuşağa geçen halka mal olan kalıplaşmış ve genellikle mecaz anlama sahip sözlerdir. Orhun Yazıtları en eski Türk atasözlerini barındırmaktadır. Bu yüzden Orhun yazıtları atasözlerinin yazıya geçirildiği ilk kaynak olarak kabul edilmektedir.¹ Atasözleri; bir toplumun kültürel değerlerini, hayata bakışını, inanışlarını ve sosyal yaşam ilişkilerini analiz etmek için önemli bir kaynaktır. Atasözleri, ait olduğu topluma dair önemli bilgiler vermektedir. Türkler de atasözleri bakımından geniş bir dağarcığa sahiptir. Türk atasözlerinden Türklerin inanışları, hayatı algılama biçimleri, sosyal yaşamları, kültürel değerleri analiz edilebilir. Türklerin mutfak ve beslenme kültürüne dair bilgilere de atasözlerinden ulaşmak ve analiz etmek mümkündür. Türklerin atasözlerinde besin adları, yemek gereçleri ve beslenme adabına dair bazı kavramları kullandıkları söylenebilir. Hatta kimi atasözlerinde bu kavramlar üzerinden başka olay ve durumlara benzetme yoluyla gönderme yapıldığı görülebilir.

Bazı atasözlerimiz ise zamana ve coğrafyaya göre farklı bir şekilde ifade edilmiş ancak benzer anlamı vermiştir. Örneğin; Kül Tigin Yazıtı'nda geçen "Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin."² ile Divanü Lügati't-Türk'te "âc ne yemes, toq ne temes"³ şeklindeki atasözünü konu yönünden benzerdir. Bu atasözlerinin Türkiye Türkçesinde de benzerleri vardır. "Tok açın halini bilmez" ve "Aç doymam, tok acıkmam sanır" atasözleri buna örnektir. Kaynaklara yansıyan diğer atasözlerimiz ise şu şekildedir; Tonyukuk Kitabesi'nde yufka üzerinden sağlam ve dirayetli olmanın öneminden bahsetmektedir. Yazıtta bu durum şu şekilde ifade edilmiştir; "Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa

delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş".⁴ Divanü Lügati't-Türk'te geçen "angut" sözcüğünün anlamı şarap tıpasıdır. Şarap tıpası bir mutfak aracı olup benzetme yoluyla "kart küçük bolsa angut bedük ür" atasözünde geçmektedir. Bu atasözünün günümüz Türkçesi "delik küçük olsa da tıpayı büyük vur." şeklindedir ve bu atasözünü birine, küçük bir işi büyükmüş gibi göstermesini tavsiye etmek için kullanılmıştır.⁵ Yine, Divanü Lügati't-Türk'te karşılıklı yardımlaşmayı nasihat etmek için "arpasız at aşumas, arqasız alp çerig sıyumas" yani "Arpasız at koşamaz, arkasız yiğit dövüşü kazanamaz." atasözünü kullanılmıştır.⁶

Kutadgu Bilig'de yemeğin ölçülü yenmesi gerektiği önemsenmiştir. Bu önem, *ölçülü ye, çok yeme yemeği/Akıllı insan bunu böyle söyledi...* ve *"...Çok yiyenler yemeği sindiremez/Yemeği sindiremeyen hasta olur..."*⁷ beyitlerinde açıkça ifade edilmiştir. Bu beyitler akla günümüzde kullandığımız "Azıcık aşım, kaygısız başım." ve "fazla aş, ya karın ağrıtır ya baş." atasözlerini getirmektedir. Kıpçaklarda da bu tarz atasözlerine rastlamaktayız. Codex Cumanicus'ta geçen "Bogızkır olma/Obur olma" atasözünü buna örnektir.⁸ Nogay Türklerinin atasözlerinde de bu durum "Az ye çok çiğne tkanmazsın, az söyle, çok dinle yanılmazsın." ve "Az yiyen ölmez, azıgım tüketen ölü." şeklinde ifade edilmiştir.⁹

Dede Korkut Hikâyelerinde, Türklerin beslenme ve mutfak kültürüne dair kavramların geçtiği "...Kız anadan görmeyince öğüt almaz/Oğul atadan görmeyince sofraya çekmez..."¹⁰ atasözünü ailenin çocuklar üzerindeki öneminden bahsetmektedir. Başka biriyle ilişkisi aracılığıyla iyi bir şeylere sahip olan kişiyi anlatmak için söylenen atasözünü buğday ile ilişkilendirilmiştir. Divanü Lügati't-Türk'te geçen "buğdây qutmda sarqıç suwâlür" sözünün günümüz Türkçesindeki anlamı,

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: seymagut@hotmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Toplumunu İşbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Aydın Oy, "Atasözleri", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, C: 4, s. 44.

² Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul: Hisar Yayınevi, 2003, s. 13; "Türk bodun, oturkak sen: Açsık tosik ömez sen; bir todsar açsık ömez sen" Bkz. Talat Tekin, Orhun Yazıtları, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998, s. 36.

³ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk, (Haz. Zeliha Güler), Kabaalçı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 129.

⁴ Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul: Hisar Yayınevi, 2003, s. 37; "Yuyka erkli tupul galuçuç ermiş, yinçe erkli güzgel uçuz. Yuyka kalın

boslar tupul guluk alp ermiş Yinçe yoğun bolsa rüzgüllük alp ermiş" Bkz. Talat Tekin, Orhun Yazıtları, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998, s. 84.

⁵ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 145.

⁶ A.g.e., s. 150.

⁷ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, (Çev. Ayşegül Çakan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, s. 345.

⁸ Anonim, Codex Cumanicus, (Çev. Mustafa Arğunşah-Galip Güner), Kesit Yayınları, İstanbul 2015, s. 374.

⁹ İlhan Çeneli, "Nogay Atasözleri", Türklük Araştırmaları Dergisi, S: 1, İstanbul, 1984, S.42.

¹⁰ Korkut Dede, Dede Korkut Hikâyeleri, (Çev. Ayşegül Çakan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 4.

“Buğdayın lütfü ve uğruyla karamuk da su bulur” şeklinde-
dir.¹¹ Kutadgu Bilig’de yeme ve içmeye dikkat edilmesi, has-
talığın da şifanın da yine yeme ve içmeden gelmesi gibi hu-
suslar, “...Boğazdan girer insana hastalığı/Boğazdan gelir
yine onun çaresi, ilacı...”¹² ifadeler ile açıklanmıştır. Bu ifa-
deler günümüzde bilinen “Can boğazdan gelir.” atasözünü
çağrıştırmaktadır. Kımız, Türkler tarafından atasözlerine
konu olacak kadar önemsenen bir içkidir. “Kımızdan eki kese
içken-munğduk, ayrandan ki kese içken şumduk.”¹³ (İki bar-
dak kımız içen dertlidir, iki bardak ayran içense açgözlü-
dür.)¹⁴, “Kımızduüydü ayakçı kızduu üydü kıyakçı” (Kımızlı
evde saki, Kızlı evde kemancı)¹⁵ ve “Kızdı kim aytırmas, kı-
mızdı kim işpes” (Kızı kim istemez, kımızı kim içmez)¹⁶ ata-
sözleri de kımızın Türkler tarafından ne kadar önemsendiğini
bizlere göstermektedir. Türklerin hayatında bir başka öneme
sahip olan kısrağ da “Kadınlar içinde kadın var, serçe kuşu-
nun etinden yemek yapmayı becerir; kadınlar içinde kadın
var, kısrağ etini taş gibi yapar.” atasözünde geçmektedir.¹⁷
Nogay Türklerinin atasözlerinde de Türk mutfak ve beslenme
kültürüne ait kavramlara çeşitli yollarla yer verilmiştir. Türk-
lerin tükettiği besinlerden olan elma ve mısır aynı atasözünde
“Elma ye de su iç-hastalanma da göreyim, mısır ye de su iç,
-şişmanlama da göreyim.” şeklinde geçmektedir.¹⁸

Deyimler de atasözlerinden farklı olarak içinde bulunulan du-
rumları ifade etmek için kullanılan ve genellikle mecaz an-
lama sahip olan kalıplaşmış ifadeler olarak karşımıza çıkmak-
tadır. Türk dilinde atasözleri kadar deyimler de geniş bir da-
ğarcığa sahiptir ve deyimler üzerinden de Türk mutfak ve bes-
lenme kültürüne dair kavramlarla karşılaşmak ve buradan
hareketle birtakım analizler yapmak mümkündür.

Tonyukuk Yazıtlarında (Güney 1) geçen “Keyik yiyü, tabış-
gan yeyü olurur ertimiz. Bodun boğuzu tok erti.”¹⁹ cümlesin-
deki “boguz tok ermek” deyimini buna bir örnektir. Bu ifadelerin
Türkiye Türkçesindeki karşılığı “Yaban hayvanı, tavşan yiye-
rek yaşıyorduk, halkın karnı toktu.”²⁰ biçimindedir. Yazıtlar-
daki bu deyim ile Türkiye Türkçesindeki “karnı tok sırt pek
olmak” deyimini, anlamca birbiriyle aynı doğrultudadır. ²¹ Bu-
nun dışında Tonyukuk Yazıtlarında (Güney 1) geçen “uçuk
teğerti”²² deyimini de “tahıl kabuğu gibi olmak, (mecazen) güç-
süz ve dağınık olmak, sefalet içinde olmak” demektir.²³ Di-
vanü Lügati’t-Türk’te yer alan “bat” sözcüğü hurma posasına

verilen addır. Bu sözcük “Çabuk etmek, bir yere aceleyle git-
mek” anlamında “bat kel” biçiminde kullanılmaktadır. Bunun
dışında “bat tüşdü” ifadesi de ağır bir nesne düştüğündeki çı-
kan sesi ifade etmek için kullanılır.²⁴ Divanü Lügati’t-Türk’te
geçen “Şarap olmadan sirke olma” (*bör bolmâdıp sirke
bolma*) deyimini de yaşlı bir adamın gibi davranan çocuğu an-
latmak için kullanılmaktaydı.²⁵

Eski Türklerde darı, önemli tahıl ürünlerinden biridir. Günü-
müz Türkçesinde sıkça kullandığımız “darısı başına” deyimini,
Orta Asya kültüründe yeni gelin olanın başından aşağı darı
dökülmesi geleneğinden gelmiştir. Yeni gelinin darı ile adeta
bezenmesi, bu tahılın Türklerde önemli bir yere sahip oldu-
ğunu göstermektedir.²⁶

Deyim ve atasözleri dışında bilmeceler de, bir toplumun kül-
türel değerlerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Bilmeceler
aracılığıyla da bir toplumun hayat algısı, yaşam biçimi, ge-
lenek ve göreneklere hakkında fikir sahibi olunabilir. Türk bil-
meceleri de Türklerin kültürel öğelerini yansıtır, onların ha-
yat algısı, yaşam biçimi, gelenek ve göreneklere hakkında fikir
verir. Bu bağlamda Türk mutfak ve beslenme kültürüne dair
öğeler de Türk bilmecelerinde yer alabilir. Codex Cumanicus’ta yer alan Kıpçak Bilmeceleri ve Uygur Bilmecelerinin yer aldığı kaynaklar incelendiğinde bu kaynaklar, Türk mutfak ve beslenme kültürünü yansıtmalarıyla ve içindeki bilmecelerin önemli bir kısmının günümüzde de var olmasıyla önem arz etmektedir. Kıpçak Türkleri tarafından söylenen “Kökçe ulahım kögende semirir” yani “Yeşil oğlağım uzun iptemirir” bilmecesi, kavunun (havun) olgunlaşmasını konu alan ve bunu soran bir bilmecedir.²⁷ Uygur Türklerinde kavunla ilgili bilmece ise, “Ceni yatsıla tupraqta/ Semriydu bargançe/ Qeriganda yüzi tatuq/ Tatliqliqta qenttin artuq?” yani “Bedeni yatırılmış toprağa/Şişmanlar gittikçe/ Olgunlaştığında yüzü yaralı/ Tadı şekerden fazla.” biçimindedir.²⁸ Günümüz halk bilmecelerinde “Çarşidan aldım manca, garıma eğlence, atma yonca.” bilmecesi de kavunu, bostanı veya karpuzu sormaktadır.²⁹ Aynı zamanda cevabı “karpuz” olan Uygur bilmecesi, “Ali yeşil toni bar/Qanga tolan qor-siqi/Qapqaradur baliliri/gunçe nurgun saniqi” yani “Al yeşilli donu var/Kanla dolmuş kursağı/Kapkaradır yavurları/bunca fazladır sayısı” biçimindedir.³⁰

¹¹ A.g.e., s. 195.

¹² Yusuf Has Hacib, a.g.e., s. 225.

¹³ Çağatay Üstün, “Eski Bir Türk İçeceği: Kımız (Koumiss)”, *Türklük Bilim Arştırmaları*, 2009, S: 26, s. 252.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, “Türk Mutfakının Gelişmesi ve Türk Tarihi Gelenepleri”, *Türk Mutfakı Sempozyumu Bildirileri* 31 Ekim -1 Kasım 1981, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982, s. 28.

¹⁵ Çağatay Üstün, a.g.m., s. 252.

¹⁶ İlhan Çeneli, a.g.m., s. 24-44.

¹⁷ A.g.m., s. 42.

¹⁸ A.g.m., s. 35.

¹⁹ Talat Tekin, a.g.e., s. 84.

²⁰ Muharrem Ergin, a.g.e, s.37.

²¹ Mücahit Akkuş, *Atasözleri ve Deyimler Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınevi, 2020, s. 38.

²² Talat Tekin, a.g.e., s. 84.

²³ Mücahit Akkuş, a.g.e., s. 38.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 177.

²⁵ A.g.e., s. 195.

²⁶ Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 2019, s. 91.

²⁷ Anonim, a.g.e., s. 343.

²⁸ Adem Öger, “Uygur Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Electronic Turkish Studies*, C: 6, Sayfa 1, 2011, s. 1593.

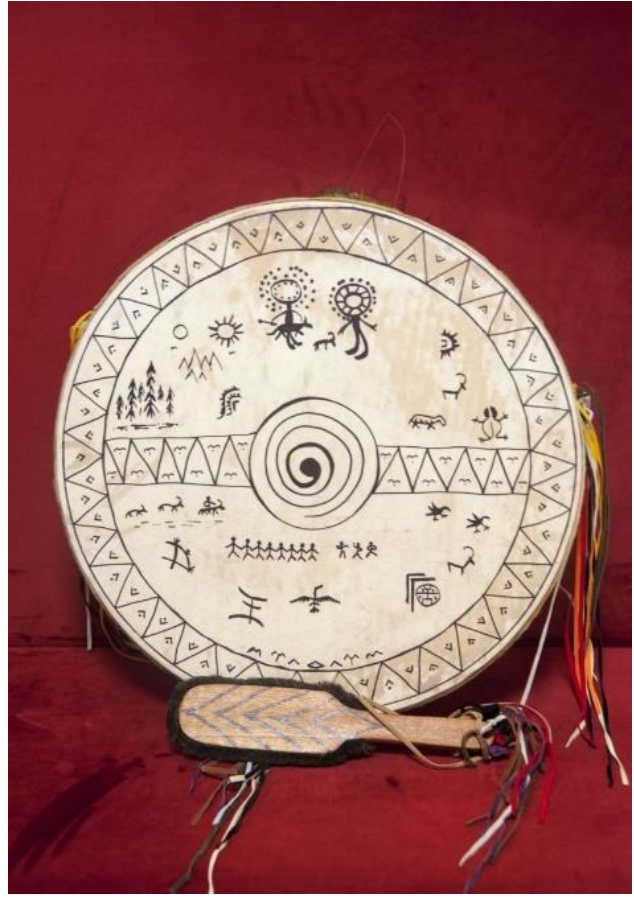
²⁹ Fevzi Karademir, “Kalıp Kullanımları Bakımından Türk Halk Bilmeceleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C: 7 S: 2, 2007, s. 113.

³⁰ Adem Öger, a.g.m., s. 343.

Kıpçak Türklerince bilinen “İtip itip ırgalamas içindeki çay halmas” yani “İtip itip sallanmaz içindeki çalkalanmaz” bilmecesi, buğday ambarı (uru) anlamına gelmektedir.³¹ Kıpçak Türkleri tarafından söylenen “Ak küymenin avzı yoh” yani “Ak çadırın ağzı yok” bilmecesi yumurta (yumurka) anlamına gelmektedir.³² Yine Kıpçak Türkleri tarafından söylenen “Alan kulnbuvturur, ayrı ağacdan yavtamar; kulan alan tuvturur, kuvağacdan yavtamar” yani “Alaca bulaca geyiktir, çatal ağaçtan yağ damlar; alaca bulaca dağ keçisidir, kuru ağaçtan yağ damlar” bilmecenin anlamı “Codex Cumanicus” adlı eserde yoktur fakat Garkavets’e göre bilmecenin anlamı, bilmecenin içerisinde yer alan kelimelere bakıldığında “şişte kebab olan keçi” anlamına gelir.³³ Türklerin yetiştirdiği meyveler arasında olan üzüm, Uygur Türklerince “Tüvi bin tal, ucimintal.” yani “Kökü bir dal, ucu bin dal.” biçiminde bilmece haline getirilmiştir.³⁴ Kıpçak Türkleri tarafından söylenen fakat anlamı bilinmeyen bir diğer bilmece de “Butu butu uzun, butundan arı kol uzun” yani “Bacakları uzun uzun kolu bacağından daha uzun” şeklindedir. Bu bilmece, Grakavets’e göre üç ayak, Nemethve Bang’e göre ise asma anlamına gelmektedir. Codex Cumanicus kitabını Türkçeye çeviren Argunşah ve Güner’e göre ise üzüm asmaları anlamına gelmektedir.³⁵

Soğan ile alakalı Uygur bilmecesi “Yer astida toruq at/Terisidur yete qat/ Soymaq bolsan sen uni / Yıglaysen küni-tüni (Piyaz)” yani “Yer altında doru at/Derisi var yedi kat/Soyacak olsan sen onu/Ağlarsın gece gündüz(Soğan)” biçimindedir.³⁶ Türk halk bilmecelerinde ise soğan “yer altında sırlı küpüm” biçiminde sorulmuştur.³⁷ Kıpçak Türkleri tarafından söylenen bir diğer bilmece “Sende mende yoh, enir tavda yoh, ütlü tašta yoh, Kıpçakta yoh” yani “Sende bende yok, yüce dağda yok, delikli tašta yok Kıpçak’ta yok” şeklindedir. Bu bilmecenin cevabı “kuş sütü”dür.³⁸ Kıpçak Türklerince söylenen, “Al savrı yonciğim, altın tovrām aşkınam” yani “Al deri kesem, altın sarısı dilim ise yiyeceğim” şeklindeki bilmecenin cevabı ise “ceviz (hor)”dir.³⁹ Kıpçak Türklerince söylendiğini bildiğimiz bir başka bilmece de at sucuğu (kazı) anlamına gelen “Saraydağı sarı aygır, savlavlatı kişnemiş” yani “Ahırdaki sarı aygır gizlice kişnemiş” bilmecesidir.⁴⁰

Türklerde yiyecek isimleri dışında mutfak araç gereçleri de birçok bilmeceye konu olmuştur. Örneğin Uygur Türklerine ait kazan, tas ve kâse ile ilgili bilmece “Qara göci kamattin çüsti/ Baliliri olaştı (Qazan ve qaça-çuça)” yani “Kara beyim attan düştü/ Çocukları toplandı (Kazan ve kâse-tas)” biçimindedir.⁴¹ Uygur Türkleri dışında Kıpçak Türklerinin de mutfak araç gereçleri ile ilgili bilmeceleri vardır. “İçer, yer,

inine kirer,” yani “İçer, yer, inine girer” bilmecesi bıçak,⁴² “Uzun uzun sırgalak, uçuna deyri sırgalak, kısqa kısqa sırgalak, kırıvına deyri sırgalak” yani “Uzun uzun kayma, uzuna kadar kayma, kısa kısa kayma, kenarına kayma” bilmecesi de bıçak ile bileği taşı (bıçak bil bilev) anlamına gelmektedir.⁴³ Ayrıca balık ve olta (karmak ile balık) ile ilgili, “Uzun ağaç başında, ulu bitivbitidim; kemsen ovlukelgeydep, kemsen turupsahladım”⁴⁴ bilmecenin de Kıpçak Türkleri tarafından söylendiğini bilmekteyiz.

Atasözleri, deyimler ve bilmeceler, bir toplumun kültür öğelerini yansıtmaları bakımından önemli kaynaklardır. Tüm bunlar da bu bağlamda Türk kültürünün öğelerini yansıtmaktadır. Bu öğelere mutfak ve beslenme kültürü de dâhildir. Yukarıda incelenen atasözleri de Türk mutfak ve beslenme kültürünün ana hatlarını göstermesi, yiyecek ve içeceklerin sosyal hayata etkisi doğrultusunda yol gösterici özellikler taşımaktadır.

³¹ Anonim, a.g.e., s. 339.

³² A.g.e., s. 340.

³³ A.g.e., s. 340, n.3.

³⁴ Adem Öger, a.g.m., s. 1593.

³⁵ Anonim, a.g.e., s. 341, n.4.

³⁶ Adem Öger, a.g.m., s. 1593.

³⁷ Fevzi Karademir, a.g.e., s. 106.

³⁸ Anonim, a.g.e., s. 341.

³⁹ A.g.e., s. 347.

⁴⁰ A.g.e., 349.

⁴¹ Adem Öger, a.g.m., s. 1595.

⁴² Anonim, a.g.e., s. 345.

⁴³ Anonim, a.g.e., s. 346.

⁴⁴ A.g.e., s. 342.

MİKHAEL ATTALEİATES'İN TARİHİNE GÖRE 1071 YILINA KADAR ANADOLU'DA TÜRK VARLIĞI VE MALAZGİRT MEYDAN SAVAŞI

Tansu GEYİKLİOĞLU*

Kastamonu Üniversitesi

Giriş: Dünya ve Türk tarihinde önemli izler bırakan Selçuklular; Arap, Ermeni, Süryani ve Bizans vakayinamelerinde mevzu olmuşlardır. Kimi zaman eksik, kimi zaman abartılı ifadeleriyle vakayinameler Orta Çağ dünyasında Türk varlığı hakkında bize kıymetli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Türk-Anadolu ve Bizans tarihi açısından çok önemli bir yeri olan Anadolu'nun Türkler tarafından fethi yerli kaynaklarda detaylı olarak anlatılmıştır. Bu kaynaklar arasında Attaleiates'in önemli bir yeri vardır.

Mikhael Attaleiates'in 1020-1030 yılları arasında doğduğu tahmin ediliyor. İsmindeki Attaleiates ibaresine bakılarak da doğum yerinin Antalya veya çevresi olduğu düşünülüyor. İstanbul'da hukuk eğitimi gördükten sonra Selanik'te avukatlık yapmış ve ticaretle uğraşmıştır. İmparator X. Konstantinos Dukas (1059-67) döneminde askeri yargıçlığa yükselmiştir. Konstantinos'un ölümünün ardından isyan eden General Romanos Diogenes'i yargılayıp ölüme mahkûm eden mahkemenin üyeleri arasında olmuştur. Daha sonra Diogenes'in imparator olmasıyla birlikte ordu yargıçı görevini üstlenmiştir. 1067-71 yılları arasında Türkleri Anadolu'dan atmak niyetiyle çıkılan doğu seferlerine katılarak bizzat tanık olduğu gelişmeleri nakletmiş ve bu önemli vakayı imparatorun yakını ve bir hukukçu olarak kaydetmiştir. Eserin önemli bir bölümünü bu harekâta ayırması ve yer yer Bizans'ı eleştirmesi dikkat çekici kısımlarını oluşturmuştur. İmparator VII. Mikhael Dukas (1071-78) ve III. Nikephoros Botaniates (1078-81) devrinde de ordu yargıçı olarak görevinin başında yer almaya devam etmiştir. Attaleiates'in tarih kitabı dışında hukuk alanında da bir eseri bulunmaktadır. Attaleiates'in tarihi 1034 ve 1080 yılları arasında kapsar. Botaniates (1078-81) devrinde yazmaya başladığı kitabını ona ithaf etmiştir. Belki bu nedendir ki; Botaniates'in tahtını kaybetmesinden az önce anlatımını bitirir.

Eserde Selçuklu Türkleri hariç, Peçenek, Macar, Uz (Kuzey Oğuzları) gibi Türk toplulukları hakkında bilgilerin bulunması genel Türk tarihi açısından da oldukça önem arz etmektedir. Attaleiates, Selçuklu Türklerinden ilk olarak "Neftalit Hunları" yani Ak Hunlar olarak bahseder. Selçuklu Türklerinin gerçekleştirdiği akınların başarılarında Bizans ordusunun içerisinde bulunduğu zor koşulların da büyük bir etken teşkil ettiğini vurgular. Selçukluların, Bizans'a bağlı Vaspurakan (Van) bölgesine akınlarına yer verir. Attaleiates ayrıca bu olayın akabinde Selçukluların her yıl akın yaptıklarını, önlerinde kimsenin durmadığını ve oku çok iyi kullandıklarını anlatır. Ayrıca İmparator Konstantinos Monomakhos'un sınırdaki askerlerin topraklarını elinden almasının zararlarına değinerek bunun Selçuklu akınlarının durdurulamamasının bir nedeni olarak sunar. Malazgirt savaşını detaylı bir anlatımla gerçekleştirebilir.¹

Biz çalışmamızda Mikhael Attaleiates'in kayıtlarından yola çıkarak Anadolu'nun bir Türk yurdu olması yolundaki temel faaliyetleri ve büyük bir mücadeleyi içeren; birçok Türkmen beyinin gayretlerini ve Malazgirt Zaferiyle ilgili dikkat çekici noktaları, eksik ve abartılı yönlerini diğer ana kaynaklarla kıyaslayarak; Anadolu'nun fethinin ilk aşamasına farklı bir bakış açısı getirmeye çalıştık. Çalışmamızda Türk bahsinin ana kaynaklarda nasıl geçtiğini dikkat çekmek istedik.

1048-1067 Yılları Arasında Anadolu'da Türk Harekâtı: Mikhael Attaleiates'in Türklere dair ilk bahsi Selçukluların, Bizans'a bağlı Vaspurakan (Van) bölgesine akınları ile ilgilidir. Bu bahiste Selçukluların kökeni ile ilgili naklettiği bilgiler dikkat çekicidir: "Aynı sıra Perslerin komşuları olan ve kendi ülkeleri 4.5 mil genişliğindeki Ganges/Ganj ırmağı ile İran'dan ayrılan Neftalit Hunları (Ak-Hunlar; Selçuk hanedanı yönetimindeki Oğuz Türkleri kastediliyor), her ne kadar kökeni

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, E-mail: tansugeyiklioglu@gmail.com. ORCID: 0009-0008-1823-7416. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mikhael Attaleiates, Tarih, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 5-6, 55-181.

aşağı tabakadan ve kendisi bir köle idiyse de Perslerin o zamanki başı ölünce onun yerine başa geçmeyi beceren önderlerinin yol göstericiliğiyle, ırmağın en dar noktasından aşmayı başardılar. Bunun üzerine Nefthalitler yöresinin bütün uluslarına büyük yiğitliklerini kanıtladıktan sonra...”² Attaleiates’in ifadelerinden anlaşıldığı üzere Selçuklu Türkleri hakkındaki bilgileri tamamıyla yanlıştır. Selçuklu Türkleri Oğuzların Kınık boyuna mensuptur. Bilinen ilk ataları, Oğuz Yabgu Devleti’nde yabgudan sonra en üst mevkiye sahip olan kimseydi. Dukak öldüğünde oğlu Selçuk subaşılığa getirildi ve Kınık boyuna bey oldu. Yabgu ile yaşadığı çekişmeler neticesinde ailesi ve Kınık boyuna bağlı bir Oğuz kitlesi ile Cend şehrine inip burada siyasi ve askeri bir güç haline geldi. Karahanlılara karşı Samanoğulları ile verdikleri mücadelede başarılı olan Selçuklulara Karahanlı sınırında Nur kasabası yurt olarak verildi.³

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî’nin Müsâmeretü’l-Ahbâr isimli eserinde Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarına dair verdiği ilk malumat şöyledir: “Buhara’ya bağlı Nur nahiyesi havalisinde çok sayıda insan yaylayıp kışlardı. Onların Selçuk adında bir başları vardı. O, iyi ahlakıyla, saf inancıyla, tanınmış; iyi adla nitelenmiş bir kişiydi ve beş oğlu vardı. Bunların her biri emirliğe ve yöneticiliğe layık; padişahlık ve komutanlığa uygun kimselerdi. Bir süre sonra Selçuk, Hakk’a kavuşunca oğulları kavmin başı oldular. Malları ve adamları çoğaldı. Nimet ve servetleri arttı. O kavmin arasında mükemmel araç ve gereçlere sahip savaşçı yiğitlerin ve ünlü gençlerin sayısı önemli ölçüde çoğaldı”⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere Attaleiates’in “aşağı tabakadan” ve “köle” ifadelerinin bir karşılığı yoktur. Selçuklular Tuğrul ve Çağrı Beylerin yönetiminde Karahanlı ve Gaznelilerle çetin mücadeleler verdiler. Nesa (1035), Serahs (1038) ve Dandanakan (1040) zaferlerinden sonra devlet teşkilatlarını kurdular. “*Perslerin liderlerinin ölmesiyle başarı kazandılar*” iddiası da Selçukluların devletleşme sürecinde verdikleri mücadeleyi karşılama mak-tadır.

Attaleiates, eserinde Bizans’ın Selçuklu Türkleri ile ilk münasebetlerine dair verdiği bilgiler hem Anadolu’ya yapılan ilk Türk akınlarının ne derece şiddetli olduğunu hem de Bizans’ın Türklerle karşı sınırlarını koruma ve şehirlerini savunabilme hususunda nasıl bir acizlik içerisinde olduğunu gösterir niteliktedir: “Gürcistan ile olan sınırlardaki doğu bölgelerine (Rum İmparatorluğu ülkesinin doğu yanına) yaklaştılar ve arazilerimizden, ellerinden geldiğince çoğuna akınlar yaptılar. Suriye’nin adı Leikhoudes olan yöneticisini bile esir aldılar. Bu halk sürekli olarak her yıl Rum ülkesine, büyük fela-

ketlere yol açarak akınlar yürüttü. Onlara karşı koymaya çabalayan, sınırların Rum koruyucuları onlarla baş edemez kaldılar; çünkü düşmanlarımız ok atma sanatını iyi biliyorlardı...”⁵ Attaleiates, anlatımının devamında Liparites’in Türk akınlarını durdurabilmek maksadı ile ordu topladığından, 1048 yılında yapılan ve kaynaklara Pasinler Savaşı olarak geçen savaşta mağlup ve esir oluşundan ve Tuğrul Bey’in Liparites’in yiğitlik şanına karşı duyduğu saygıdan ötürü onu serbest bıraktığından bahseder. Attaleiates’in Selçuklu ve Bizans arasındaki ilk münasebetlere dair verdiği bilgiler kısmen eksik ve yer yer hatalıdır. Türkler farkı gruplar halinde Anasıoğlu, Boğa ve Oğuzoğlu Mansur Bey komutasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine şiddetli akınlar gerçekleştirdiler. Buradan Azerbaycan’a geçmek için Van Gölü Bizans valisi Stephanos Leikhoudes’den izin istedilerse de o bunu kabul etmeyerek Türkmenlere saldırdı. 1048 yılında gerçekleşen savaşta Stephanos yenilerek esir düştü.⁶ Attaleiates’in Suriye valisi olarak bahsettiği Stephanos Leikhoudes aslında Van Gölü ile İran Azerbaycan’ı arasında kalan Vaspurakan bölgesinin Bizans valisiydi. Türkmen akınları ve Stephanos’un esir düşmesi ile ilgili Urfalı Mateos Vakayinamesinde verilen bilgiler Attaleiates’in verdiği bilgilere göre daha ayrıntılıdır: “İran tarafından büyük bir felaket geldi. Tuğrul’un divanından çıkan Boği (Boğa), Bugi (?), Anazuğlı (Anasıoğlu) adlı üç adam, muazzam bir ordu ile beraber Arap memleketine doğru ilerlediler. Onlar, beraberlerinde büyük sayıda esirler sürükleyerek, Musul hudutları içinde Arian nehrinin (Dicle’ye dökülen bir çay olabilir) kenarında karargâh kurdular... Türkler birçok yerde katliam yaparak Bagin’e (Diyarbakır vilayetinde Palu sancağında bir köy) kadar geldiler. Tilkhum (Diyarbakır civarında) bölgesinde pek çok kan akıttılar ve sayısız Hristiyan öldürdüler. Türkler bu suretle birçok esir alıp İran’a giderlerken Arceş (Van Gölü’nün doğu kıyısında bir şehir) adlı Ermeni şehrine geldiler. Burada İstafan Katapan (Stephanos Leikhoudes) adlı bir Roma kumandanı vardı. İranlı emirler, bu Roma kumandanına birçok hediyeler gönderip, kendilerine yol vermesini istediler. Fakat o, böhürlenerek, Türklerle hücum etti. Türkler, Roma askerlerini mağlup ettiler, birçoklarını öldürdüler, İstafan Katapan’ı da esir edip Her (Rey) şehrine götürdüler. O, orada, ağır işkencelere maruz kaldıktan sonra öldü. Türkler, onun derisini yüzdüler ve samanla doldurup surun üstüne astılar. İstafan’ın akrabaları bunu haber alınca, onun naaşını ve derisini 10.000 dahekana satın aldılar.”⁷

Mateos, Attaleiates’e göre hem komutan isimlerini zikretmiş hem de yer adlarını vermiştir. Attaleiates’in İberia (Gürcistan; günümüzde Doğu Anadolu’nun büyük bölümünü içerisine

² Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 55.

³ M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s.23-27.

⁴ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü’l-Ahbâr, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s.6.

⁵ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 55-56.

⁶ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 2020, s. 41-43.

⁷ Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yınanç, TTK Yayınları, Ankara, 2019, s. 83-84.

alan bölge; Mateos aynı bölgeden Ermenistan olarak bahsediyor.) bölgesinin, Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos tarafından ihmal edilmesi sebebiyle Türk akınlarına açık hale geldiğinden bahsediyor. Aynı ifadeler Mateos'un Vakayinamesinde de rastlanmaktadır. Hem Attaleiates'in Tarihinde hem de Urfalı Mateos'un Vakayinamesinde Liparit ile yapılan savaşlarla ilgili bilgiler eksiktir. Emrinde kalabalık bir Türkmen kuvveti olan Kutalmış, Aras ırmağını geçerek Erran ve Gürcistan'da fetih hareketlerini devam ettirdi. Liparit'in kumandasındaki Bizans kuvvetlerinin Dovin'i kuşatması üzerine Kutalmış, Şeddadoğulları Beyliğinin savunmasına yardım amacıyla Liparit'in üzerine yürüdü. Gence önlerinde yapılan savaşta Bizans ordusu kesin bir yenilgiye uğradı. Azimi Tarihinde Kutalmış'ın bu zaferi 1045 yılına kaydetmiş, Kutalmış'tan Tuğrul Bey'in memlûğü olarak bahsetmiştir. Azimi'nin bu ifadeyi Tuğrul Bey'in Kutalmış'ı fetihle vazifelendirdiği için kullanmış olması muhtemeldir.⁸ Bu esnada Şehzade Hasan (Musa Yabgu'nun oğlu) Van Gölü bölgesinde fetih hareketlerine başlamıştı. Buna karşılık olarak Vaspurakan Bizans valisi Aaron, Gürcistan Bizans valisi Kekavmenos'la birlikte Selçuklu kuvvetlerini Büyük Zap Suyu yörelerinde pusuya düşürerek mağlup etti. Şehzade Hasan karşılaşmada hayatını kaybetti. Bu hadiseye çok üzülen Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ve Kutalmış'ı seferle vazifelendirdi. İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın yönettiği kalabalık Türkmen ordusuna karşılık Liparit'in Gürcü birlikleri ile desteklediği Bizans ordusu Pasin ovasındaki Hasankale önlerinde karşılaştı. 18 Eylül 1048 de yapılan savaşta Bizans ordusu kesin bir yenilgiye uğratıldı. Liparit tutsak olarak ele geçirildi. İbrahim Yınal tarafından Rey'de bulunan Tuğrul Bey'e götürüldü.⁹ Attaleiates, Liparit'in Tuğrul Bey tarafından cesaret ve karakterinden etkilenerek onu serbest bıraktığını nakleder. Benzer ifadeler Mateos'un Vakayinamesinde de mevcuttur. Ancak Liparit'in serbest bırakılmasından evvel Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos, Peçenek Türklerinin de Bizans'ı batı yönünden sıkıştırmasının da etkisiyle Selçuklulara barış teklifinde bulunmuştur. Barış görüşmeleri ve Liparit'in serbest bırakılması için çeşitli hediyelerle gelen Bizans elçilerini kabul etmiş, kurtuluş akçesi almadan Liparit'i serbest bırakmıştır.¹⁰ Bu vaka Azîmî Tarihinde şöyle geçmektedir; "Tuğrul Bey, elçisi Şerif Nâsır b. İsmail'i, beraberinde tutsak Gürcü Liparit olduğu halde, Rum hükümdarı Konstantin'e gönderdi. Hükümdar, buna çok sevindi ve elçiyi, pek çok armağan verecek, uğurlayıp memleketine gönderdi."¹¹

Attaleiates'in Bizans ile Selçuklular arasında yapılan barış antlaşmasına dair notları şu şekildedir; "İşte Sultanın, Rumların İmparatoru ile ilişkileri o zamandan başlayarak tarihlenir. Karşılıklı olarak elçiler gönderdiler ve dostluklarını yenileyerek birbirlerine armağan yolladılar. Ne var ki Hunlar doğaları gereği kapıp götürücü idiler ve akın yapmayı durdurmadılar; hal böyleyken Sultan bu işleri yapanların vahşi kurtlar gibi yaratıklar, eşkıyalar olduklarını ve kendisinin onları tanımadığını söyleyerek kendini haklı çıkardı."¹² Attaleiates ilk diplomatik ilişkiden bahsederken anlaşmanın maddelerinden bahsetmemiştir ve anlaşmaya uyulmamasının sebebinin Türklerin tabiatıyla ilgili olduğunu vurgulamıştır. Anlaşmaya göre Emeviler döneminde İstanbul'da yapılmış olan caminin tamir edilmesi ve mihrabının üzerine Oğuz simgesi olan ok ve yay konması ve Mısır Fatimî Halifeliği adına okunan hutbenin Abbasi Halifeliği adıyla okunması kararlaştırılmıştır. Ancak Bizans'ın, Selçuklulara yıllık vergi ödemesi hususunda bir anlaşma sağlanamamıştır. Bu sebeptir ki; imparator Türkmen akınlarının devam edeceğini düşünerek Doğu Anadolu'daki Bizans kalelerini kuvvetlendirdi.¹³

Sultan Tuğrul, Bizans ile tam bir anlaşmanın sağlanamamış olmasından dolayı ve gittikçe artan Türkmen nüfusunu Anadolu'ya yönlendirmek amacıyla 1054 yılında sefere çıktı. Malazgirt kalesini kuşattıysa da alamadı. Attaleiates'in Tuğrul Bey'in Malazgirt kuşatması ve bir Norman fedaisi tarafından mancınığın yakılmış olması konusunda verdiği bilgiler detaylıdır. Ancak Tuğrul Bey'in bu vaka üzerine hiddete kapılıp Anadolu'dan ayrılmış olmasına dair verdiği bilgiler eksik ve hatalıdır. Tuğrul Bey Malazgirt'ten ayrılarak ordusunu üç kola ayırdı; Kafkas, Canik ve Sasun dağlarından Erzincan'a erişti. Çoruh vadisi civarında birçok Bizans kuvvetini yenilgiye uğratarak; Gagik komutasındaki Bizans kuvvetlerini yok etti. Daha sonra Tuğrul Bey, Pasin ovasından hareketle Malazgirt kalesini tekrar kuşattıysa da kışın gelmesi sebebiyle Anadolu'dan ayrıldı. Dönüş esnasında Adilcevaz fethedildi.¹⁴ Tuğrul Bey, baharda dönme niyetiyle Anadolu'dan ayrılmış olsa da bir daha Anadolu üzerine bizzat sefere çıkamadı. Ancak Anadolu'nun fethi hız kazanarak devam etti. Tuğrul Bey tarafından görevlendirilen Yakuti (Çağrı Bey'in oğlu) başarılı bir fetih politikası uyguladı ve Bizans tarafından önüne geçilemeyen bir ivme yakaladı. X. Konstantin Dukas, Anadolu'daki Türk ilerleyişini durdurmak amacıyla Pankaras'ı görevlendirdi ancak bu komutan Türkmen birliklerine karşı hiçbir başarı elde edemedi (1061). Bizans İmparatoru şehirlerin surlarını güçlendirip, birlikler görevlendirse de Türk akınlarına

⁸ Azîmî, Tarih (Selçuklular Tarihi ile ilgili Bölümler), Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 9.

⁹ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 46-47.

¹⁰ Ali Sevim, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 4.

¹¹ Azîmî, Tarih (Selçuklular Tarihi ile ilgili Bölümler), Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 11.

¹² Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 57.

¹³ M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 247-248.

¹⁴ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 130-131; Ali Sevim, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 5.

karşı bir başarı elde edemedi.¹⁵ Attaleiates Anadolu'da önlemeyen Türk akınlarını İmparator'un orduyu ihmal etmesine bağlamaktadır.¹⁶

Attaleiates, Tuğrul Bey'in ölümü ve Alparslan'ın Selçuklu sultanı oluşu hakkında bilgi vermemektedir. Az sonra hakkında bilgi vereceği Ani Kalesinin zaptı hususunda da Alparslan yerine Tuğrul Bey'in adını vermektedir. Attaleiates'in hasım olarak bahsettiği ve belli bir süredir mücadeleye içinde oldukları Selçuklular hakkında, kendisi de İmparatorluk içinde önemli bir mevkide bulunurken, bu kadar az malumata sahip olması dikkat çekicidir. Anadolu seferine çıkan Alparslan, "asla ele geçirilemez" denilen Ani Kalesini zapt etmiştir. Attaleiates; "Kent sakinlerinin kılıçtan geçirilmesi anlatılacak gibi değildi... Hükümdarın tamahkârlığı ve zamansız tasarruf düşkünlüğü sebebine bu kadar önemli bir kent, çevre arazisi ve kırsal alanı ile birlikte, düşmanlar tarafından fethedildi"¹⁷ demektedir. Bu ifadelerden yola çıkarak Ani'nin zaptının Bizans için ne kadar büyük bir kayıp olduğu ve nedenli bir üzüntüye sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Bu fetihden sonra Türkmen beylerinin idaresinde Anadolu'da ileri harekât hız kesmeden devam etmiştir.

Mikhael Attaleiates'in Tarihinde Malazgirt Savaşı'na Dair Kayıtlar: 1067 yılında Konstantinos Doukas hastalanarak öldü. Eşi Eudokia, oğulları adına Bizans tahtına geçti. O, bu tahtta sadece bir yıla yakın bir süre oturabildi. Baskılar ve Bizans'taki kötü yönetim ve durdurulamayan Selçuklu akınları sebebiyle, daha önce tahtı ele geçirmek maksadıyla teşebbüste bulunmuş olan General Romanos Diogenes ile evlendi. Kısa bir süre sonra Anadolu'da ki Selçuklu ilerleyişini durdurmak maksadıyla; İstanbul'daki tüm rakiplerine rağmen sefer için hareket etti. Yanında Attaleiates'de bulunuyordu. Müellif durumu şöyle ifade ediyordu; "Gerçekten ben de onunla birlikteydim, çünkü ordunun askeri yargı işlerini düzenlemek için beni de ardi sıra gelecek kişi diye seçmişti ve böylece bu kitapta anlatarak gelecek kuşaklar için kaydedeceklerim, kulaktan dolma değildir, tersine kendi gözümle gördüklerime dayanıyor." Bu esnada Bizans ordusu yıllarca ihmale uğramış, askeri teçhizattan yoksun ve savaş gayreti kalmamış idi. Bu duruma karşılık Diogenes, orduyu kuvvetlendirdi ve çok sayıda asker devşirdi. 1068 yılının Mart ayında Suriye yönünde hareketine başladı. Bizans askerleri ile Türk kuvvetleri arasında önemli karşılaşmalar yaşandıysa da Diogenes, önemli bir başarı kazanamadan İstanbul'a döndü.¹⁸ İmparator Diogenes, 1070 yılı baharında kendisi İstanbul'da kalarak Manouel Komnenos'u Anadolu harekâtının başına geçirdi.

Attaleiates'in değimiyle; "Bu, Rum İmparatorluğu için tersliklerin başlangıcı oldu." Bu esnada Selçuklu ailesine mensup, Sultan Alparslan'ın kız kardeşi olan Gevher Hatun'un kocası ve Oğuz Yıva boyunun başında bulunan Türk komutanı Erbasan, (Mateos ismi Gedric olarak zikreder) saltanat davasına girerek Sultan Alparslan'a karşı asi olmuştu. Kızılmak kıyılarına kadar gelen Erbasan, Sultan Alparslan'ın emri ile Afşin tarafından takip ediliyordu. Erbasan, Afşin'den kaçtığı esnada Manouel Komnenos'la karşılaşarak onu mağlup ve esir etti. Manouel, Erbasan'ın vaziyetini öğrenerek durumu lehine çevirdi ve onu İstanbul'a gidip Diogenes'e sığınmaya ikna etti. Onu takipte olan Afşin, Sivas-Kayseri arasındaki Bizans topraklarını ağır bir tahribat ile geçerek Afyon-Uşak-Denizli üzerinden Üsküdar'a geldi. İstanbul'da imparator tarafından ayan meclisi üyeleri ile birlikte saygınlık içinde karşılanan Erbasan, Afşin'in tüm ısrarına rağmen Selçuklulara iade edilmedi. Bunun üzerine Afşin, büyük surlarla korunan kaleler dışında bütün Bizans topraklarını tahrip ve yağma ederek, eline geçen ganimetlerle beraber Ahlat'a döndü.¹⁹ Attaleiates'in Erbasan hakkındaki düşünceleri şu şekildedir; "...Onların önünde beliren kişi (Erbasan), neredeyse cüce देनेcek boyda idi. İskitlerin (Peçeneklerin) biçimsel görünüşünde olarak, sevimsizdi; gerçekte de bu ulus (Oğuz Türkleri) dahi İskitlerden iner ve onların kötü karakterlerini ve biçimlerini miras olarak almıştır. Hükümdar ona başkan unvanı vererek onurlandır ve Türklere karşı girişeceği seferde kendisine yardımcı olacağını düşünerek onu bundan böyle hep yanında tuttu."²⁰

Diogenes, Türk akınlarını durdurmak maksadıyla değil, sorunu kökünden çözebilmek amacıyla 13 Mart 1071 tarihinde son kez Anadolu seferine çıktı. Sefer yolunda eline siyah bir güvercinin konması, çadırının direğinin kırılması ve İmparatorun kaldığı yapı, eşyaları ve atlarının yanmasını Attaleiates kötüye alamet olarak yorumlamıştır. Sultan Alparslan bu sırada Suriye seferine çıkmıştı. Urfa'yı kuşattı ancak kuşatma uzun sürünce buradan ayrıldı. Buradan Halep'e indi. Halep emiri Mahmud ile olan anlaşmazlığı çözdükten sonra Mısır'a gitmek üzere Dımaşk üzerinde yola koyuldu. Burada ilk Bizans elçisi geldi ve Ahlat, Erciş, Malazgirt gibi kent ve kalelerin geri iade edilmesi durumunda savaştan vazgeçileceğini Alparslan'a bildirdi. Bu teklif Selçukluların başından beri uyguladığı fetih planına ters düşmekteydi ve kabul edilmedi. Alparslan ordusunun bir bölümünü Mısır üzerine gönderirken kendisi de derhal Bizans ordusunu karşılamak maksadıyla Doğu Anadolu'ya yönelip Fırat nehrini geçti. Fırat nehrini ge-

¹⁵ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 51-53.

¹⁶ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 87-88.

¹⁷ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 90-91.

¹⁸ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 99-144.

¹⁹ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 144-148; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) Tarihi, Çev. Ö. Rıza Doğrul, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 320-

321; Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur), TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 25-26; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 212-213.

²⁰ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 147-148.

çerker ağırlıklarının telef olması sebebiyle orduda yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Bu sebeple Irak askerlerini terhis etmek mecburiyetinde kaldı. Diyarbakır yörelerine ulaştığı esnada Malazgirt'te Bizans kuvvetlerinden kaçan Müslümanlardan Diogenes'in yerini öğrendi ve Erzen-Bitlis Boğazından geçerek Ahlat'a geldi.²¹ Alparslan'ın Anadolu'daki harekâtı bu şekildeyken Diogenes'de İstanbul'dan ayrıldıktan sonra eyaletlerden gelen kuvvetlerin birleşme noktası olan Sakarya Irmağı civarına gelip konakladı. Kayseri-Sivas yörelerine ulaşan komutan Rey'e kadar ilerleyip bu sorunu kökünden çözmek niyetindeydi. Tüm muhalif fikirlere rağmen Erzurum'a gelerek karargâh kurdu. 30 bin kişilik bir birliği Ahlat üzerine sevk etti. Yiyecek sağlamak ve Türklerden temizlemek için 20 bin kişilik başka bir birliği Gürcistan üzerine sevk etti. Beraberindeki birliklerle Malazgirt üzerine yürüdü. Malazgirt'i ele geçirdiğinde Türk birlikleri yerine Rum askerlerini yerleştirdi. Attaleiates'in naklettiğine göre bir askerinin hırsızlık suçu yüzünden burnunun kesilmesi uğursuzluk olarak nitelendirildi. Diogenes'in Ahlat'a gönderdiği birlikler, Selçuklu kuvvetleri tarafından bozguna uğrattıldılar. Bunun üzerine durumu teftiş için Diogenes, Nikephoros Bryennios komutasında yeni bir kuvvet gönderdi. Bu birlik Sunduk tarafından bozguna uğrattıldı. Nikephoros yaralı halde, güçlüğüle kaçabildi. Basilakes komutasında gönderilen bir diğer birlikte yine Sunduk tarafından mağlup edildi. Basilakes tutsak alındı ve beraberinde getirdikleri büyük haçı zafer alameti olarak halifeye gönderdi.²² Bu vaka Attaleiates tarihine şöyle anlatılmaktadır; "Malazgirt hisarına Türk muhafız birliği yerine Rumlarınki yerleştirilince Diogenes, zafer türküleri ve alkışlar ile ordugâha geri geldi. O sırada bir haber geldi: düşman talan için ordugâh dışına çıkan bazı askerlere saldırmış ve onları güç duruma düşürmüş, onlar da paniğe kapılmışlar. Haberin bir ardından öteki geldiği için İmparator, Sultanın beylerinden biri oralarda küçük bir birlikle göründü ve çeşitli hezimetlerle uğraşan dağınık durumdaki Rum askerlerini taciz etmekte zannetti. O zaman Nikephoros Bryennios'u yeterli bir kuvvetle bunları püskürtün diye gönderdiyse de bu kişi başarılı olamadı çünkü düşman ile aralarındaki karşılaşmalar küçük topluluklar halinde yapılmaktaydı. Bu karışıklık içinde Türklerin oklarından ve fırlattıkları mızraklardan birçok Rum yaralandı, kimileri de savaş alanında ölüp yere düştüler. Bu Türkler, tanımak fırsatını bulduğumuz diğer savaş yoldaşlarından daha yiğit idiler; cesaretle savaşa atılıyorlardı ve kendilerine saldıranlara göğüs göğse saldırıyorlardı. İmparator, Bryennios'un yanına birde Basilekes'i gönderdi. Basilekes, Bryennios ile birleşti, belli bir mesafe boyunca o da çatışmalara katıldı. Basilekes düşmanların ordugâhına vardığında, atı

vuruldu ve üzerindeki zırh donanımının yüküyle yere düştü ve düşmanlar üzerine çullanıp onu yakaladılar."²³

Attaleiates, büyük haccın ele geçirilmesi ve İslam halifesine gönderilmesi hususunda bilgi vermemektedir. Oysa her vakayı iyiye veya kötüye yorumlayarak alamet olarak belirleyen müellifin böyle önemli bir husustan hiç bahsetmemiş olması dikkat çekicidir. Bizzat İmparatorun yanında olduğundan böyle bir mevzudan bihaber olması düşünülemez. Alparslan, Bizans kuvvetlerine göre ordusunun sayısının az olmasından ötürü ve henüz merkezden gelmesi beklenen destek kuvvetin birliklerine katılmayışından dolayı meydan savaşı için bekleme niyetindeydi. Bu sebeple Emir Savtekin ve Abbasi halifesinin elçisi Ebu'l-Ganaim İbnü'l-Mahleban'ı Bizans İmparatoruna elçi olarak gönderdi. Elçi heyeti bir meydan savaşı olmadan barış yapılmasını önerdiyse de Diogenes, kibirle bu öneriyi reddetti.²⁴ Abu'l Farac tarihinde nakledilen bilgiler şu şekildedir; "Alp Arslan Türklerin sayısı az olduğu için endişe içinde idi. Bu yüzden ismi Savtekin olan birini Diogenes nezidine elçi olarak gönderdi. Bu elçinin, her tarafın kendi ülkesine dönmesi esas üzere sulh yapmasını istedi. Fakat Diogenes gururlandı ve "ben hazinemde ne varsa hepsini sarf ederek bu askerleri topladığım ve zafer kazandığım halde, geri mi döneceğim? Size karşı kılıçtan başka bir şey yok" dedi. Fakat mağrur olanların gururunu kıran Allah sultana kuvvet verdi."²⁵

Attaleiates, İmparatorun bu tavrını bazı danışmanlarının Türklerin savaşacak gücü olmadığından barış teklifinde buldukları yönündeki fikirleri etkisiyle sergilediğini nakletmektedir. Hatta İmparator; "İsfahan mı güzeldir yoksa Hemedan mı?" diye sorduğunda Abbasi halifesinin elçisi Ebu'l-Ganaim İbnü'l-Mahleban; "İsfahan" diyerek cevap vermesi üzerine İmparator "Hemedan'ın çok soğuk olduğunu haber aldım, bu bakımdan biz İsfahan'da kışlayacağız, hayvanlarımız ise Hemedan'da kışlayacaktır" dedi. Bunun üzerine elçi; "Hayvanlarınız Hemedan'da kışlayabilir ancak sizin nerede kışlayacağınızı bilemem" şeklinde cevap vermiştir. Elbette bu diyaloga Attaleiates kayıtlarında yer vermemiştir. Bu esnada Alparslan Roma'ya karşı giriştiği bu mücadele İslam Dünyasında büyük bir heyecanla takip edilmekteydi. Başta Bağdat olmak üzere Cuma Günü İslam ülkelerinin bütün minberlerinde Alparslan adına dua okunmuştur.²⁶ İşte Türk ordusu böylesine güçlü bir manevi motivasyonla dini ve milli ideallerinin kendilerine verdiği şevkle muharebeyi beklerken; Bizans ordusu birlikten yoksun, çoğunluğu para ile tutulmuş, çıkar çatışmaları yüzünden istikametinden sapmış komutanla-

²¹ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 65-68;

²² İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 214-216; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür), TTK Yayınları, Ankara, 2020, s. 72-75.

²³ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 159-160.

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 212-213.

²⁵ Abû'l-Farac, Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) Tarihi, Çev. Ö. Rıza Doğrul, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 321.

²⁶ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 180-181.

rın yönettiği ve bir gece önce Selçukluların baskınları sebebiyle endişeye düşmüş vaziyette muharebeye çıkmaya hazırlanıyorlardı. Bu durumu ve gece baskınını Attaleiates şu sözlerle ifade etmektedir; “Türkler çok eskiden beri cin mi cindir ve kurnazdır ve her çeşit düzene ve aldatıcı tasarıma başvururlar. Böylece o zamanda tiyatro sahnesinde bir makine ile sözde gökten indirilen Tanrılar gibi birden ortaya çıkıverdiler, ordugâhın başında bulunan İskitlere ve kendi ürünlerini satmakta olanlara şiddetle saldırdılar. Savaş naraları atarak ve oklar fırlatarak, naralarıyla ve atlarıyla bunları büyük tehlikeye düşürerek ve birçoğunu öldürerek at koşturdular. Zira o gece ay olmadığından kovalayanlar kimler, kovalananlar kimler, kimler düşmandır bunu ayırt edebilecek durumda değillerdi. Peçenekler soydaşları olan Türklere çok benziyorlardı, kargaşa artmıştı. Herkes paniğe kapılmıştı. Buna benzer bir hali görmek üzere yaşamaktansa ölmeyi mutlu baht sayarak başlarına böyle bir hal gelmemiş olanları Tanrının sevgili kulu olarak nitelendiriyorlardı.”²⁷

Sultan Alparslan kuvvetlerinin bir kısmını Malazgirt'teki küçük bir yarma vadi boyunca pusulara yerleştirdi. Kendisi de merkez hattına geçti. Alparslan'ın yanında Savtekin, Afşin, Sunduk, Ahmedşah, Dilmaçoğlu Mehmed, Tutu gibi ünlü komutanlar bulunuyordu. Bunun yanında Kutalmışoğlu Süleymanşah, Artuk, Ahmed Danişmend, Mengücek, Saltuk, Çavlı ve Porsuk'un da savaşa katıldığına dair zayıfta olsa rivayetler vardır. Roma ordusunun merkez hattında da Diogenes bulunuyordu. Sağ kanadında Rumeli kuvvetleriyle Nikephoros Bryennios, sol kanadında ise Uz askerleri ile Aliates vardı. Gerideki kuvvetlerin başında ise üvey oğlu Andronikos Dukas vardı. Bu düzene göre Bizans ordusu klasik Roma dikdörtgen savaş düzenini uygulayacaklardı. Türkler ise Bozkır savaş taktiği olan ve yüzyıllarca uygulanmış taktikleri ile düşmanı çember içine alarak yok etmeyi planlıyorlardı.

Çağdaş kaynaklarda iki tarafın ordu sayıları hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır; Sibt İbnü'l-Cevzi, Türk ordusunun toplamda 15 bin askerden oluştuğunu, buna karşılık Bizans ordusunun sayısının 400 binin üzerinde olduğunu ve savaş alet ve edevatları bakımından çok zengin olduğunu kaydeder. Tarih-i Âl-i Selçuk'ta Türk birliklerinin 12 bin, Bizans ordusunun 200 bin olduğu bilgisi vardır. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr isimli eserinde Alparslan'ın 12 bin atlı askerinin olduğunu yazarken; Rum ordusunda 50 bin zırhlı süvari olduğunu ileri sürer. Attaleiates tam bir sayı vermemekle birlikte iki tarafın da birliklerinin birbirlerine yakın sayıda olduğunu ima etmiştir. Ögle saatlerinde başlayan muharebe Selçuklu öncü birliklerinin geri çekilme harekâtıyla

şeklini almaya başladı. İmparator bu birliklerin peşine düşerek merkez hattından uzaklaşmış oldu. Pusuda bekleyen birliklerin harekete geçmesiyle Bizans ordusu ağır kayıplar verdi. Bu esnada yavaş yavaş çekilmekte olan öncü birliğin de geri dönüşü ile Bizans ordusunda tam bir panik oluştu. İmparatorun yönettiği merkez hattı çember içine alındı. İmparatorun Bryennios'tan beklediği yardım gelmedi. Bu esnada Uz ve Peçenek atlı kuvvetleri başlarındaki Tamış adlı beyleri ile Selçuklu saflarına geçtiler. Bizans ordusunda tam bir kargaşa yaşandı askerlerin çoğu buldukları fırsatları değerlendirerek kaçmaya başladılar. Attaleiates eserinde kaçmaya çalışanların çoğunu önlemeye gayret ettiğini ancak durumun kontrolden çıktığını, İmparatorun üvey oğlu Andronikos Dukas'ın da sahte söylentiler ile askerleri galeyana getirip savaş meydanını terk ettiğini nakleder. Ögle vaktinde geceye kadar devam eden muharebede Bizans ordusu büyük bir hezimete uğradı. Bizans askerlerinin birçoğu kılıçtan geçirildi, esir alındı, ordunun malları ganimet olarak Selçuklu askerlerini eline geçti. Bizans İmparatoru Diogenes, ihanete ve korkuya kapılan askerleri tarafından terk edildi. O, ülkesini kurtarmak maksadıyla çıktığı yolda elinden yaralanmış, atı öldürülmüş, bitap bir vaziyette savaş meydanında tek başına kalmıştı.²⁸ Çok geçmeden bir Selçuklu askeri tarafından esir alınıp Alparslan'ın huzuruna getirildi. Bizans İmparatorunun esir alınması çağdaş birçok İslam kaynağında geçmektedir. Attaleiates ise mağlup imparatorun vaziyeti ve Sultan Alparslan'ın ona karşı ona tutumunu şöyle anlatmaktadır; “Sultan, Diogenes'e kendisine layık olacak çeşitten bir çadır ve ayrıca hizmetkârlar verilmesini buyurdu. Ardından onu birlikte yemek yemeğe davet etti ve onu bir kenara bırakivermedi; tersine yanında tuttu, böylece o da makamının gerektiği üzere aynı saygıyı görmekten yararlandı. Gün boyunca iki kez onunla görüşüyordu, onunla sohbet ediyordu ve insan yaşamında gerçekleşen değişimlerden bahsederek onu teselli ediyordu. Böylece sekiz gün boyunca, onu en küçük bir şekilde bile incitmeksizin karşılıklı konuşmaları oldu ve birlikte yemek yediler. Yalnızca ona, ordusunun ileri yürüyüşü sırasında yapılmış saydığı bazı hatalarını anımsattı. Böylece bununla da kanıtladı ki Tanrının adaleti hakçadır ve hatasızdır. Çünkü yalnız başkaları değil tutsak İmparatorun kendisi dahi ifade etti ki, sultan kazandığı yenilgiyi hak eden kişidir. Bir görüşme sırasında Sultan İmparatora sormuştu; “Ben senin tutsağın olsaydım sen ne yapardın?” İmparator hiç yapmacıksız ve yaltaklanma eğilimi göstermeksizin yanıtladı; “Mutlaka seni işkenceden geçirirdim” o zaman beri ki şu cevabı verdi; “Ben senin sertliğine ve

²⁷ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 160-161.

²⁸ Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 162-167; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 12; Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), Çev. Halil İbrahim Gök, Fahrettin Çoşguner, Atıf Yayınları, Ankara, 2014, s. 22; Azimî, Tarih (Selçuklular Tarihi ile ilgili Bölümler), Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 23; Sibt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'l-Zaman Fi Târihi'l-Âyân, Terc. ve Değer. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 170-171; Claude Cahen, Türklerin Anadolu'ya

İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı), Çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yayınları, Ankara, 2021, s. 28; Faruk Sümer, Ali Sevim, İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler), TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 24; Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 2017.

şiddetine uymayacağım.” İkisi barış anlaşması yaptılar ve çocuklarını evlendirmek için de sözleştiler.”²⁹

Sultan, zaferini Halifeye bildirdi. İmparatorun tacını haçını ve ganimetlerin bir kısmını gönderdi. Bağdat'ta zafer şenliklerle kutlandı. Halife, sultana tebriklerini ve saygısını ilettiler. Alparslan, muzaffer bir komutan, adil bir sultan olarak anıldığı İslam dünyasında büyük bir saygı kazandı. Attaleiates'in eserinde önceki kısımlarda barbarlar olarak nitelendirdiği, aşağı tabakadan diyerek küçümsediği hasımlarımız diye bahsettiği Türkler hakkındaki tutumu, mağlup oldukları Alparslan'ın asilliği karşısında tam anlamıyla değişmiştir. Bu çıkarımımız bizzat müellifin kendi ifadeleri üzerinedir. Birçok kaynakta Malazgirt Savaşı'na ve Sultan Alparslan'ın düşmanına karşı olan nazik tutumuna yer verilmiştir. Nihayet hepsinde aynıdır. Romanos Diogenes, Alparslan tarafından İstanbul'a gönderilmek maksadıyla yola çıktıysa da hem tahtını hem de hayatını bu yolda kaybetmiştir. Bizans senatosu Diogenes yerine VII. Mihael Dukas'ı (1071-1078) imparator ilan etti. Konstantin Dukas ile Tokat yörelerinde yaptığı savaşı kaybetti. Üvey oğlu Andronikos Dukas ile Tarsus ovasında giriştiği savaşı da kaybederek tutsak oldu. Çok geçmeden Kütahya'da gözlerine mil çekilerek kör edilmiş ve ıstırap içerisinde Ağustos 1072'de ölmüştür.³⁰ Attalies'e göre mağlubiyetin en büyük sebebi İmparatora yapılan ihanetlerdir ancak Diogenes'in aceleci ve meydan savaşındaki kabiliyetsiz tutumu, ordusunu ve komutanlarını iyi tanımamış olması da önemli faktörlerdendir. Buna karşılık yine yazarın belirttiği gibi “zafer Türklerle Allah'ın bir lütfudur” şeklindeki yorumu yetersizdir. Çünkü Alparslan savaş esnasında şartları iyi değerlendirmeyi bilmiş, sahte ricat taktiğini maharet ile uygulamıştır. Türklerin savaşta kazanmada maneviyatlarının yüksekliği etkili olmuştur. Ayrıca Attalies eserinde hiç bahsetmediği hususlardan biri de İmparator ile Sultan arasında yapılan antlaşmanın maddeleridir. Buna göre; Diogenes, fidye olarak bir buçuk milyon altın verecek, ayrıca her sene 360 bin altın ödeyecek, lazım gelmesi durumunda Selçuklu Devletine asker gönderecek ve Türk esirlerini de iade edecekti. Ayrıca Malazgirt, Urfa, Menbiç ve Antakya Türklerle teslim edilecekti. Ancak Diogenes'in hazin sonu sebebiyle anlaşmanın maddeleri hayata geçirilemedi. Nasıl Alparslan ve Diogenes arasında kişisel bir savaş yapılmadıysa; antlaşmanın da Sultan ve İmparator arasında kişisel bir söz alışverişi olarak kabul edilmemesi gerekirdi. Bu sebeple devam eden süreçte Kutalmışoğulları ve Türkmen beyleri bütün Anadolu'yu fethederek Türk yurdu haline getirdiler. Bu anlamda Malazgirt Zaferi her açıdan büyük bir dönüm noktasını ifade eder. İbrahim Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi

“Tarih boyunca Türkler tarafından kazanılan yüzlerce meydan muharebesinden bugün elde ne kaldığı düşünülürse, Malazgirt'in değeri iyice anlaşılacaktır.”³¹

Sonuç: Mikhael Attaleiates'in yaptığı Bizans tarihi için olduğu kadar Türk tarihi içinde oldukça önemli bilgiler barındırmaktadır. Yalnızca Selçuklular ile ilgili değil aynı zamanda Peçenek, Uz ve Macarlar hakkında da bilgiler barındırır. Hukuk alanında eğitim almış olması ve askeri yargıç gibi yüksek bir rütbede bulunması bakımından verdiği malumat detaylı ancak dönemin tarihçilik anlayışının diğer tüm kaynaklarda da görüldüğü gibi taraflıdır. Türkler hakkında yer yer abartılı, haksız ve bazen de yanlış malumat içeren eserden anlaşılıyor ki, Bizans İmparatorluğu, 1040'lı yıllardan beri uğraştığı ve nihayetinde sonunu getirecek olan Oğuz Türklerini yanlış ve eksik tanımışlardı. Çalışma, gerekli zaruri önlemleri alma hususunda gevşek davranmalarının ve uğraştıkları birçok problem içerisinde, ihmal edilmiş orduları, boş bırakılmış kaleleri, mezhep ve çıkar çatışmaları sebebiyle uyguladıkları yanlış politikaları neticesinde Anadolu'nun Türkler tarafından nasıl fethedildiğini Bizans perspektifinden inceleme fırsatı sunmaktadır. Mikhael Attaleiates, Selçukluların aşağı tabakadan geldiği, Ani Kalesi'ni fethedenin Tuğrul Bey olduğu, Alparslan'ın Tuğrul Bey'in kardeşi olduğu gibi birçok yanlış bilgi nakletmiştir. Ayrıca Afşin Bey'in, Erbasan'ı takiple İstanbul'a geldiğinde İmparatora elçi gönderdiği ve imparatorun olumsuz cevabını nakletmediği gibi Malazgirt Savaşı ile ilgili de bazı eksik bilgiler vermiştir. Kötü ahval belirtisi saydığı ve uğursuzluk dediği birçok vakayı naklederken Ayasofya Kilisesi'ndeki haccın Diogenes'in ziyareti sırasında kible yönünü gösterdiğini ve yine Ahlat'ta Bizans kuvvetlerinin elinde bulunan büyük haccın ele geçirilerek İslam Halifesine gönderildiği bilgisini yazmayı ihmal etmiştir. Bunun yanında Peçeneklerden ihanet etmemeleri hususunda söz aldığı ve onların sözlere sadık kaldıklarını yazsa da Peçeneklerden bir grup savaş esnasında soydaşları olan Selçuklu birliklerine katılmış ve bu da Bizans ordusunda büyük bir paniğe sebep olmuştur. Bunun dışında Sultan ile İmparator arasındaki sulh maddelerinden ve bunların uygulanmayışından söz etmemiştir. Tüm bu eksiklerin yanında Bizans ordusunun ve imparatorların durumunu anlatırken eleştiri yapmaktan da kaçınmamıştır. Bizans'ın içerisinde bulunduğu hali ve Malazgirt Savaşı'ndaki tutumlarını anlamamız açısından Mikhael Attaleiates'in Tarihi çok kıymetli bir kaynaktır.

²⁹ Mikhael Attaleiates, Tarih, Çev. Bilge Umar, s.167-169.

³⁰ Ahmed bin Mahmud, Selçukname, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 112-113; Azimi, Tarih (Selçuklular Tarihi ile ilgili Bölümler), Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 23; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötügen Neşriyat, İstanbul,

2003, s. 130-131; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 65-68.

³¹ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 218-220.

Eskişehir Orta Mektebi, Teşrih Uygulaması, 1926

Bolu, Karacasu İlkokulu, Sağlık Taraması, 1953

Bolu Kız Köy Enstitüsü, Veli Toplantısı, 1953

Aksaray Gazipaşa İlkokulu 1961-62 Eğitim-Öğretim Dönemi
(Aksaray Kültür 68 Arşivi)

ANADOLU'NUN AKDENİZ'E AÇILAN KAPISI: ANTALYA (TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİ)

Hakan KAYA*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Özet: Antalya, bir liman kenti olma özelliği ile tarih boyunca dikkat çekici bir öneme sahip olmuştur. Birçok uygarlık bu şehir için büyük mücadeleler vermiştir. Antikçağdan günümüze kadar Pamphylia, Attaleia ve son olarak Antalya isimleriyle anılan şehrin kurulum sürecine bakıldığında M.Ö 158 yılında Bergama Kralı II. Attalos'un liman şehirleri kurmak amacıyla büyük bir girişimde bulunduğu ve "Cennet" olarak tabir ettiği bugünkü Antalya şehrinin temellerinin bu şekilde atıldığı bilgisiyle karşılaşılır. M.Ö. 77 yılında Romalı komutan Servilius Isauricus tarafından Roma topraklarına dâhil edilen Antalya, bu dönemde özellikle stratejik ve ekonomik özelliklerinden dolayı hem liman kenti hem de deniz üssü olarak öne çıkan bir konuma sahiptir. Aynı biçimde Doğu Roma hâkimiyeti döneminde de Akdeniz'in aktif bir limanı olma özelliğini sürdürmüştür. Ardından şehir 7. yüzyıldan itibaren Arapların akınlarına uğramıştır. 860 yılında Halife Mütevekkil'in donanma kumandanı Fazl b. Karin şehri ele geçirmiş fakat ardından çok zaman geçmeden, Türklerin Anadolu'ya fetih hareketleri sırasında Süleyman Şah 1103 yılına kadar şehri elinde tutmuştur. Türkiye Selçukluları ve birinci beyliklerin Anadolu'nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşması için gerçekleştirdiği faaliyetler sırasında Antalya kenti, Akdeniz'e kapı olan jeopolitik konumu ile dikkat çekmiş ve bir fütühat alanı olarak görülerek Türkiye Selçuklu devletinin fetih sahasına dönüşmüştür. Türkiye Selçuklu Sultanı I.Gıyaseddin Keyhüsrev şehri ele geçirmek için birçok girişimde bulunmuş ve nihayetinde 1207 yılında şehri Türkiye Selçuklu topraklarına katmayı başarmıştır. Başta Venedikli tüccarlar olmak üzere birçok tüccar burada ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özellikle Mısır ile Antalya arasındaki ticari trafiğin yoğun olması, şehri cazip hale getirmiştir. Kentin alınması Türkiye Selçuklu Devleti açısından öncelikli olarak ticari avantajları beraberinde getirirken Antalya açısından da etnik, dini, siyasi ve mimari çok önemli değişiklikler yaratmıştır. Bu çalışma fetih sürecinin yarattığı bu çift yönlü etkiyi ortaya koymayı amaçlamıştır. Antalya'nın alınmasının Türkiye Selçukluları ve kent tarihi için ne anlam ifade ettiği sorusuna cevap aranmıştır.

Giriş: Büyük İskender'in imparatorluğunun mirasçılarından olan Bergama kralı II. Attalos'un destekleri ile kurulmuş olan Antalya, Güney Batı Anadolu'da yer alan, konumu sebebiyle tarih boyunca çok önemli medeniyetlerin elde etmek istediği bir yerleşim olmuştur. MS 77 yılında Servilius Isauricus tarafından Roma imparatorluğu topraklarına dâhil edildiği bilinmektedir. Kent, Akdeniz'e kıyası olması sebebiyle devamlı istilalara maruz kalmıştır. Bizans imparatorluğunun önemli liman kentlerinden olan Antalya kısa sürede tüccarların ilgi odağına dönüşmüştür. Bölgeye Türklerin gelmesi ise Malazgirt savaşından sonradır. Malazgirt savaşı sonrası Anadolu'ya akan Türkmen kitleleri Konstantinopolis'in hemen karşısı olan İznik'e kadar dayanmış ve tüm Anadolu yoğun bir Türk göçüne şahit olmuştur. İlerleyen yıllarda kurulan Türkiye Selçukluları ve diğer Anadolu beylikleri tüm Anadolu'da bir gaza faaliyeti yürütmüşlerdir.

Türkiye Selçuklularının Antalya'yı Fetih Denemeleri: Selçuklu Türkleri I. Mesud döneminde Bizans imparatorluğunun Akdeniz'e olan kıyılarını kesmek için güneye doğru seferler düzenlemiştir. Bu amaç doğrultusunda 1141 yılında Uluborlu kalesi kuşatılmış ve Antalya şehri yakınlarına kadar ulaşılmıştır. Bir başka sefer girişimi ise II. Haçlı seferi sonrası gerçekleşmiştir. Darylaion (bugünkü Eskişehir yakınlarında bir yer) muharebesini Türkler kazanmış ve devamında haçlı ordularını takip ederek Antalya sahasına kadar taciz saldırılarında bulunmuşlardır. II. Kılıçarslan döneminde batıya doğru ilerleme hız kazanmış ve alınamayan Uluborlu kalesi 1182 yılında fethedilmiştir ki bu Antalya kentinin fethinin de önünün açılması anlamı taşır.¹ 1204 yılına gelindiğinde Kılıçarslan Isparta ve civar bölgelerini fethetmiş ve Antalya'ya bir adım daha yaklaşmıştır. Tam bu yıllarda Latinler 4. Haçlı seferi sebebiyle Konstantinopolis'i işgal etmiş ve Bizans imparatorluğu bölünmüştür. Sultan bu bölünme ve kargaşa döneminden yararlanmak istemiştir. Ancak bu dönemde de Antalya kenti Toskana asıllı bir İtalyan olan Aldobrandini hâkimiyeti altına girmiştir.

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: hakanahs730@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mahmut Demir, "Antalya'nın Türkiye Selçukluları Tarafından Fethi", Cedrus The Journal Of MCRI, S: 6, 2018, s. 555-571.

Antalya'nın Fethi: Latinlerin Bizans imparatorluğunun başkenti olan Konstantinopolis'i işgal etmiş olması Bizans içerisinde büyük bir kaos ve istikrarsızlık doğurmuştur. Bu ortamdaki yararlanmak isteyen Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1206 yılında Antalya üzerine yürümüştür. Amacı Antalya ve civar bölgelerini fethederek Akdeniz'e inmek ve buradaki ticarete söz sahibi olabilirdir. Zira Mısır ve Afrika'dan deniz ticareti ile gelen tüccarlar Anadolu'ya bu bölgeden girmektedir. İbn Bibi, bu savaşın gerekçelerinden biri olarak Sultan Gıyaseddin'e sığınan bazı tüccarların mallarına Frenk yöneticiler tarafından el konulmasını ve istikrarsızlığın var olmasını gösterir. Zira "Sultan bunları duyunca onların acıklı durumuna üzülmüş, Gazap ateşi alevlenmeye başlamıştır."² Sultan Gıyaseddin Antalya şehrini iki ay boyunca kuşatır ancak şehir düşmez. Aynı zamanda Aldobrandini'nin takviye kuvvetlerle kenti savunması Türkiye Selçukluları için işleri zora sokmuştur. Antalya kentinin Selçuklular tarafından fethi Kıbrıs ticaretini zora sokacağı için bu kuşatmaya karşı Kıbrıslılar da kenti savunmaya gelmişlerdir. Bunun üzerine Selçuklular kuşatmayı kaldırıp çekilmişlerdir. Ancak sultan Gıyaseddin şehri uzaktan izlemeye devam etmiş ordusunun bir kısmını kilit noktalara yerleştirerek ve zaman zaman esirler alarak şehri teslim zorlamıştır.³ Şehirde yaşayan Rumlar Latinlerin baskısından şikâyetçi olduklarından sultanla iletişime geçtiler ve şehrin fethi Rumlar ile ortak çalışıldı. Bu olaydan sonra şehir bir kere daha kuşatıldı ve fethedildi. 5 Mart 1207 yılında sultan şehre girdi. Şehir fethedildikten sonra vali ve subaşı olarak emir Ertokuş atanmıştır. 1215 yılında Antalya'daki gayrimüslim halk ile temasa geçen Kıbrıs krallığı kenti işgal eder ve Selçukluların elinden alır.⁴ Ancak 1216 yılında I. İzzeddin Keykavus zamanında şehir tekrardan Selçuklu hâkimiyetine girer. İlerleyen yıllarda Sultan Alaeddin Keykubad'ın Alanya ve civarını fethedip Alanya şehrini kurması Akdeniz sahillerini daha canlı ve hareketli hale dönüştürmüştür.

Fethin Siyasi, Ticari Sonuçları ve Selçuklu Dönemi Akdeniz Ticareti: Antalya kenti Akdeniz'e kıyısı olması sebebiyle ticari anlamda büyük bir öneme sahipti. Türkiye Selçuklu devleti bu dönemde ticari açıdan iki farklı genişleme sahası hedefliyordu. İlki Antalya ve civarının fethi ile Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak, ikincisi ise Sinop ve civarının fethi ile Karadeniz ticaretinde etkin olmak. Bizans İmparatorluğu döneminde Venediklilerle yapılan ticari imtiyazlar sayesinde Antalya sahilleri Venedik tacirlerinin büyük ticari ayrıcalığa sahip olduğu kentlerden bir tanesidir.⁵ Bu durum, yani İtalyan

tacirlerin Antalya'yı uluslararası bir ticari nokta olarak yükseltilmesi, Türkiye Selçukluları devletinin iştahını da kabartmıştır. Yine Kuzey Afrika'dan gelen ticari filoların İstanbul'a gitmek için Antalya limanlarına demir atması ve Antalya'dan kara yoluyla İstanbul'a geçmeleri, kentin cazibe merkezi olarak görülmesinde etkili olmuştur.⁶ Bu şekilde Doğu Akdeniz ticari hayatının işlevsel bir bölgesi olan kenti, Selçukluların eline geçmesi Türkiye Selçuklularının gelişme devrinin başlangıcı sayılmalıdır. Zira bu fetihle birlikte ticari hayatta bir canlanma yaşanmış; Avrupalılar ile ticari temaslar ve anlaşmalar dönemine girilmiştir. Antalya'nın fethi ile Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Kıbrıslılarla da ticari anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalara göre; İki tarafın tacirleri Kıbrıs ve Selçuklu ülkelerine istedikleri gibi girip çıkacak, Selçuklu ve Kıbrıs tebaasından olanlar sadece gümrük vergisi ödeyecek ve ilave vergiye tabi tutulmayacaklar, İki tarafa zarar veren korsanlar yakalanıp malları, iki ülke birbirlerine iade edecektir.⁷ 1220 yılına gelindiğinde Venedikliler de Türkiye Selçukluları devleti ile ticari imtiyazlara sahip oldukları anlaşmalar yapmıştır. Venedikli tacirlerin Güneybatı Anadolu'da daha çok bulunmasını sağlamak ve uluslararası ticarete dâhil olmaları için Sultan Alaeddin gümrük vergisini %2'lere kadar düşürmüştür. Bu anlaşmalar sayesinde İskenderiye-Antalya ticareti büyük oranda artmış ve Türkiye Selçuklu devleti uluslararası ticarete önemli bir lokasyon olmuştur. Alaeddin Keykubad devrinde bir diğer ticari üs kenti olan Kalonoros kenti hem karadan hem denizden kuşatılmış (Antalya'nın fethi ile başlayan donanma kurma anlayışı bu dönemde hız kazanmıştır) ve fethedilerek şehre Sultan Alaeddinin adı sebebiyle Alaiye adı verilmiştir. Bu fetih bize Türkiye Selçuklularının Anadolu toprakları içerisindeki tüm ticari hayatı kontrol etmek istediğini göstermesi açısından önemlidir. Sultan Alaeddin Keykubat aynı zamanda deniz aşırı seferlere de çıkarak Kırım/Karadeniz ticaretinde de etkin olmak istemiştir. Bu dönemde hem Akdeniz hem de Anadolu ticaretini daha da canlandırmak için tüccarlardan alınan vergilerin azaltılması söz konusudur. Örneğin Kıbrıs tacirlerinden alınan vergiler %1 oranına kadar düşmüş ve Kıbrıs Antalya ticareti tekrardan hızlı bir gelişme göstermiştir. Akdeniz'in işlek limanlarından olan Antalya limanının Selçukluların eline geçmesiyle birlikte Akdeniz sahilleri ve Antalya limanı istikrar ve huzur ortamına kavuşmuş olduğu için ticari faaliyetlerde hızlı bir yükseliş yaşamıştır. Alanya-Antalya fethi başta Mısır olmak üzere birçok dış ticaretin önünü açmış

² İbn Bibi, Selçukname, Çev. Mürsel Öztürk, C: 1, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 116.

³ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 306.

⁴ Latif Armağan, "Tarihsel Süreç İçinde Teke Yöresi", Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi 20, S: 32, 2002, s. 1.

⁵ Serdar Çavuşdere, "Selçuklular Dönemi Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", Tarih Okulu Dergisi, S: 4, 2009, s. 58.

⁶ Zübeyde Güneş Yağcı, Mustafa Akkaya, "Güney- Kuzey Köle Ticaretinde Antalya Limanı", Turkish Studies 12, S: 26, 2017, s. 119.

⁷ Serdar Çavuşdere, "Selçuklular Dönemi Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", Tarih Okulu Dergisi, S: 4, 2009, s. 60.

ve uluslararası ürünler bu limanlardan Anadolu'ya sokulmuştur.⁸ Aynı zamanda Mısır ve Doğu Akdeniz ülkeleri de bu ticaretten önemli kazanımlar elde etmişlerdir. Antalya ve Alanya tacirler Doğu Akdeniz ülkelerine kereste ve zift satarak kısa sürede zenginleşmişlerdir.⁹ Yine bir başka ticari ağ ise Antalya'dan çıkıp Konya, Aksaray, Kayseri sahasını izleyerek Türkistan'a kadar uzanan kervanların oluşturduğu ağıdır. Bu kervanları destekleyecek kervansaraylar Antalya'dan başlıyordu. (Akdeniz ticareti için) İpek yolunun belirli kolları da Kuzey Antalya sahasına kadar geliyor ve buradan Akdeniz'e iniyordu. Bir diğer ağ ise Akdeniz'den (Antalya- Alanya) başlayarak iç Anadolu'yu geçip Sinop ve Karadeniz'e ulaşan ticaret yoludur. Kısacası Antalya ve civarının fethi sadece askeri ve siyasi bir mesele değil Anadolu bütünlüğü açısından büyük bir ticari kazanımdır. Antalya fethedildikten sonra Türkiye Selçukluları Sultanları tarafından şehir ve civar yerlerine 30 kadar kervansaray yaptırılmıştır.¹⁰ Türkiye Selçukluları bu bölgeye Teke Türklerini yerleştirmiş ve bölgenin İslamlaşma süreci bu şekilde başlamıştır.

Antalya'da Türkiye Selçukluları Mimari Sanatı: Antalya şehri fethedildiği dönemlerde Türkiye Selçukluları altın çağını yaşamakta idi. Bu altın çağ siyasi, ticari, edebi ve sanat gibi birçok farklı alanda destekleniyordu. Sultan Alaeddin Keykubad zamanında şehirde çok sayıda mimari eser birçok farklı sanat eserleri yapılmıştır.

Antalya İç Kalesi: I. İzzeddin Keykavus zamanında güney-kuzey yönelimli bir genişleme yaşanmış ve bu kazanımların elde tutulması için güçlü kaleler gerekmiştir. Bu sebeple 1216 yılından sonra I. İzzeddin Keykavus Antalya iç kalesini yaptırma emri vermiştir. Bu kale sayesinde şehrin korunması kolaylaşmış ve Kıbrıs veya başka işgalci güçlerin Antalya'yı fethetme hevesinin kırılması sağlanmıştır. Bu kalenin sütunlarına yapılan ve İzzeddin Keykavus'un Antalya'yı fethetmesini anlatan müthiş kitabeler ise birer fetihname özelliği taşıması açısından kaleyi benzersiz kılmıştır.

Evdır Han: I. İzzeddin Keykavus zamanında yapılan Evdir han bir vakfiye özelliği taşımaktadır. Antalya Korkutelı arasında yer alan bu han Selçuklu ticaret hayatını bize gösteren eserlerden birisidir. Türkiye Selçuklu hükümdarları zamanında ticaret yolları üzerine birçok han ve kervansaray yaptırılmıştır. Evdir Han da bunlara örnektir.

Yivli Minare: Antalya'nın en önemli mimari eserlerinden biri olan Yivli minare Sultan Alaeddin Keykubad dönemi eserle-

rendendir. Aslında külliye'nin devamı olan bir cami formatındadır.¹¹ Caminin hemen yanında Atabey Medresesi, onun karşısında ise Ulucami medresesi bulunmaktadır. Yivli minare, Antalya'daki en büyük Selçuklu eserlerinin başında gelir. Türkiye Selçukluları yeni fethettiği bu topraklara önce kendi toplumlarını¹² ve onlarla birlikte de inançlarını getirmiş; yaşanan dönüşümle birlikte Anadolu'da farklı bir boyuta geçen Türk-İslam sanatının en nadide eserleri meydana gelmiştir ki Yivli minare de bunlardan bir tanesidir.

Darü's Süleha: Antalya'da bulunan bir başka eşsiz Selçuklu eseri ise Celaleddin Karatay Medresesi olarak bilinen Darü's Süleha'dır.¹³ Celaleddin Karatay'ın yaptırdığı söylenen bu medrese günümüzde hala ayakta olup Antalya kale içindedir. Klasik Selçuklu sanatının bir örneği olan bu yapı, üzerinde bir de kitabe bulundurmaktadır. Burası eğitim ve öğretimin yapıldığı bir okul kimliği taşır, son dönem tipik Selçuklu eserleri ile birçok noktada paralellik gösterir. Selçukluların Moğol istilası sonrası bu gibi eserler meydana getirdiği bilinmektedir. Darü's Süleha da bunlardan birisidir. Bu yapıyı 1671 yılında Antalya'ya gelen Evliya Çelebi gezmiş ve notlarına eklemiştir.¹⁴

Alanya Kalesi: Sultan Alaeddin Keykubad'ın yaptırdığı Alanya kalesi hem bulunduğu stratejik konum hem de bölgenin güvenliği için çok önemli bir rol oynamıştır. Zaten Alanya kentinin kurulmasına ön ayak olan Sultan Alaeddin Keykubad'ın kendisidir. Şehrin ismi de onun adından gelmiştir. Alanya kalesi de hem hala günümüzde varlığını devam ettirmesi hem de Türkiye Selçuklu mimari sanatının güzel örneklerinden birini teşkil etmesi nedeniyle çok önemlidir.

Zincirkıran Mehmed Bey Türbesi: Geç dönem Türkiye Selçukluları eseri olan Zincirkıran Mehmed Bey türbesi çok nadide bir mimari eserdir. Antalya'yı Kıbrıslıların elinden kurtaran Teke Beyi Mehmed Bey şehrin limanının ağzında bulunan kulelerin arasında Kıbrıslılar tarafından gerilen zinciri kırması ile efsaneleşmiş ve türbesine bu ad verilmiştir. Sekizgen bir yapıda olan bu türbe içerden ve dışardan sekiz külahla örülüdür. Üzerindeki desen ve süslemeler tipik Türkiye Selçuklu mimari süslemeleri ile paralellik gösterir. Bazı farklılıkları olsa da üzerinde bulunan desenli rozet yapısı Aksaray Sultan Han Taç kapısı ve Kayseri'deki Gevher Nesibe Darüşşifası ile aynı mimari bakışa göre yapılmıştır.¹⁵

Antalya'nın İslamlaşma Süreci: Antalya kentinin fethedilmesinden sonra bölgeye birçok Türkmen aşireti yerleştirilmiştir. Bunların en başında gelen boy ise Hamidoğulları boyudur.

⁸ Yaşar Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", Tarih Okulu Dergisi 8, S: 24, 2015, s. 25.

⁹ Mehmet Ali Bozkuş, "Ortaçağ Alanya'sında Ticaret ve Ticari Yollar", Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi 2, 2016, s.211.

¹⁰ Ali Bakkal, "Antalya Selçuklu Kervansarayları", Türk Akademik Araştırmalar Dergisi, S: 4, 2019, s. 521-570.

¹¹ Yavuz Tiryaki, "Yivli Minare", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C: 43, İstanbul 2013, s. 552.

¹² Türkiye Selçukluları Antalya bölgesine Teke boyunu yerleştirmişlerdir. Bunun için bkz. Sait Kofçulu "Hamidoğulları", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C: 15, İstanbul, 1997, s. 471-472.

¹³ Mahmut Demir, "Türkiye Selçuklu Emiri Celaleddin Karatay ve Antalya Darü's-Sülehası", Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü 9, 2019, s.129.

¹⁴ Evliya Çelebi, "Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi 9/1." Haz. S. A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 313.

¹⁵ Nermin Şaman Doğan, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimari Süslemesinde Küre, Küre ve Koni Kesiti /Kabara, Rozet" Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 19, 2013, s.232.

Hamidoğulları Alaeddin Keykubat döneminde onun hizmetine girmek için Kuzey Suriye'yi terk ederek Anadolu'ya gelmiş bir boydur. Daha sonra II. Gıyasedin Keyhüsrev döneminde başarılı hizmetlerinden ötürü Göller bölgesi denen, Isparta, Burdur ve Denizli sahası kendilerine tahsis edilmiştir. Hamitoğlu Beyi Dünder Bey 1321 yılında fetheder ve kardeşi Yunus Bey'e şehri tahsis eder. Böylelikle Teke boyu Antalya coğrafyasına girer ve Antalya şehrinin kesin olarak İslamlaşması bu devirde hız kazanır. Bölgeye gelen bu yerleşimciler ilk başlarda konar-göçer hayat ile meşgul olup yüksekliği ile meşhur Bey ve Toros dağlarında yaşasalar da zaman içerisinde iç kale civarına inip şehir merkezi ile temas geçmişlerdir. Yerli Rum ahali ile kaynaşan Türkmen kitleleri zamanla bölgenin yüksek kültürü haline dönüşmüştür. 1361 yılında kent Kıbrıslıların işgaline uğrayıp bölgeden Müslümanlar atılsa da 1373 yılında Mehmed Bey, Karamanoğlu Alaeddin Bey gibi Türkmen beylerinin yardımı ile tekrardan bir Türk-Müslüman kentine dönüştürülmüştür. Bölgeye artık toptan yerleşen ve dışarıdan işgal yaşamayan Antalya halkı ilerleyen yıllarda Osmanlı devletine bağlanır ve Yörük-Türkmen kitlelerinin Anadolu'daki önemli şehirlerinden birisi olur. Coğrafi koşullar itibari (Çok sık dağlık arazi olması ve Bey-Toros dağlarının konargöçer hayata elverişli olması) ile konargöçer hayata uygun olan Antalya'da, Varsak, Karakeçili, Sarıkeçili,

Bozdoğan gibi Türkmen kitleleri şehri kendisine yurt tutmuştu. Ve bölgenin Türk-İslamlaşmasına önemli katkıları olmuştur.

Sonuç: Antalya jeostratejik ve jeopolitik konumu nedeniyle çok önemli bir kenttir. Bu kentin önemi Türkiye Selçuklu sultanları tarafından fark edilmiş ve XIII. Yüzyılın başında şehir fethedilmiştir. Fetih'in ardından gelen ticari kazanımlar Türkiye Selçuklu devletinin parlak yıllarına denk gelmiş ve hem kent hem de Türkiye Selçuklu Devleti büyük istikrar ve başarı dönemine girmiştir. Türklerin bölgeyi fethetmesi Türk-Müslüman göçünün önünü açmış öncelikle büyük bir boy olan Hamidoğulları ve daha sonra onların içerisinde çıkan Tekeoğulları bölgenin Türkleşmesi ve Müslümanlaşması için önemli gayret sarf etmişlerdir. İlerleyen yıllarda Kıbrıs Haçlıları ile mücadeleye giren Teke beyliği Antalya'yı elden bırakmamış ve şehri bir Türk yurduna çevirmiştir. Büyük kiliseleri camilere çevirme, onlardan etkilenerek yeni camiler yapmak gibi birçok dini, mimari ve sanat alanında Ortaçağ Türk tarihine eser bırakmışlardır.

GESTA TANCREDI'NİN IŞIĞINDA I. HAÇLI SEFERİ SIRASINDA HAÇLILAR ARASINDAKİ REKABET

Ömer Can BALÇAL*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde yapmış olduğu çağrı sonrası 1096 yılında başlayan I. Haçlı Seferi; Franklar, Normanlar ve Cermenler gibi aynı dine fakat farklı kökenlere sahip birçok asker ve gönüllünün yanında bu seferin liderleri olarak öne çıkan soylu ve ruhban sınıfından kişilerin katılımıyla gerçekleşmiş ve tarihin önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Birinci Haçlı Seferi sırasında haçlı grupları arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve rekabet nihayetinde Kudüs Haçlı Krallığı, Antakya Haçlı Prinkepsliği, Urfa Kontluğu ve Trablus Kontluğu olmak üzere dört ayrı haçlı devletinin kuruluşuna yol açmıştır.

Bu tarihi dönemi anlatan görgü tanıklarından biri de Caenli Ralph'tır. Ralph, Sicilya Normanları'nın lideri Taranto Prensi Bohemond ve yeğeni Tancred'in tarihçiliğini yapmış ve Birinci Haçlı Seferi'ni aktardığı "Gesta Tancredi"¹ isimli eseri günümüze kadar ulaşmıştır. Gesta Tancredi, haçlı grupları arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışmaları detaylı bir şekilde ele almaktadır. Özellikle Toulouse Kontu Raymond ile Bohemond arasındaki rekabet başta olmak üzere; Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos ile haçlılar arasında yapılan anlaşma sırasında yaşananlar, Tancred'in Aleksios'a biat etmemesi, Antakya Kuşatması, ve sonrasında Antakya'nın idaresinin kimde olacağı meselesi, Antakya'daki Aziz Petrus Bazilikası'nda bulunduğu iddia edilen "kutsal mızrak" üzerine çıkan tartışmalar ve Kudüs Krallığı'nın kuruluşu gibi birçok meselenin üzerinde durur. Eserinde Bohemond ve Tancred'in savunuculuğunu yapan Ralph, aynı zamanda başta Kont Raymond olmak üzere diğer haçlı liderlerine çeşitli eleştiri ve suçlamalarda bulunur. Ralph, bu olayları Sicilya Normanları'nın bakış açısından aktararak, Birinci Haçlı Seferi'ni farklı bir perspektiften ele almaktadır. Böylece, Birinci Haçlı Seferi'ni anlatan Frank anlatılarına bir alternatif ve tarihçilere farklı

bir bakış açısı sunar. Ralph'ın eseri, I. Haçlı Seferi'nin karmaşıklığını ve bu dönemin önemli figürleri arasındaki ilişkileri anlamamıza yardımcı olurken, aynı zamanda o dönemin tarihçiliğinin de önemli bir parçasıdır. Gesta Tancredi, haçlı tarihi hakkında daha derinlemesine bir anlayışa sahip olmak isteyen araştırmacılar için önemli bir kaynaktır. Çalışmamızda Gesta Tancredi'nin bize sunduğu perspektifi temel alarak ve buradan elde ettiğimiz bilgileri diğer ana kaynakların sunduklarıyla karşılaştırarak, Birinci Haçlı Seferi'nde haçlılar arasında yaşanan çekişmeleri Sicilya Normanları'nın gözünden aktarmayı amaçladık.

Birinci Haçlı Seferi'ne katılan liderlerin İstanbul'a, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un huzuruna gelmesi bekleniyordu. Aleksios, kendine bağlılık yemini edenlere hediyeler veriyor bunun karşılığında seferde ele geçirecek eski Bizans topraklarının iadesini talep ediyordu. Taranto Kontu Bohemond, Sicilya'dan karşıya, Valona şehrine, geçtiğinde birkaç yerde yağma yaparak İstanbul'a ulaştı. Ancak, İstanbul Boğazı'nı geçmek istediğinde Toulouse Kontu Raymond² tarafından bekletildi ve İmparator Aleksios'un hizmetine girmesi şartıyla bu geçişi yapabileceği söylendi. Aleksios, Bohemond'a altın, toprak ve asker desteği vaat etti ve Bohemond, bu koşulları kabul etti. Ancak bu anlaşmayı duyan Tancred, öfkeleni ve İstanbul'a ulaştığında ne sancak açtı ne de borazan çaldırdı. Tancred, sessizce sıradan bir asker kılığına girip bir tekne ile Anadolu'ya geçti. Bu olayın ardından İmparator Aleksios, Tancred'in hemen yanına getirilmesini talep etti. Bohemond, Tancred'i getireceğine ve Tancred'in Aleksios'a biat edeceğine dair yemin etti. Sonunda, Bohemond, İznik'te Tancred ile buluştu ve onu Aleksios'un huzuruna gitmeye ikna etti. Aleksios ile Tancred arasındaki görüşme, Birinci

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: omercan108@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çerimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Çalışmamızda Caenli Ralph'in (Radulphus Cadomensis) Gesta Tancredi'nin 1886 yılındaki RHC neşri ve 2005 yılındaki İngilizce çevirisi kullanılmıştır. Radulphus Camodemensis, Recueil des historiens des croisades: historiens occidentaux, Académie des inscriptions et belles-lettres, C. III, Paris, 1866.; Ralph of Caen, The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade, (Çev. Bernard S. Bachrach, David. S. Bachrach), Ashgate Publishing Limited, Aldershot ve Burlington, 2005.

² Anna Komnena başta olmak üzere haçlı kaynakları Kont Raymond ve İmparator Aleksios Komnenos'un dostane ilişkiler içinde olduğunu belirtirler. Bunun aksine Keşiş Robert, Raymond'un imparatorluğun başkenti İstanbul'a ilk başta saldırmak istediğini, daha sonra vazgeçtiğini aktarır. Fakat Raymond daha sonra bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Robert the Monk, Historia Iherosolimitana, (Çev. Carol Sweetenham), Ashgate Publishing, Surrey, 2005, s.99.; Anna Komnena, Alexiad, İnkılap Kitabevi, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1996, s. 324.; Albert of Aachen, History of the Journey to Jerusalem, (Çev. Susan B. Edgington), Ashgate Publishing, Surrey, 2013, C. 1, s. 157.

Haçlı Seferi sırasında haçlılar arasındaki ilişkilerin ilk çatlaklarından biri olacaktır. İznik haçlıların eline geçtikten sonra,³ Bohemond ve Tancred, Aleksios'un huzuruna çıktılar. Bir kâhin tarafından Kudüs'ün asla Bizans hakimiyetine geçmeyeceği öngörülmüştü ve bu yüzden hiçbir aksilik olmasını istemeyen Aleksios, Tancred ile anlaşmaya kararlıydı. Fakat Tancred, Aleksios'un huzuruna zorla getirildiğini ve ancak haçlılara kesin yardım sağlandığında Aleksios'a biat edeceğini söyledi. Aksi takdirde, hem kendisinin hem de amcası Bohemond'un yeminlerinin geçerliliğini yitireceğini açıkladı. Aleksios, Tancred'in koşullarını kabul etti. Aleksios için her şey iyi giderken Tancred'in alacağı ödül konusu ipleri kopma noktasına getirdi. Tancred, Aleksios'un kendisine ait devasa çadırı talep etti.⁴ Bu, Bizans için hükümdarlık alametlerinden biriydi ve böyle bir çadırın küçük bir haçlı liderine verilmesi, hem abartılı hem de provokatif bir istektir. Bu talep, Aleksios'u öfkelenirdi ve Tancred'e "Seni ne dostum ne de düşmanım olarak kabul ediyorum." dedi. Tancred ise buna karşılık "Ben ise seni düşmanım olmaya layık görsem de dostum olmaya layık görmüyorum" şeklinde yanıt verdi. Bu olay sonucunda ikili arasındaki ilişki tamamen kopmuş ve Tancred, Birinci Haçlı Seferi'nde Aleksios'a biat etmeyen tek lider olarak sefere devam etmiştir.⁵

1 Temmuz 1097'deki Dorylaeum Muharebesi'nde Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a karşı kazandıkları zaferin ardından Haçlılar, Antakya'ya doğru yolculuklarına devam ettiler. Antakya'ya ulaşmak için iki farklı yol seçeneği belirlediler: Uzun fakat nispeten güvenli Kapadokya yolu ve kısa fakat tehlikeli Toros Dağları arasındaki yol. Haçlıların çoğu, güvenlik nedeniyle uzun yolu tercih ederken, Bohemond'un yeğeni Tancred ve Godefroi'nin kardeşi Baudouin, kısa yolu seçtiler. Tancred'in 300 kadar, Godefroi'nin ise 2000'den fazla askeri vardı. Tancred ve birlikleri, hızla Bitinya üzerinden Toros Dağları arasındaki Butros Vadisi'ni geçerek Tarsus'un surları önüne geldiler.⁶ Tarsus'un yüksek kaleleri ve uzun surları, Tancred'i şehri ele geçirme stratejisi üzerine düşündürdü. Tancred, Türkopol ve atlılarını surların önüne gönderdi, onlara etrafı yağmalamaları ve ardından kaçmaları talimatını

verdi. Haçlıların kaçtığını gören Tarsus'taki Selçuklu garnizonu, şehirden çıkarak Haçlıları kovalamaya başladı. Tancred'in işaretiyle, saklanan diğer Haçlılar, Selçuklu askerlerini tuzağa düşürdü ve garnizondan hayatta kalanlar geri kaçmaya zorlandı. Kısa bir kuşatmadan sonra Selçuklu garnizonu şehri terk etti. Tarsus'un Hristiyan halkı, Tancred'i kahrman gibi karşıladı ve onun sancağını Tarsus surlarına astılar.⁷ Baudouin, Tarsus'a ulaştığında ganimetten pay talep etti ve Tancred bunu isteksizce kabul etti. Ancak daha sonra Baudouin, Tancred'in Tarsus'u savunacak kadar askeri olmadığını ve şehrin kontrolünün ona devredilmesinin daha mantıklı olacağını savundu. Tancred'in ne savaştığı gücü ne de Hristiyan kanı dökmeye niyeti vardı. Sonuç olarak, Tancred ve adamları Tarsus'u Baudouin'e terk ettiler ve Antakya yoluna devam ettiler.

Tancred, Adana ve Mamistra'yı ele geçirdi ve Mamistra'da konaklarken Baudouin'in askerleri belirdi. Tancred, Baudouin'i şehre kabul etmedi ve Baudouin şehir dışında bir kamp kurmak zorunda kaldı. İki lider daha sonra barış yapsa da bu anlaşmazlık adamları arasında çatışmalara dönüştü. Böylece haçlılar arasında ilk kan, Mamistra'da Tancred ve Baudouin'in adamlarınca dökülmüş oldu. İki lider, bu anlamsız kan dökülmesini bir savaşa dönüşmeden durdurdu.⁸ Tancred ve Baudouin arasında yaşanan bu anlaşmazlıklar, haçlıların ele geçirdikleri bölgeleri Bizans İmparatoru Aleksios'a teslim etmeyecekleri gerçeğinin de ilk sinyallerini vermekteydi. Kapadokya yolundan gelen haçlı kafillesi Antakya'ya ulaştı ve şehri kuşattılar.⁹ Kuşatma liderlerinin arasında Bohemond, Toulouse Kontu Raymond, Dük Godefroi ve Papa'yı temsilen Le Puy Başpiskoposu Adhemar bulunmaktaydı. Kuşatma sırasında, Antakya surlarındaki "İki Kız Kardeş Kulesi" olarak adlandırılan kuleyi koruyan sonradan Müslüman olan bir Ermeni¹⁰ muhafızla ilginç bir görüşme yaşandı. Ralph'ın yazdığına göre, Ermeni, Antakya emiri Yağısıyan'ın¹¹ zulmüne uğradığını belirtti¹² ve Bohemond ile bir anlaşma yaparak ailesinin güvenliği karşılığında kuşatmayı başarıyla aşmalarını

³ Fulcherius'un aktardığına göre İznik kuşatması beş hafta sürmüştür. İbn Kalânîsi, haçlıların İznik'i Aleksios Komnenos'a teslim etmeyi reddetdiklerini iddia eder, ancak Anonim Haçlı Tarihi'ne göre haçlılar İznik'i sorunsuzca teslim etmiştir. Bkz. Fulcherius Cartonenensis, Kudüs Seferi, (Çev. Bihter Barlas İlcan), IQ Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 67.; İbn Kalânîsi, Şam Tarihine Zeyl - I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 2-3.; Ergin Ayan, Anonim Haçlı Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 69-70.

⁴ Alexiad'da Tancred'in çadırını içini altınla dolu olarak talep ettiği geçmektedir. Alexiad'ın yazarı Anna Komnena ve Ralph'ın birbirlerinin eserlerini okumuş olma ihtimalleri düşünüldüğünde, bu olayın gerçekten yaşanmış olduğu söylenebilir. Ancak, olayın devamında iki kaynağa ihtilaf vardır. Ralph, Tancred'in Aleksios'a bağlılık yemini etmediğini belirtirken; Anna Komnena, Tancred'in baskılar sonucu yemin ettiğini belirtir. Bkz. Anna Komnena, a.g.e., s. 331.

⁵ Ralph of Caen, a.g.e., s. 40-43.

⁶ Ralph of Caen, a.g.e., s. 56-57.

⁷ Ralph of Caen, a.g.e., s. 58-60.

⁸ Ralph of Caen, a.g.e., s. 66-70.

⁹ Uzun ve zorlu Antakya kuşatması sırasında Bohemond, diğer haçlıları kuşatmayı terk etmekle tehdit etmiş ve erzaklarının yetersizliğinden yakınmıştır.

Raimundus'a göre bunun nedeni Bohemond'un Antakya'ya göz koymasındır. Bkz: Raimundus Aguilers, Haçlılar Kudüs'te, (Çev. Süleyman Genç), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2023, s. 76.

¹⁰ Burada bahsedilen Ermeni'nin ismi Azîmi Tarihi'nde "Zerrad Firuz" olarak, Zübde'de "Zerrad" olarak, Zeyl'de "Nayruz" olarak, El-Kamil'de ise "Ruzbe" olarak geçer. Azîmi, Azîmi Tarihi - Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 37.; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 90.; İbn Kalânîsi, a.g.e., s. 4.; İbnü'l-Esir, El-Kamil Fî't-Tarih, X, çev. Özyayın, A., Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 229.

¹¹ Orijinal metinde adı "Cassianus" olarak geçmektedir. Bkz. Radulphus Cadenensis, a.g.e., sf. 649. Çalışmada Müslüman kaynaklarında geçen "Yağısıyan" ismi tercih edilmiştir. Bkz. Azîmi, a.g.e., s. 37. Süryani Patrik Mihail, iki Antakya emirinden "Qasian" ve "Aghousian" isimlerinden bahsetse de bu isimler tek bir kişiye, Yağısıyan'a aittir. Bkz. Süryani Patrik Mihail, Vakainame - İkinci Kısım (1042-1195), (Çev. Hrnt D. Andreasyan), Yayınlanmamış Tercüme, İstanbul, 1944, s. 41.

¹² Bu olay Zübde'de de anlatılmıştır. Bkz. İbnü'l-Adim, a.g.e., s.90.

sağlayacağını söyledi.¹³ Ermeni, oğullarını Bohemond'un kampına teslim ederek görevine geri döndü.

Bu anlaşmanın ardından Bohemond, içi sevinçle dolu bir şekilde Papa'nın adına Haçlılara ruhani liderlik yapmakla görevlendirilen Le Puy Başpiskoposu Adhemar'ın yanına gitti ve bu gizli planı onunla paylaştı. Le Puy Başpiskoposu, bu anlaşmayı gizli tutma sözü vererek haçlı liderleri ve şehrin önde gelen kişilerini topladı ve kuşatma hakkında coşkulu bir vaaz verdi. Vaazın sonunda, Antakya ele geçirildiğinde şehrin birine ödül olarak verilmesi gerektiğini ilan etti. Hiçbir haçlı lideri buna karşı çıkmadı ve hepsi onayladı. Bohemond, haçlılardan yemin etmelerini istedi ve haçlılar, Antakya'yı kim ele geçirirse şehrin onun olacağına ve buna karşı çıkmayacaklarına yemin etti.¹⁴ Plan uygulamaya konuldu ve Bohemond ile askerleri, Ermeni muhafızın yardımıyla Antakya surlarına tırmandılar. Askerler duvarlara ulaştığında ani bir saldırı başlatarak Antakya garnizonunu şaşırttılar ve şehri iç kaleye kadar ele geçirdiler.¹⁵ Ancak iç kale, Kont Raymond'un kontrolüne geçmişti. Antakya'nın ele geçirilmesinin ardından hemen sonra Kürboğa'nın¹⁶ şehri kuşatması,¹⁷ haçlılar arasındaki iç çekişmeleri bir süre erteledi. Ancak Kürboğa'nın geri çekilmesinin ardından,¹⁸ anlaşmazlık yeniden su yüzüne çıktı. Le Puy Başpiskoposu Adhemar'ın vaazında belirttiği gibi, Antakya'nın hakimiyeti Bohemond'un hakkıydı, ancak Kont Raymond iç kaleyi Bohemond'a teslim etmek istemedi. Bu, Antakya kuşatması sırasında Bohemond ve Raymond'un askerleri arasında yaşanan bir ezrak tartışmasının ardından askerler arasında kan dökülmesiyle iki komutanın ebedi düşman olmalarının sonucuydu. İç kaleyi askerleriyle dolduran Raymond, birliklerinin bir kısmıyla Maarretünnu'mân'ı kuşatmak üzere yola çıktı. Tancred, Antakya'nın düştüğünden

habersizdi, çünkü Antakya'nın uzaklarında bulunan askerleriyle nöbet tutuyordu. Ancak şehirden kaçanların anlattıklarının duyunca, amcası Bohemond'a öfke duyarak, kuşatmaya katılsaydı zaferin kahramanı olabileceğini, şan ve servet bakımından diğerlerini geride bırakacağını iddia eden Tancred kendisinin kasten habersiz bırakıldığını düşündü. Antakya'ya ulaştığında kutlamalara katıldıktan sonra ganimet ve şöret için Maarretünnu'mân'a doğru yola çıktı. Haçlılar Antakya'dan sonra Maarretünnu'mân'a ulaştı. Maarretünnu'mân kuşatılırken,¹⁹ Tancred ve Raymond arasında yaşanan anlaşmazlık Tancred'i öfkelenirdi, Raymond'un Frank birliklerini hemen orada kılıçtan geçirmek istedi, ancak intikamını kan dökmekten almaya karar verdi. Derhâl kuşatmadan ayrılan Tancred, hızla Antakya'ya geri döndü ve askerlerine silahlarını gizlemeleri talimatını verdi. Tancred ve askerleri iç kaleye yöneldi. Tancred'in Raymond'un yanından döndüğünü gören Franklar, Tancred ve adamlarının iç kaleye girmesine izin verdi. Silahlarını ve niyetlerini gizleyen Normanlar iç kaleye sulhen girmişti. Tancred'in işaretiyle birlikte silahlarına davranan askerler, Raymond'un adamlarını zapt etti ve hepsini yaka paça iç kale dışına attılar. Tancred, iç kaleyi amcası Bohemond'a teslim etti. Böylece Bohemond, Antakya'nın tamamına hâkim oldu.²⁰

Haçlıların Antakya'yı ele geçirmesinden sonra yaşanan anlaşmazlıklardan biri de kutsal mızrağın keşfi meselesidir. Gesta Tancredi'nin aktardığına göre Kont Raymond'un kampından Peter Bartholomeo adında yalancılığıyla bilinen biri,²¹ Hz. İsa'nın havarilerinden Aziz Andreas'ın rüyasında kendisine görüldüğünü ve ona Hristiyanlık inancına göre Hz. İsa'nın çarmıhta ölmeden önce beşinci ve son yarısını açan mızrağın²² ucunun Antakya'da, Aziz Petrus Bazilikası'ndaki²³ sunağın altında olduğunu söylediğini belirtti. Haçlı liderlerince

¹³ Keşiş Robert, bu meseleyi diğer kaynaklardan çok farklı şekilde anlatmıştır. Buna göre Antakya kuşatmasında bir süre ateşkes yaşanmış ve Bohemond, muhafız Firuz ile sık sık görüşmüştür. Haçlılar arasında parlayan atlar üzerinde beyaz kıyafetli askerler gördüğünü söyleyen Firuz bunun anlamını Bohemond'a sormuş ve Bohemond onların Tanrı'nın haçlılara yardım olarak gönderdiği askerler olduğunu söylemiştir. Bunu duyan Firuz Hristiyanlık'a geçmiş ve kontrolündeki kapıları haçlılara açmıştır. Raimundus, Ermeni'nin bu teklifi sadece Bohemond'a değil tüm haçlı liderlerine yaptığını yazar. Bkz. Robert the Monk, a.g.e., s. 141-143.; Raimundus Aguilers, a.g.e., s. 89.

¹⁴ Ralph of Caen, a.g.e., s. 87-90.

¹⁵ Haçlıların Antakya'yı Türklerden alışı Ermeni tarihçilerce olumlu karşılanmıştır. Bkz. Grigos Senyörü Hetum, Vekayiname, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Yayınlanmamış Tercüme, İstanbul, 1946, s. 2.

¹⁶ Orijinal metinde adı "Corboran" olarak geçmektedir. Bkz. RHC Occ, C. III, s. 658. Musul Selçuklu valisidir. Bkz. İbnü'l-Adim, a.g.e., s. 87.

¹⁷ Alexiad'a göre, Bohemond, I. Aleksios Komnenos'un Selçuklu'yla anlaşmasını, yaklaşan Türk ordusunun Aleksios'un bilgisi dahilinde geldiğini iddia etmiştir. Böylece Antakya'yı Bizans generali Tatikios'a teslim etmemiş, onu ölümlü tehdit edip Antakya'dan ayrılmasını sağlamıştır. I. Alexios Komnenos Antakya'ya yardım götürmek üzereyken, Akşehir başta olmak üzere Anadolu içlerine akınlar yapıldığını duyması üzerine geri çekilmiştir. Bkz. Anna Komnena, a.g.e., s. 334-341.

¹⁸ Kürboğa'nın yanında; Dukak b. Tutuş, Tuğtekin, Hıms emiri Cenahüddeve, Sincar emiri Arslantaş ve Süleyman b. Artuk da bulunuyordu. Bkz. İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 230. Zübde'de Arap askerleri ve Türk askerler arasında tartışmalar çıktığı, Türk komutanların bir askerlerini savaştan çekip Halep'e yöneldiği ve sadece Kürboğa ve birliklerinin savaşmaya devam ettiğini anlatır. Bkz. İbnü'l-Adim, a.g.e., s. 92-93. İbnü'l-Esir, bu yenilgi için iki sebep gösterir; birincisi Kürboğa'nın haçlıları küçümsemesi, ikincisi ise Kürboğa'nın tüm haçlılar kaleden çıkana kadar öldürülmelerini yasaklamasıdır. Bkz. İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 231.

¹⁹ Maarretünnu'man, 14 Muharrem'de düşmüştür. (16 Aralık 1098) Haçlılar burada ne bulabildilerse yağmalamış, haraç toplamış ve büyük katliamlar yapmışlardır. Maarretünnu'mân kuşatmasında yaşanan kıtlık ve ardından şehir halkına yapılan vahşet, Haçlı Seferleri tarihindeki en karanlık sayfalardan biri olarak hatırlanacaktır. Ralph, haçlıların burada ölen insanları vahşice pişir yediklerini anlatırken İbn'ül-Esir, Maarretünnu'man'da yüz binden fazla kişinin öldürüldüğünü aktarır. Bkz. İbn Kalânîsi, a.g.e., s. 5. İbn'ül-Esir, a.g.e., s. 232.

²⁰ Antakya'nın Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'a teslim edilmemesi, Bizans ve haçlılar arasında ittifakı sonlandırdı. Haçlı seferi öncesi yaşanan Bizans-Norman çatışmalarını geri getirdi. Bkz. Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 337.

²¹ Ralph Peter'i "yalancılığıyla bilinen biri" olarak tanıtsa da Anonim Süryani Vekayinamesi, onu bir piskopos, Albert onu bir rahip, Willermus Tyrensis ise bir keşiş olarak tanıtır. Bkz: Vedii İlmen, Anonim Süryani Vekayinamesi, I ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi, Yaba Yayınları, İstanbul, 2005, s. 12.; Albert of Aachen, a.g.e., s. 165.; Willermus Tyrensis, Haçlı Kroniği, (Çev. Ergin Ayan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 255.; Ralph of Caen, a.g.e., s. 118.

²² Hristiyan inancına göre Hz. İsa çarmıhtayken Longinus isimli bir Roma askeri, Hz. İsa'yı karnının yanından mızrakla yaralamış ve sonra Hz. İsa ruhunu teslim etmiştir. Bkz. Fulcher of Charter, A History of Expedition to Jerusalem 1095-1127, (Çev. Frances Rita Ryan), The University of Tennessee Press, Knoxville, 1969, s. 100.

²³ Ebu'l-Ferec, mızrağın yerini Aziz Petrus Bazilikası yerine "Mar Cassiyanos'un kilisesi" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadenin muhtemelen "Emir Yağısıyan'ın (şehirdeki) kilise" anlamında kullanıldığı söylenebilir. Bkz. Bar Hebraeus, Abu'l-Farac Tarihi, (Ç. Ömer Rıza Doğrul), C. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 339-340.

farklı tepkilerle karşılaşan Peter Bartholomeo, yalancı olmadığuna yeminler eder ve nihayetinde bir grup haçlı askeri kutsal mızrağın keşfi ile görevlendirilir. Aziz Petrus Bazilikası'nda kazı çalışmasına başlanır ancak mızrak bir türlü bulunamaz. Bunun üzerine Peter kazılan çukura atlar ve mızrak ucunu kolaylıkla bulur. Mızrak ucu nispeten eski ve haçlı mızraklarının modellerinden de oldukça farklıydı. Bu keşif, haçlı liderlerinden farklı tepkiler aldı; kimileri ona inandı, kimileri ise şüpheyle karşıladı. Özellikle Kont Raymond mızrağın gerçekliğine inanmış (veya inanmış gibi davranmış) ve mızrağı haçlılara ve Antakya Hristiyanlarına sergilemeye başlamıştır.²⁴ Ancak Bohemond, ne Peter'in hikâyesine ne de mızrağın gerçekliğine inanmıştı. Bohemond'un itirazları üzerine haçlıların dinî önderleri Peter'in ateşle imtihan edilmesine karar verdiler. Arasından yürünmek üzere iki sıra dizilen odunlar yakıldı ve Peter'den aradaki boşluğun başından sonuna ateşlerin içinden geçerek yürümesi istendi. Peter yürümeye başladı, yolun sonuna geldiğinde ise tutuştu ve kendini dışarı zor attı. Feci şekilde yanan adam bir gün sonra öldü.²⁵ Peter'in yalanları ve mızrağın sahteliği böylece ortaya çıkmıştı.²⁶ Bu meselede Raymond ve Bohemond'un farklı safları tutması kutsal mızrağın hakikati üzerine değil de kutsal mızrağın Raymond'a sağlayacağı prestij ve nüfuzun haçlı seferinin sonuçlarına olası etkileri üzerine olduğu açıktır. Bohemond, Raymond'un daha fazla güçleneceği endişesinden bu meseleye karşı çıkmıştır. Caenli Ralph, Peter Bartholomeo adlı kişinin bu söylemle ortaya çıkışının Kont Raymond ve diğer haçlıların, askerlerin moralini düzelterek ve yüreklendirecek bir müjde olması adına kurguladıkları büyük bir entrika olduğunu ima eder.²⁷ Tancred'in oyunuyla Antakya'daki kalesini ve kutsal mızrak skandalıyla saygınlığını yitiren Raymond'un doğruca Kudüs'ün yolunu tutmaktan başka çaresi kalmaz.²⁸

Raymond'un ardından Kudüs seferine Tancred ve Godfrey olmak üzere birçok haçlı lideri katılırken, Antakya'nın tek hâkimi olarak Antakya Haçlı Prinkepsliği'ni kuran Bohemond ve Urfa Kontluğu'nu kuran Baudouin bu sefere katılmamıştır. Haziran 1099'da başlayan kuşatma 15 Temmuz 1099'da haçlıların Kudüs'ü ele geçirmesiyle sonuçlanır. Kudüs'te insan ayırmaksızın korkunç kıyımlar yapan haçlılar bulabildikleri her şeyi yağmalamıştır. Aralarından sadece Kont Raymond, ele geçirdiği Davut Kulesi'ndeki garnizonun

Kudüs'ü terk etmesine izin verir. Tancred ise Kübbetü's-Sahre'ye girerek burayı yağmalar, elde ettiği ganimetleri adamları arasında dağıtır. Haçlılar arasında en çok Tancred'in ganimet elde etmesi nedeniyle bir kıskançlık doğmuştur. Le Puy Başpiskoposu Adhemar'ın ölümünden sonra Papa'nın temsilciliği görevini devralan ve daha sonra ilk Kudüs Latin patriği seçilen Arnulf, Tancred'e Süleyman Mabedi'ni yağmalamak ve ganimetinden kiliseye pay vermemekle itham eder. Haçlı liderleri, Tancred'in ganimetini adamları ve halk arasında paylaşımından dolayı suç bulamadılar. Ayrıca kuşatma sırasında Tancred'in askerî ve Arnulf'un dinî liderliği, iki adamı da kahramanlık mertebesine yükseltmiştir. Tartışma son bulsa da Arnulf'un Kudüs patrikliği uzun sürmeyecektir.²⁹ Kudüs'ün ele geçirilmesinin ardından şehrin hakimiyetinin kimde olacağı meselesi patlak verir. Dinî önderler ve diğer haçlılar, kutsal mızrak skandalı ve diğer liderlerle olan husumeti sebebiyle gözden düşen Kont Raymond'un yerine Godefroi'yi seçerler ve böylece Kudüs Haçlı Krallığı kurulmuş olur. 12 Ağustos 1099 tarihinde yapılan Aşkelon Muharebesi'nde Fatimî kuvvetleri haçlılarca geri püskürtülür. Şehri ancak Kudüs'te merhamet gösteren Raymond'a teslim edeceklerini belirten Aşkelon garnizonu, Kral Godefroi'nin bunu reddetmesi üzerine Aşkelon'u Fatimîler adına kontrol etmeye devam eder. Önce Antakya'da, ardından Maarretünnu'mân ve Kudüs'te son olarak da Aşkelon'da aradığını bulamayan Kont Raymond, şansını Bizans'ın yanında Bohemond'a karşı mücadele ederek arayacaktır.³⁰

Aşkelon Muharebesi sonrası Kudüs'ün Fatimî tehlikesinden kurtuluşu Birinci Haçlı Seferi'nin sonu olarak kabul edilir. Birinci Haçlı Seferi, başarıyla, fakat bu seferin ana mimarları Papalık ve Bizans'ın hiç tahmin etmediği şekilde, bölgede dört farklı haçlı devletinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

*

²⁴ Fulcher, Kont Raymond'un mızrağın doğruluğuna inandığını belirtir. Raimundus, Peter'in Aziz Andreas'ın ona "Mızrağı Kont'a (Raymond) vermeli-sin." dediğini aktarır. Raymond yüz gün kadar mızrağın koruyucusu olmuş ve mızrağı Hristiyanlara sergilemiştir. Bkz. Fulcher of Chartres, a.g.e., s. 100.; Raimundus Aguilers, a.g.e., s. 99.

²⁵ Fulcher'e göre 12. gün ölmüştür. Bkz. Fulcher of Chartres, a.g.e., s. 101.

²⁶ Ralph of Caen, a.g.e., s. 126. Bu anlatıya Nogentli Guibert'in Gesta Dei per Francos isimli eseri ve Raymond d'Aguilers'in Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem isimli eserinde benzer bir şekilde yer verilmiştir. Bkz. Peters, E., The First Crusade – The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Materials, Second Edition, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998, s. 213-221.

²⁷ Ralph of Caen, a.g.e., s. 126.

²⁸ Kont Raymond bu olaydan sonra askeriyile birlik Tancred'in ardından Kudüs'e doğru yola çıkmıştır. Bkz. Fulcher of Chartres, a.g.e., s. 113.

²⁹ Pisa Piskoposu Daimbert, birçok gemiyle Jaffa'ya gelmiş ve Bohemond'un desteğiyle Kudüs Latin Patriği olmuştur. Bkz. Ralph of Caen, a.g.e., s. 156.

³⁰ Gesta Tancredi'nin müellifi Ralph, buradan sonra Antakya Haçlı Prinkepsliği, Urfa Haçlı Kontluğu ve Kont Raymond'un Trablus'taki faaliyetleri üzerinde yoğunlaşır. Son bölümlerde Bohemond'un Danişmentliler'e esir düşüşünü ve bu esaret döneminde; Tancred'in Antakya Haçlı Prinkepsliği'nin başına geçip Misis, Adana ve Tarsus'u Bizans'ın elinden alması, Latakya'yı kuşatması ve Bizans'ın hizmetine giren Kont Raymond'u kısa süreliğine esir etmesi gibi Birinci Haçlı Seferi'ne müttefik olarak başlayan liderlerin savaşları anlatılır. Fidyenin ödenmesiyle serbest kalan Bohemond'un Bizans ve Selçuklu'yla mücadele edebilmek için destek toplamak adına Avrupa'ya dönüşü ve Tancred'in Halep emiri Rıdvan'a karşı yaptığı savunmayla Gesta Tancredi son bulur.

Montgisard Muharebesi'nde (25 Kasım 1177) IV. Baudouin askerlerinin başında (üstte). Bu muharebede alınan yenilgiden sonra Selahaddin Eyyubi, ordusunu yeniden toparlayarak 1187 yılında gerçekleşen Hittin Muharebesi'nde Kudüs'ü geri alacaktır. Şam'da Selahaddin Eyyubi Heykeli (Altta)

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. İZZEDDİN KEYKÂVUS'UN DIŞ MÜNASEBETLERİ

Batuhan TAŞKIN*

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Giriş: Türkiye Selçuklu Devleti Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1078 senesinde İznik'te kurulmuştur. Kurulmuş olduğu andan itibaren Bizans'a, Haçlılara ve Türkmen beyliklerine karşı vermiş oldukları mücadeleler neticesinde Anadolu'da siyasi hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Nitekim uygulamış oldukları politikalar neticesinde de Anadolu'nun ticari bir merkez olmasını sağlamışlardır. XIII. yüzyıldan itibaren Cengiz Han önderliğindeki Moğolların yayılmaya başlamaları ve Harizmşahları yenilgiye uğratmaları neticesinde Selçukluların doğusunda büyük bir tehdit meydana gelmiştir. Bu dönemde Selçuklu tahtında olan Alâeddin Keykubad'ın izlemiş olduğu politikalar dâhilinde 1230 senesinde doğu sınırlarında faaliyet göstermeye çalışan Harizmşahları yenilgiye uğratılmıştır. Daha sonrasında ise Moğollara sözlü olarak bir bağlılık bildirilmesiyle Selçuklular bu tehditten kurtulmuşlardır. Bu dönemde önemli bir devlet adamı olan Saadetin Köpek tarafından zehirlenerek öldürülen Sultan Alâeddin'in yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiştir. Sultan Gıyaseddin döneminde devlet yönetimini kendi elinde toplayan Saadetin Köpek ise kendisine engel olacak nitelikli devlet adamlarını öldürmüş ve otoritesini arttırmıştır. Böylece Selçuklu devlet yapısında bozulmalar ve hoşnutsuzluklar meydana gelmiştir. Sadettin Köpek tarafından yapılan bu girişimler neticesinde Sultan Gıyaseddin harekete geçmiş ve kendine bağlı emirlerle Saadetin Köpeği ortadan kaldırmayı başarmıştır. Ancak devlet içerisindeki bozulmalar ve hoşnutsuzlukların önü kesilememiştir. Bu hoşnutsuzluklar neticesinde de 1240 senesinde Babailer İsyanı meydana gelmiştir. Selçukluların bu isyanı oldukça zor ve uzun bir sürede bastırmaları Moğolların dikkatini oldukça çekmiştir. Nitekim Moğollar merkezi otoritesi güçlü bir devlet tarafından yönetilen Anadolu'ya saldırı konusunda tereddüt içerisinde olmuşlardır. Ancak bu isyanın zor bir şekilde ve uzun bir sürede bastırıldığına görülmesi üzerine harekete geçmişlerdir. 1242 senesinde Baycu Noyan komutasındaki Moğollar Erzurum'u istila

etmişlerdir. Böylece Alâeddin Keykubad'ın Moğolları Anadolu'dan uzak tutma politikası son bulmuş ve iki tarafın karşılaşması kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca Moğolların Selçuklu topraklarını istila etme girişimleri başlamıştır. Bu istila karşısında harekete geçen Sultan Gıyaseddin ise ordusunun başında Moğolların üzerine yürüme kararı almıştır. 1243 senesinde Köseadağ mevkiinde Moğollar ile karşı karşıya gelinmiştir. Savaş sırasında Moğolların uygulamış olduğu sahte ricat neticesinde Selçuklu öncü birlikleri yok edilmiş ve asıl Selçuklu kuvvetleri savaşa dâhil olmadan ordu dağılmıştır. Sultan Gıyaseddin ise savaş meydanını terk etmiş ve Alanya'ya çekilmiştir. Böylece Anadolu Moğolların istilasına açılmıştır. Bu durumun farkında olan Mühezzibüddin Ali ise Konya'nın yağmalanmasını engellemek adına harekete geçmiş ve Moğollarla barış yapmayı başarmıştır. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti Moğollara bağlı ve vergi veren bir devlet olmuştur. Mühezzibüddin Ali'nin yapmış olduğu bu politik hamle ise Köseadağ Savaşının "zafer mi?" yoksa "hezimet mi?" olduğuna dair tartışmaları beraberinde getirmiştir¹. Sultan Gıyaseddin ise zevk ve sefa içinde 1246 senesinde vefat etmiştir. Sultan ölmeden önce veliaht olarak küçük oğlu Alâeddin'i bırakmıştır. Ancak başta Celaleddin Karatay olmak üzere birkaç devlet adamı bu duruma itiraz ederek büyük oğlu olan İzzeddin'i tahta geçirmişlerdir. Böylece 11 yaşında tahta çıkan Sultan İzzeddin Keykâvus büyük bir enkazı devralmıştır. Ayrıca Moğolların yarlığı olmadan tahta çıkan son bağımsız Selçuklu sultanı olmuştur. Yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler dâhilinde "Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un Dış Münasebetleri" adlı bildirimizin amacı Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un tahta çıktığı andan itibaren içinde bulunduğu siyasi karmaşanın, devlet adamları arasındaki mücadelelerin, Moğol baskılarının ve kendi otoritesini sağlayamamasının dış münasebetlerdeki etkisini tartışmaya açmaktır.

Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un Dış Münasebetleri: Sultan İzzeddin tahta çıktığı andan itibaren yaşının

* Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dah, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: batuhantskn44@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Ak-saray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mustafa Uyar, "Köseadağ Savaşı: Askeri Hezimet mi Diplomatik Zafer mi?", Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Konya 2019, s.313-324.

küçük olmasından dolayı ve devlet adamları arasındaki iç çekişmelerden dolayı yönetimde boşluklar yaşanmıştır. Ayrıca Moğol istilalarından dolayı devlet otoritesinin sağlanamamasına neden olmuştur. Bu dönemde Sultanın veziri olan Şemseddin İsfahânî ile kendisine yakın olan dört devlet adamı kendi düzenlerini kurarak devlet yönetiminde tek başlarına söz sahibi olmuşlardır. Ayrıca Vezir İsfahânî'nin Sultan İzzeddin'in annesi ile evlenmesiyle otoritesinin daha da arttığı görülmüştür. Sultan İzzeddin'in kardeşi Rükneddin Moğolistan seyahatinde olmasından ötürü bu evlilikten haberdar olmamış ve rahatsızlığını dile getirmiştir. Bu durumda Sultan ile arasının açılmasına neden olmuştur. Böylece kurulmuş olan yeni düzene karşı çıkmak için hazırlıklarda bulunmuştur. Sultan İzzeddin'in ilk resmî dış münasebeti 1246 senesinde Güyük Han'ın Moğol tahtına çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Nitekim tahta çıkma törenine kendisine tabi olan devletlerin sultanları da çağırılmıştır. Böylece gönderilmiş olan elçilik heyetiyle Sultan İzzeddin de Karakurum'daki törenlere davet edilmiştir. Sultan yokluğunda kendisine muhalif olan devlet adamlarının kardeşlerinden birini kendisinin yerine getirebileceği düşüncesinden dolayı gitmekten yana olmamıştır. Kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan'ın başkanlığında bir elçilik heyetini Karakurum'a göndermiştir. Güyük Han'ın huzuruna çıkan Kılıç Arslan ve heyeti Sultan İzzeddin ile Vezir İsfahânî hakkında olumsuz şeyler söylemişlerdir. Böylece Kılıç Arslan'ın sultan olduğuna dair bir yarlık ile Vezir İsfahânî'nin öldürme emrini alarak yanında 2.000 Moğol askeri ile Sivas'ta sultanlığını ilan etmiştir. Bu durumda devlet içerisindeki iç çekişmelerin ve çıkar ilişkilerinin dış münasebetlere olan etkisini göstermektedir. Ayrıca devletin iç işlerine Moğolların dâhil edilmesiyle baskılar daha da artmıştır. Bu durumda iki kardeşin karşı karşıya gelmesine ve devletin içindeki düzenin bozulmasına neden olmuştur. Sultan Kervansaray'ı önünde gerçekleşen savaşı kazanan Sultan İzzeddin, kardeşi Kılıç Arslan'ı da esir etmiştir. Daha sonrasında ise kardeşini affetmiş ve Celâleddin Karatay'ın önerisi doğrultusunda ortak saltanat sistemini kabul etmiştir. Böylece Karatay, Sâdeddin Köpek ile başlamış olan ve 1243 Köseadağ Savaşı sonrası hızla devam eden devlet içindeki mücadeleleri durdurarak, kısa bir süreliğine de olsa içteki barışı sağlamayı başarmıştır. Aynı zamanda devletin içinde bulunduğu duruma karşı Moğolları da idare etmeye çalışarak, yönlerini bir süreliğine de olsa Anadolu'ya dönmelerini engellediği de görülmektedir.

Celâleddin Karatay'ın kurmuş olduğu sistemde kendisi saltanat atabegi görevini üstlenirken Necmeddin Nahcî ise vezir olmuştur. Sultan İzzeddin en büyük olurken kardeşleri Kılıç

Arslan ve Alâeddin de sultan olarak kabul edilmiştir. Böylece devletin merkezi otoritesi sağlanmış ve isyan eden Türkmenlerin de hareketleri bastırılmıştır. Moğol hanedanlığın en yaşlı üyesi olan ve Altın Orda Devletinin kurucusu olan Batu Han'dan bir elçilik heyeti gelmiş ve Sultan İzzeddin'i Mengü Han'ın taht töreni münasebetiyle Karakurum'a çağırmıştır². Sultan ise belli bahaneler üreterek devlet adamlarından bir grubu Batu'nun huzuruna yollamıştır. Huzura çıkan Selçuklu devlet adamlarından Tuğracı Şemseddin Vezirlik, Emîr-i Ârız Reşideddin Cüveyni Ülkelerin Ordu Müfettişliği, Reisü'l-Bahr Şücaeddin Abdurrahman Nâiplik ve Müstevfi Necbeddin İstifalık görevlerine getirildiklerine dair yarlıklarla Anadolu'ya gelmişlerdir³. Böylece Celâleddin Karatay tarafından kurulmuş olan düzen bozulmuş ve devlette karmaşa hâkim olmaya başlamıştır. Ayrıca Moğol tahtına yeni çıkmış olan Mengü Kağan'ın da Konya'ya art arda elçilik heyetleri yollayarak huzuruna çıkmasını istemiştir. Bunun üzerine harekete geçen Sultan İzzeddin yanına Celâleddin Karatay ve kardeşlerini de alarak Karakurum'a doğru hareket etmiştir. Kayseri'ye uğradıkları sırada Celâleddin Karatay'ın vefat etmesi üzerine Mengü Han'a haber gönderilmiş ve Sultan İzzeddin yerine kardeşi Alâeddin başkanlığındaki elçilik heyeti gönderilmiştir. Elçilik heyetinin arasında tahtın asıl sahibinin Alâeddin olduğunu söyleyen bazı devlet adamları karışıklıklar çıkarmışlardır. Bu karışıklıklar Sultan İzzeddin ve Sultan Kılıç Arslan'ın kulağına gitmiş ve doğrudan kendilerini Karakurum'a yollamışlardır. Böylece kardeşlerinin Mengü Han'dan bir yarlık alarak kendi sultanlığını ilan etmesinin önüne geçmişlerdir. Ayrıca Alâeddin'in esrarengiz bir biçimde ölmesinde de kardeşlerinin parmağı olduğu şüphesini uyandırmaktadır. Sultan İzzeddin'in en büyük sultan ilan edilmesi kardeşlerini tek tek ortadan kaldırarak, yeniden devlete tek başına hâkim olmak isteğinin olabileceğini de unutmamak gerekir. 1254 senesinde Kayseri'de sultanlığını ilan eden Sultan Rükneddin'in ise bastırılmış olduğu sikkede kardeşi Sultan Alâeddin'in de ismini zikrettirmesi, bu olayda parmağının olmadığını açık bir göstergesidir⁴. Bu durumda iç ilişkilerdeki gidişatın dış münasebetlere göre şekillendiğini ve Moğolların önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Celâleddin Karatay'ın vefat etmesi üzerine de devlet içerisindeki otorite tekrar bozulmuştur.

Sultan İzzeddin'in Kayseri'de kötü alışkanlık edinmesi neticesinde devlet işlerinden uzaklaşmış ve zevk ü sefaya düşmüştür. Bu durumda Hristiyan dayıları olan Kır Haye ve Kır Kadîd'in de devlet işlerine karışması Sultan Kılıç Arslan'ı rahatsız etmiş ve iki kardeşin arasını açmıştır. Devlet adamları

² Münecimbaşî Ahmed b. Lütfullah, Câmîu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II, haz. Ali Öngül, İstanbul 2013, s.86.

³ İbn Bibî, el-Evâmirü'l-Alâîyye fi'l-Umuri'l-Alâîyye (Selçuknâme) II, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s.127.

⁴ Ebü'l-Ferec - İbnü'l-İbri, Târihu Muhtasari'd-Düvel, çev. Şerafettin Yaltakaya, Ankara 2014, s.27; Gregory Abû'l-Ferec, Abû'l-Farac Tarihi II, çev.

Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 560; Mustafa Yıldırım, Ali Tekin, "Side Müzesi'ndeki Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri: II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıç Arslan, II. Alaeddin Keykubad Dönemi", İSTEM ,16/31, 2018, s. 49-51.

nın ve halkın büyük kesimliğinin Sultan Kılıç Arslan'ı desteklemeleri neticesinde Kayseri'de tek başına sultanlığını ilan etmiştir. Karşılıklı gidip gelen elçilik heyetleri neticesinde savaş kaçınılmaz olmuş ve Ahmedhisar mevkiinde iki kardeş karşı karşıya gelmiştir. Gerçekleşen mücadele neticesinde kazanan Sultan İzzeddin olmuştur. Sultan Kılıç Arslan ise savaş meydanından kaçmaya başarmasına rağmen Türkmenlere yakalanmış ve ağabeyinin huzuruna çıkarılmıştır. Daha sonrasında ise Sultan İzzeddin'in kardeşini affetmiş ve kendisini isyana teşvik eden devlet adamlarını da öldürtmüştür. Bu sırada başta Baycu olmak üzere birçok Noyan'ın Anadolu'da artan baskıları neticesinde Sultan İzzeddin tarafından görevlendirilen Fahreddin Ali, Batu Han'ın huzuruna çıkması için görevlendirmiştir. Batu Han'ın huzurunda her şeyin anlatılması neticesinde Baycu'nun Anadolu'ya girmesinin yasaklandığına dair bir yarlık alınmıştır. Bu durumda Baycu'nun Anadolu'daki otoritesini sarsmıştır. Moğollar 1243 Köseadağ Savaşı sonrasında Türkiye Selçuklularını tam anlamıyla kendilerine bağlayarak, herhangi bir baskı kurmamışlar ve sadece vergi almaya başlamışlardır. Bu durum Anadolu'da kendilerine bağlı Türk iktidarını bir nevi kendi hallerine bırakılmış gibi görünmesine neden olmuştur. Lakin Türkiye Selçuklu devlet adamlarının kendi çıkarları ekseninde hareket etmeleri neticesinde devlet yönetimine karıştıkları zamanlar da olmuştur. Moğolların Anadolu'nun içlerinden önce Güneydoğu Anadolu Bölgesinde etkinliklerinin arttırdıkları görülmektedir. Nitekim Diyarbakır, Meyyâfârikîn, Cezire, Resulayn, Suruç, Harran ve Urfa'da kervanlarda yağmalarda bulunarak, tüccarları katletmişlerdir. Moğolların yapmış olduğu bu yağmalar ve katliamlar neticesinde kötü bir gidişatta olan Türkiye Selçuklu ekonomisini çıkmaza sürüklemiştir.

Moğol tahtında bulunan Mengü Han'ın merkezileşme politikası neticesinde fetih bölgelerine noyanlar yerine hanedanlığa mensup kişilerin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece doğuda ve batıda sınırları genişletmek için harekete geçirilmiş olan noyanların görevlerine son verilmiştir. Daha sonraki süreçte ise doğu fetihleri için kardeşi Kubilay'ı; batı fetihleri için ise kardeşi Hülâgü'yü görevlendirmiştir. Böylelikle bir merkezileştirme politikasına giderek, ele geçirmiş oldukları yerler ile merkez arasındaki ilişkiyi oldukça kuvvetlendirmek istemiştir. Mengü Han tarafından görevlendirilen Hülâgü, kendi ordusu ile harekete geçmiş ve il-han unvanını almıştır. Yolda olduğu sırada Baycu'ya haber gönderip, Anadolu'ya gitmesini buyurmuştur. 1256 senesinde Baycu ve maiyeti Anadolu'ya doğru harekete geçmişlerdir. Bu sırada Sultan İzzeddin'e bir ulak göndererek, içinde bulunduğu durumu anlatmış ve kendisine yaylak ile kışlak verilmesini istemiştir. Baycu'nun ulaşı Konya'ya ulaştığı sırada kendisi Erzurum üzerinden Aksaray'a hareket etmektedir. Bu sırada Sultan İzzeddin hemen Pervâne Nizameddin Hurşid'i elçi olarak göndererek, Baycu'nun niyetini öğrenmek istemiştir. Aynı zamanda Türkmenlere ferman göndererek, asker toplamaya

başlamıştır. Nitekim Türkmenlere gönderilmiş olan ferman oldukça işe yaramış ve çok sayıda Türkmen Konya'ya gelmiştir. Baycu'nun yanından dönen Nizameddin, korkulacak bir şeyin olmadığını söylemesi üzerine devlet adamları arasında bir tartışma meydana gelmiştir. Nitekim bu istekler karşısında bazı devlet adamları barış yapılması gerektiğini savunurken, bazı devlet adamları ise bölgeye yeni bir gücün geldiğini (Hülâgü'nün geldiğini) ve savaşmak gerektiğini savunmuştur. Sultan İzzeddin, devlet adamlarının ortaya atmış olduğu iki görüş arasından ilk barış yapma fikrini kabul etmiştir. Lakin daha sonra ise şahsi çıkarlarını düşünen emirler, Moğollara karşı cihat açılmasını isteye Müslümanlar ve Sultan'ın etrafındaki Rumların etkisi ile savaş fikrini kabul etmiştir.

Sultan İzzeddin'in bu savaşı vermesinin iki nedeni vardır. Bu nedenlerden ilki Moğollara karşı bir bağımsızlık mücadelesi vermek istemesidir. İkincisi ise kardeşine karşı vermiş olduğu saltanat mücadelesidir. Nitekim kardeşini hapsedtikten sonra bazı emirlerin Baycu'nun yanına kaçarak, kendisine karşı bir sefer düzenlemesini istemişlerdir. Sultan, Baycu'nun bu istekler üzerine Anadolu'ya geldiğini düşünmüş olabilir. Böylelikle 1243 senesinden sonraki on üç yıllık bir zaman diliminde gerçekleşen olayların da hesabının görülmesi için iki ordu bir kez daha karşı karşıya gelmiştir. Sultan İzzeddin'in Konya Ovasında toplanan ordusunun büyük bir çoğunluğunu Türkmenler oluşturmaktadır. Aynı zamanda kendisine sığınan Bizanslı Mikhail Paleologos'un başında olduğu bir Rum birliğinin de orduda yer aldığı bilinmektedir. Sultan ise Konya'da kalmıştır. Sultan İzzeddin'in Konya'da kalmasının nedeni savaşın gidişatına göre hareket etmek istemesidir. Nitekim savaşın kazandığı takdirde bağımsızlık yolunu açabileceği gibi savaşın kaybettiği takdirde de tahtını terk edebilme ihtimallerini göz önüne almıştır. Aynı zamanda edinmiş olduğu kötü huylar neticesinde eğlenceye düşkün olması da savaş meydana gitmemesinde etkili olmuştur. 1256 senesinde Sultan Alâeddin Kervansarayı yakınlarında karşı karşıya gelen iki ordunun mücadelesi Selçuklu mağlubiyetiyle son bulmuştur. Böylece alınan yenilgi neticesinde Anadolu'da Moğolların baskısı daha da artmıştır. Böylelikle Köseadağ'dan daha büyük bir yenilgi alınmış ve Anadolu tamamen Moğol tahakkümü altına girmiştir.

Sultan İzzeddin yenilgi haberini aldıktan sonra endişelenecek, Konya'dan çıkmak üzere hazırlanmaya başlamıştır. Saray hatunları, Hristiyan dayıları, Hüsâmeddin Aktaş, Uğurlu ve diğer yakınlarını yanına toplayan Sultan, sarayında bulunan hazinesini de alarak harekete geçmiştir. Konya'yı Ahmedek Kapısından terk ederek Antalya'ya doğru yola çıkmıştır. Böylelikle Sultan İzzeddin on yıllık sürmüş olduğu saltanatı ilk kez terk etmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Türkiye Selçuklu tahtına ilk kez doğrudan Moğolların eliyle bir sultan geçmiştir. Sultan İzzeddin girişmiş olduğu bu mücadeleden

mağlup olarak ayrılması neticesinde oldukça tedirgin bir durumdadır. Aynı zamanda Antalya'da da kendini güvende hissetmemekle birlikte maddi anlamda da zor ve sıkıntılı günler geçirmektedir. Hristiyan dayılarının da etkisiyle İznik Rum Devleti'ne sığınmak için maiyeti ile Lâdik'e doğru harekete geçmiştir. İznik Rum İmparatoru II. Laskaris, batı sınırlarındaki meselelerle uğraştığı sırada Sultan İzzeddin'in mağlup bir şekilde sınırlarına girdiği haberi almış ve kendisini son derece iyi bir şekilde karşılamıştır. Türkiye Selçuklularının yenilmesi sonucu sıranın kendi devletine geldiğini düşünen İmparator, sınır komşusu olan Sultan ile iyi geçinmek istediği görülmektedir. Nitekim bu durumu I. Haçlı Seferleri sırasında Anadolu'ya gelen Haçlıların İznik'i kuşattığı sırada Bizans'ın takınmış olduğu tavırda da görmekteyiz. Böylece bölgede yabancı bir unsur olan Moğollara karşı hareket edilmesi hem Sultanın hem de İmparatorun dış münasebetlerini etkilemiştir.

Moğolların desteği ile ikinci kez tahta çıkmayı başaran Sultan Rükneddin ile devlette yeni bir düzen oluşturulmaya çalışılmıştır. Nitekim Baycu saltanatını onayladığı Sultan Rükneddin'in Konya'ya girmesini de yasaklamıştır. Baycu burada ben istediğim zaman başkentine girer istemediğim zaman giremezsin mesajını vererek, Sultan'ın kendisine bağlı olduğunu hatırlatmaktadır. Böylece Selçuklular tam anlamıyla Moğolların hâkimiyetine girmişlerdir. Anadolu'da bu olaylar yaşanırken Hülâgü Han, Büyük Selçuklular ve Harezmşahlar gibi devletleri derinden sarsan Bâtinilerin merkezi Alamût Kalesini 1256 senesinde ele geçirmeyi başarmıştır. Daha sonrasında ise verdiği emir ile Baycu'yu Anadolu'dan çağırmıştır. Bağdat'a gitmek üzere harekete geçen Baycu ise Konya'nın dış surlarının yıkılması şartıyla Sultan Rükneddin'in, Konya'ya gelmesine izin vermiştir. Nitekim dış surların yıkılması sonucu Anadolu'dan ayrılan Baycu'nun kurmuş olduğu düzen kısa bir süreliğine devam etmiş ve Sultan İzzeddin'in tekrardan Anadolu'ya gelmesi ile işler daha karışık bir hal almıştır.

Baycu'nun Anadolu'dan ayrıldığını duyan Sultan İzzeddin, İmparator II. Laskaris'den askerî destek istemiştir. İmparator, İssakios Doukas komutasında dört yüz kişilik bir birlik vermeyi kabul etmiştir. Böylece harekete geçen Sultan İzzeddin, 1257 senesinde Konya'ya geldiğinde halk tarafından coşku ile karşılanmıştır. Sultan büyük bir törenle tekrardan tahta oturtulmuştur. Sultan Rükneddin, Konya'da bulunduğu sırada ağabeyinin geri döndüğünün haberini almıştır. Nitekim saltanatını korumak istemesinden ötürü Hülâgü'nün huzuruna çıkmak isteyerek, Kayseri'ye doğru harekete geçmiştir. Böylece Selçuklu iç işlerinde Moğolların etkisinin ne derecede arttığını göstermektedir. Sultan Rükneddin, Hamedan'da Hülâgü Han'ın huzuruna çıkmayı başarmıştır. Gelen hediyelerden ve sunulan saygıdan son derece hoşnut olan Hülâgü, Anadolu topraklarının yönetiminin tamamını Sultan

Rükneddin'e vermiş olduğunu ilan etmiştir. Bu durumda Sultan İzzeddin'in Moğollar ile olan dış münasebetinde bir kırılma noktası meydana getirmiştir. Nitekim Sultan Rükneddin'in başı sıkıştığı zamanlarda direk olarak Moğollardan yardım istemesi neticesinde devlet Moğollara bağlı bir hale gelmesine karşılık Sultan İzzeddin de Türkmenlerden destek almıştır. Böylece uçlarda Türkmenler kendilerine ait beylikler kurmuş ve asayiş bozmuşlardır. Sultan Rükneddin'in veziri olan Tuğrâi'nin Mengü Han'a elçi gönderip olanları haber vermesi neticesinde iki kardeşin aynı anda saltanat sürmesinde karar kılmıştır. Bu yarlıgını hem iki kardeşe hem de Hülâgü Han'a göndermiştir. Böylece Anadolu'da ikili yönetim başlamış ve Moğolların baskısı oldukça artmıştır. 1259 senesinde gelen yarlık neticesinde Sivas Suyu olarak adlandırılan Kızılırmak'ın batısından Bizans sınırına kadar olan topraklar Sultan İzzeddin'e bırakılırken; Erzurum dâhil olmak üzere Moğol sınırına kadar olan tüm doğu toprakları ise Sultan Rükneddin'e bırakılmıştır. İki kardeş arasında Noyanların ve Yargucuların yanında yapılan bu anlaşma ile kısa süreliğine de olsa iç mücadeleler son bulmuştur. Daha sonrasında da Sultan İzzeddin ve Sultan Kılıç Arslan Tebriz'e giderek Hülâgü Han'ın huzuruna çıkarak bağlılıklarını bildirmişlerdir. Böylece Moğollarla olan dış münasebetler farklı bir boyuta evrilmiştir. Moğollara karşı verilecek olan yıllık haraç ise 200.000 dinar altın, beş yüz top ipekli kumaş, 3.000 top işlemlerli dibâ, beş yüz at ve beş yüz katır olarak belirlenmiştir. Ayrıca Anadolu'da Moğol Noyanlarının ve askerlerinin ihtiyaçları ise bu vergiye dâhil edilmemiştir. Böylelikle ekonomik

anlamda zor durumda olan devletin üstüne bir de Anadolu'da bulunan Moğolların ihtiyaçları da eklenmiştir.

1259 senesinin sonlarına doğru yaklaşık olarak 4.000 kişilik bir ordu ile harekete geçen Hülâgü'nün yanında Türkiye Selçuklu Sultanları İzzeddin ve Rükneddin ile Ermeni Kralı I. Hetum bulunmaktadır. İlk olarak Halep şehrini daha sonra ise Şam şehrini ele geçirmiştir. Böylelikle 1260 senesinde tüm Suriye'ye hâkim olmayı başarmıştır. Bu durumda Sultan İzzeddin'in asi tavırlarına bir süre ara verdiği ve Moğollara bağlı olarak hareket ettiğini göstermektedir. Nitekim kaybetmiş olduğu gücünü toparlama adına böyle davranmış olma ihtimali yüksektir. Sultan İzzeddin Moğolların onayını almadan Fahreddin Ali'yi vezir olarak seçmiştir. Sultan Rükneddin'in veziri ise Hülâgü'nün seçtiği Mûineddin Süleyman olmuştur. Böylece Anadolu üzerindeki otoritelerini arttırmak ve güç dengelerinde güçlü taraf olmak için iki Sultanın da Moğollar ile anlaştığı görülmüştür. Böylece ilk başta sürekli mücadeleye içinde olan Sultan İzzeddin'in doğrudan bağlılığının bildirmesinin nedenlerinden biri de budur. Ayrıca ilerleyen süreçlerde de Moğollara karşı gelebilmek için bölgede bulunan diğer devletlerle de ilişkiler kurması bizlere bağlılığın geçici olduğunu ve kaybettiği gücünü toparlamak istediğini göstermektedir. Ancak zevk ü sefaya da düşkün olmasından dolayı devlet işleriyle ilgilenmemesi dış münasebetlerin ve mücadelesinin olumsuz sonuçlanmasına neden olmuştur.

Sultan İzzeddin devlet yönetiminin tamamını Vezir Fahreddin Ali'ye bırakmıştır. Kendisi ise Kubâdâbâd Sarayı ve Antalya arasında mekik dokuyarak, Hristiyan dayıları ile eğlenmeye dalmıştır. Bu sırada Hülâgü Han vergisini tahsil etmek üzere Anadolu'ya tahsildarlarını göndermiştir. Anadolu'ya gelen elçilik heyeti Sultan İzzeddin'i Konya'da bulamayarak Antalya'ya doğru harekete geçmişlerdir. Burada Sultan İzzeddin'in huzuruna çıkan elçilik heyeti hiç iyi karşılanmamıştır. Nitekim vergileri tahsil etmek istedikleri sırada Sultan İzzeddin, yollarının üzerinde ilk olarak kardeşinin olduğunu ve ilk ondan vergiyi tahsil etmeleri gerektiğini söyleyerek elçilik heyetini geri göndermiştir. Hülâgü'nün elçilik heyetini gönderdiği sırada Mûineddin Süleyman ise ülkenin yönetiminin tamamını Sultan Rükneddin'e geçmesinin yollarını aramaktadır. Mûineddin, Moğolların desteğini kazanması, Sultan Rükneddin üzerindeki tesiri ve Sultan İzzeddin'in Moğollar tarafından sevilmediğini bilmesi üzerine bu isteğinde başarılı olabileceğini düşünmüştür. Nitekim Sultan İzzeddin'in huzurdan gelen elçileri oldukça iyi bir şekilde ağırlayarak, onları memnun etmiştir. Aynı zamanda Sultan İzzeddin'in Türkmenler ile bir isyan girişiminde bulunmak istediğini ve Memlûk Sultanı Baybars ile haberleştiğini bildirmiştir. Tebriz'e dönen elçilik heyeti ilk olarak Hülâgü'nün huzuruna çıkmışlardır. Sultan İzzeddin'in ortaya koymuş olduğu tavrını ve Mûineddin'in anlattıklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine

Sultan İzzeddin'e bir mektup yazan Hülâgü, hemen huzuruna gelmesini söylemiştir. Mektubu alan Sultan İzzeddin daha önceden yaptığı gibi yine başkasının kendi yerine göndermeye karar vermiştir. Saltanat Nâibi Yâvtâş'ın gitmesi kararlaştırılarak hemen yola koyulması istenmiştir. Erzincan'dan geçtiği sırada Ermenilerin saygısızlık yapması üzerine müdahale etmek istemiş ancak Moğol elçileri buna müsaade etmemişlerdir. Yâvtâş ise Tebriz'e gitmekten vazgeçmiş ve Sultan İzzeddin'i Moğollara karşı kıskırtmıştır. Hülâgü, Sultan İzzeddin ile arasındaki ilişkilerin bozulması neticesinde Alıncak Noyan komutasında bir orduyu Anadolu'ya yollamıştır. Vezir Fahreddin Ali'yi Alıncak ile görüşmeye göndermesine rağmen tüm ülkenin veziri olma teklifi neticesinde Sultan İzzeddin'in istemiş olduklarını gerçekleştirilmemiştir. Bu haberi duyan Sultan İzzeddin hemen Antalya'ya hareket etmiştir. Sultan Rükneddin ve Moğollar ise Konya'ya girerek Sultan İzzeddin'in tüm mal varlığına Hülâgü adına el koymuşlardır. Böylece tüm Selçuklu ülkesinin hâkimi Moğollara bağlılığını bildiren Sultan Rükneddin olmuştur.

Sultan İzzeddin Antalya'ya gittikten hemen sonra Moğollar karşısında yeni bir ittifak kurmak için harekete geçmiştir. Nitekim Türkmen desteğinin kaybetmesi neticesinde oldukça zor durumda kalmıştır. Bu sürece kadar vermiş olduğu mücadeleye yetersiz ve güçsüz kaldığını fark etmiştir. Bundan ötürü kendisi Moğollara korku salan bir müttefik bulma çabası göstermiştir. Netice itibarıyla 1260 senesinde Aynicâlût'da Moğolları bozguna uğratan Memlûkler ile ittifak yapmaya girişmiştir. Sultan Baybars tahta çıktıktan sonraki süreçte bölgede egemenliğini arttırmak adına belli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerinden ilki bölgedeki Haçlılara karşı girişilen mücadeleler olmuştur. İkincisi ise bölgede siyasi, askeri ve ekonomik olarak Moğollara karşı üstünlük kurma doğrultusunda uygulamış olduğu politikalar. Bu politikaların temelinde de bölge devletleriyle ittifak kurma girişimleri yer almıştır. Bu ittifak girişimlerinin ilki ise Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı II. İzzeddin Keykavus ile başlamıştır. Ayrıca Anadolu'daki kara yollarının tam anlamıyla İlhanlıların hâkimiyetine geçmesine rahatsızlık duymaktadır. Zira Karadeniz'in kuzeyi olarak nitelendirilen Deşt-i Kıpçak bölgesinden gelen kölelerin ilk olarak Samsun ve Sinop'a ve oradan da Kayseri ve Sivas'ta bulunan pazarlara gelmekteydi. Buradan da Antakya üzerinden Şam'a ve sonrasında da Mısır'a ulaşmaktaydı. Bu ticaret yolunun kontrolünü tekrardan ele geçirmek ve Anadolu'yu kontrolü altında tutmak için Türkiye Selçuklularıyla iletişim kurmuştur.

Sultan İzzeddin ile Sultan Baybars'ın iletişime geçmesi konusunda çeşitli rivayetler mevcuttur. Nitekim Dönemin önemli Türkiye Selçuklu müverrihlerinden olan İbn Bibi eserinde Sultan İzzeddin'in Hülâgü'ye karşı Mısır yanlısı olduğu ve deniz yoluyla iletişim halinde olduğunu aktarmaktadır⁵. Aynı

⁵ İbn Bibi, a.g.e, s.158.

zamanda ilk elçilik heyetini de doğrudan Sultan İzzeddin tarafından gönderildiğini de eklemektedir. Ancak dönemin Memlûk müverrihlerinden Yûnîni⁶ ve İbn Abdüzzâhir⁷ ise ilk elçilik heyetinin Sultan Baybars tarafından gönderildiğini aktarmışlardır. Dönemin müelliflerinin vermiş olduğu bilgilerin doğruluğu kesin olarak netleştirilemez. Ancak müellif eserlerini yazmış olduğu dönem şartlarını göz önünde bulundurulduğunda doğruya yakın sonuçlar elde etmek mümkündür. Nitekim İbn Abdüzzâhir, Sultan Baybars'ın en yakınında bulunan kişi olması neticesinde vermiş olduğu bilgilerin doğruluk payı yüksektir. Ayrıca İbn Bibî'nin eserini kaleme almış olduğu sırada Anadolu'da Moğol hâkimiyeti bulunmaktaydı. Böylece Moğollara karşı girişilecek olan hareketleri aktarırken taraflı bir tutum sergilemesi son derece olağandır. Bununla birlikte bu olayları aktardığı sırada ve sonrasında İlhanlılardan "Sahib-i Cihan", "İlhan-ı Ekber" olarak bahsetmesi de üzerindeki Moğol algısının baskın olduğunu göstermektedir. Sultan İzzeddin'in Antalya'da bulunduğu sırada Türkmen Beyi olan Ali Bahadır ordusu ile harekete geçmiştir. Nitekim Sultan Rükneddin'i gece karanlığında aniden avlamak istese de Alıncak Noyan tarafından bozguna uğratılmıştır. Daha sonrasında ise Baybars ile İzzeddin'in yapmış olduğu ittifak da açığa çıkmış ve Moğollar Antalya'ya doğru harekete geçmişlerdir. İzzeddin, mağlubiyet haberini alır almaz Antalya'dan ayrılmak üzere harekete geçmiştir. Bu sırada nereye gideceği ise kesin olarak belli olmamasının yanında Anadolu'dan ayrılacağı kesin olarak bilinmektedir. Sultan İzzeddin, Mısır yerine eski dostu olan Bizans İmparatoru VII. Mihael Paleologos'un yanına İstanbul'a gitme kararı almıştır. Sultan İzzeddin, Hristiyan dayısı Kondistabl'ı İmparatora göndererek İstanbul'a sığınma talebini iletmiştir. İmparator ise bu talebi oldukça hoş karşılamış ve kabul etmiştir. Haberi alan Sultan İzzeddin ise doğruca annesi, Hristiyan dayıları ve çocukları ile gemiye binerek Anadolu'dan ayrılmıştır. İstanbul'a vardıkları sırada İmparator tarafından çok iyi bir şekilde karşılanmışlardır. Burada zevk ve eğlenceye düşmeleri neticesinde devletin içinde bulunduğu durumu unutmuslardır. Böylelikle Sultan İzzeddin'in, İstanbul'a sığınması neticesinde Sultan Baybars ile kurmuş olduğu ittifak son bulmuştur. Kimi araştırmacılar Sultan İzzeddin'in, Mısır'a gitmeyişinden dolayı eleştirmiş ve Anadolu'da Moğol tahakkümünün devam etmesine göz yumduğunu söylemişlerdir. Devlet adamları ve kardeşler arasındaki iktidar mücadelesinin bitmediği sürece Moğol tahakkümünün bitmeyeceği aşikârdır. Bundan ötürü İzzeddin'in, Mısır'a gitmeyişi ve Moğol tahakkümüne göz yumuşu gibi yorum ve çıkarımların asılsız olduğu ortadadır. Ayrıca Baybars'ın hem Bizans hem de Altın

Orda ile kurmuş olduğu ilişkiler neticesinde İzzeddin'den haberdar olmuş ve onu tekrardan Anadolu hâkimi yapmayı amaçlamıştır. Altın Orda Hanı Berke'nin karısının İzzeddin'in halası olması, Berke ile Baybars arasındaki sıkı ilişkiler ve Bizans'ın Memlûkler karşısında İlhanlılarla ilişkilerini geliştirmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca İzzeddin'i hapseden VII. Mihael'e karşı Berke'nin komutanı Nogay'ı sefere göndermesi ve İzzeddin'i kurtarması da bölgesel ittifak sürecinde İzzeddin'in önemli bir yer edindiğini göstermektedir. Ancak İzzeddin'in bu olaylar karşısında biraz daha pasif kalması ve almış olduğu kararlarda Hristiyan dayılarının etkisinin olması da ittifak girişimini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Baybars ise İzzeddin'in Konstantinopolis'e sığınması sonrasında uzunca bir süre Anadolu ile iletişime geçmemiştir. Böylece Moğollara karşı göstermiş olduğu dış münasebetlerinden olumsuz bir netice alarak tahtını kaybetmiştir. Anadolu'nun hâkimi ise Moğollara bağlı olan Sultan Kılıç Arslan olmuştur.

1261-62 senesinde Konstantinopolis'e ayak basan Sultan ve maiyeti İmparator VIII. Mihael tarafından oldukça hoş karşılanmışlardır. İmparatorun sarayında kendisine bir rivayete göre eski Türklerde hükümdarlık alâmetlerinden sayılan kırmızı potinler başka bir rivayete göre ise Bizans'ta soyluluk sembolü anlamına gelen mor terlikler giydirilmiştir⁸. Böylece Bizans eskiden olduğu gibi şimdi de Türk devletinin bir hanedan üyesinin elinde olduğunu belirterek siyasi anlamda birçok konuda etkili olacağını ima etmektedir. Ancak bu dönemde Bizans, Konstantinopolis'i Latinlerden geri almasından dolayı oldukça güçsüz durumdadır. Bu durumda da denge siyaseti uygulamaya çalışarak bölgedeki yeni güçler olan Memlûk-Altın Orda ve İlhanlılar arasında siyasi varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Böylelikle hem Memlûklere hem de İlhanlılara yakınlaşarak kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmiş ve Sultan İzzeddin'i de bu çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Oluşan Memlûk-Altın Orda ittifakının karşısında İlhanlılara da yakınlaşan Bizans, Sultan İzzeddin'i Enez/Ainos Kalesine hapsedmiştir. Böylece Sultan İzzeddin'in Bizans ile olan dış münasebetleri de olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca İmparatorun da kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini ve İznik'te buldukları sırada da Sultan'a yine kendi çıkarları doğrultusunda yardım ettikleri de görülmüştür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Berke Han'ın komutanı olan Nogay'ın harekete geçmesi ile kurtarılan Sultan İzzeddin Kırım'a götürülmüştür. Cenova arşiv belgelerine göre Kırım'da kendisine ait bir sarayın da olduğu bilinmektedir⁹. Sultan İzzeddin, İmparator tarafından hapsedildikten sonra bütün mal varlığına el konulmuştur. Böylelikle Berke Han'ın

⁶ Ali bn Muhammed Yûnîni, *Early Mamluk Syrian Historiography* Yunini's Dhaly Mirat Al-Zaman (English and Arabic Edition) II, haz. Lío Guo, Brill, 1998, s.160.

⁷ Muhyiddin b. Abdülzâhir, *Er-Ravzu'z-Zahir fi Sireti'l-Meliki'z-Zahir*, Riyad, 1972, s.126.

⁸ Tamarra Talbot Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev. Tuna Kaan Taştan, Ankara 2015, s.77.

⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2018, s.518.

huzuruna gitmek için yola çıktığı sırada hazinesini dahi kaybetmiş bir Sultan olarak kalmıştır. Nitekim Han'ın da aniden vefatı ve sonrasındaki süreçte kendisine iktâ edilmiş olan topraklarda elinden alınmıştır. Böylelikle oldukça zor bir durumda kalmış ve bu durumunu eski veziri olan Fahreddin Ali'ye bir mektup ile bildirmiştir. Mektubu alan Fahreddin Ali ise direk olarak durumu Müineddin'e bildirmiştir. İkili arasında bu konu görüşüldükten sonra Sultan İzzeddin'e yardım etme kararı alınmıştır. Müineddin'den izin ve yetki alan Fahreddin Ali, güvenilir bir adamı ile Sultan'a 500 altın ve kıymetli hediyeler göndermiştir. Netice itibarıyla Sultan İzzeddin, 1279 senesindeki vefatına kadar Kırım'da vatanından uzak bir şekilde sürgün hayatı yaşamaya devam etmiştir. Ayrıca Konstantinopolis'e sığındığı sırada bugünkü Moldova bölgesinde yaşayan Gagavuz Türklerinin de kendisiyle Balkanlara geldiği bilinmektedir. Zamanla Hristiyanlaşmalarına rağmen Türk dilini ve Türk kültürünü de unutmamışlardır. Ayrıca Osmanlılardan önce de Balkanlarda Türkmenlerin geçtiği görülmüştür.

Sonuç: Sultan İzzeddin, devleti kuran, büyüten, güçlendiren ve zirve dönemine ulaştıran dedelerinin yaşadığı bir dönemdeki gibi saltanat sürememiştir. Nitekim küçük yaşta ve devletin zayıflamış olduğu bir zamanda tahta çıkması dış münasebetlerindeki gelişmeleri oldukça etkilemiştir. Moğolların tahakkümü altında hüküm sürmeye çalışan Sultan, devlet adamları arasındaki mücadeleler neticesinde oldukça zor bir durumda kalmıştır. Nitekim birbirlerinin ayağını kaydırmak ve devlet yönetiminde etkisini arttırmak isteyen kişilerin sürekli olarak Moğolları devreye sokarak devletin iç işlerine karışmalarına müsaade etmişlerdir. Moğollar ise Anadolu gibi bir coğrafyada söz sahibi olmak ve kendi otoritesi dışında başka bir otoritenin olmasını istememektedirler. Bu durumda sürekli olarak Türkiye Selçuklularının iç işlerine karışarak kendi istedikleri kişiyi sultan yapmakta da tereddüt etmemişlerdir. Kendi iktidarını korumak ve devletin iç işlerine karışılmasını engellemek isteyen Sultan İzzeddin ise her fırsatta Moğollara isyan etmiştir. Böylece Türkmenlerin desteğini sağlaması ile kendisinden sonra da çıkan isyanların mihenk noktası olmuştur. Ayrıca Moğolların devletin iç işlerine karışmaları neticesinde dış münasebetlerin de şekillendiği görülmüştür. Sultan İzzeddin'in Moğollara karşı Sultan Baybars ile ittifak yapma girişimi ise kendisi gibi Müslüman bir hükümdarla direnişe geçebileceğini düşündüğünü göstermektedir. Nitekim girişmiş olduğu bu ittifak kurma girişimi ise Berke ve Baybars ittifakının da zeminini oluşturmaktadır. Netice itibarıyla Sultan İzzeddin gerek kötü gerekse de iyi huyları ile devleti yönetmeye çalışmış ve Moğollara karşı boyun eğmeyi reddetmiştir. Böylece bağımsızlık ateşini yaktığı gibi aynı zamanda kendisinden sonraki direnişlerin de oluşmasında etkili olmuştur. Aynı zamanda Osmanlılardan önce Balkan coğrafyasına Anadolu'dan Müslüman Türk geçirmesi ise tarihsel anlamda oldukça büyük bir yer tutmaktadır. Netice itibarıyla Sultan İzzeddin'in kişilik özellikleri ve kötü huyları neticesinde liderlik ve savaşçı özelliğinin bulunmamasına rağmen Moğol tahakkümüne sessiz kalmamış ve dış münasebetleri bu doğrultuda şekillendirmiştir. Nitekim ortaya atmış olduğu bağımsızlık tohumları neticesinde ilerleyen süreçlerde Anadolu'da Türk Beyliklerinin kurulmasına vesile olmuştur. İlhanlıların yıkılışı neticesinde Anadolu'da Moğolların ve Türkiye Selçuklularının hükmü son bulmuştur. Böylelikle Moğolların gelişi ile bozulmuş olan merkezi otorite tam anlamıyla yok olmuştur. Bu merkezi otorite ise Osmanlıların Anadolu'daki diğer Türk Beyliklerine son vermesine kadar bir daha kurulamamıştır.

KIRIM AHALİ CUMHURİYETİ'NE GİDEN SÜREÇTE GENÇ TATARLAR HAREKETİ

Muhammet Taha BAYRAKTAR*

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Özet: Kırım Ahali Cumhuriyeti'ne giden süreçte Genç Tatar ya da diğer bir deyimle Yaş Tatar hareketi, faaliyetleriyle önemli bir yer arz etmektedir. İsmail Bey Gaspıralı'nın 1883 senesinde başlattığı Kırım Tatar uyanış hareketi Genç Tatar hareketi ile bambaşka bir boyut kazanmıştır. Zamanla Kırım'a yayılan hareket, bünyesinde Hasan Sabri Ayvazov, Abdurreşid Mehdiyev, Abbas Şirinski, Hüseyin Şamil Toktagazi, Hüseyin Baliç, Abdulhalim Baliç, Hasan Çergeyev, Yahya Bayburtlu ve Ali Bodaninski gibi Rus öğretmen okullarında yetişen önemli isimleri barındırmaktaydı. İsmail Bey Gaspıralı'nın sakin ve dingin tutumuna karşın Genç Tatarlar daha hareketli bir yapılanma örneği göstermişlerdir. Öyle ki hareket içerisindeki aydınlar gerek Rusların baskıcı tutumuna karşı mücadele etmiş gerek halkın bu köhne düzen karşı çıkmasını sağlamaya çalışmışlardır. 1905 yılında daha da etkin faaliyetler göstermeye başlayan hareket, Hasan Sabri Ayvaz'ın öncülüğünde 1906 yılında neşir edilmeye başlanan Vatan Hadimi adında bir de yayın organına sahiptir. Abdurreşid Mehdi'nin faaliyetleri sonucunda kendine parlamentoda da yer bulmuş olan hareket parti gibi bir teşkilatlanma değildir. Belli bir ideolojisi de yoktur. Karasupazar merkezli olan hareketin öncülerinden Abdurreşid Mehdi bölgenin belediye başkanlığını da yapmış ve Kırım halkının eğitim vasıtasıyla uyanışında etkin olmaya çalışmıştır. Hüseyin Şamil Toktagazi, Celil Meinov ve Ali Bodaninski gibi öğretmenler vasıtasıyla hareket köylere ve vilayetlere de yayılmıştır. Hareket fiilen 1910 yılında dağılsa da kişi bazlı olarak devam etmiştir. Hareket aynı zamanda Cafer Seydahmet Kırimer gibi Kırım Ahali Cumhuriyeti'nin kurucularına da deyim yerinde ise öncülük ederek yol göstermiştir. Ayrıca başta Abdurreşid Mehdi gibi yaşadıkları bölgelerde etkin olan aydınlar okullardaki öğrencilerin kendilerini geliştirmeleri için elinden gelen desteği göstermişlerdir. Hareketin öncülerinden Abdurreşid Mehdi 24 Mayıs 1912 senesinde Tüberküloz hastalığından vefat

ederken, diğer önemli üyesi Hüseyin Şamil Toktagazi ise öğretmenlik yaptığı Haricibiye köyünde yenilikçi faaliyetleri sebebiyle köy halkı tarafından öldürülmüştür. Hareketin diğer isimleri ise Kırım Ahali Cumhuriyeti üzerine faaliyetler gösteren Kırımlı gençlere katılarak faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu çalışmanın amacı Genç Tatar hareketinin Kırım Tatar milli uyanış hareketine etkileri ve dönem içerisindeki faaliyetlerini kapsamaktadır.

Giriş: Altın Orda Devleti'nin zayıflaması sonucu Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Astarhan Hanlığı, Sibir Hanlığı, Nogay Ordası ve Ebu'l Hayr Hanlığı gibi hanlıklar meydana gelmiştir.¹ Bu hanlıklardan biri olan Kırım Hanlığı, Hacı Giray tarafından 1441 yılında kurulmuştur. 1475 senesinde ise I. Mengli Giray, Osmanlı tabiiyetini kabul etmiş ve Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'ne bağlı hale gelmiştir. 1769-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonunda mağlup olan Osmanlı Devleti ağır şartları olan Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamış ve antlaşma gereği Kırım topraklarının Osmanlı Devleti'ne bağlılığı kaldırılarak bu topraklar kaybedilmiştir.² 19 Nisan 1783'de Rus Çarı II. Katerina'nın yayınladığı fermanla Kırım Hanlığı ortadan kaldırılarak, Kırım Tatar toprakları Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından, hanlık arazilerine ve Kırım Tatar köylülerinin topraklarına el koyulmuş, tek geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olan yüz binlerce insan Osmanlı Devleti topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.³

Rusya'nın İç Siyaseti ve 1905 İhtilali: II. Alexandr, yaptığı çeşitli reformlar ve onun döneminde artan Yahudi karşıtlığı sosyalist ve liberal düşünceleri ortaya çıkarmış, bunların sonucunda Çar, 1881 yılında bir suikast ile öldürülmüştür. II. Alexandr'ın öldürülmesi sonucu yerine kardeşi III. Alexandr gelmiştir. III. Alexandr tıpkı II. Abdülhamid ve Bismark gibi

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: t.bayraktar99@hotmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Umur Yolsever, "Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu Evresinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Siyasi Durumu Üzerine", ESOGÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. 22, S. 2, 2021, s. 623.

² Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 678-704.

³ Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 827-892.

ülkesinin siyasi birliğini sağlamak ve ülkesini aydınlığa çıkartmak için ağır bir otokrasi kullanmıştır. Bu baskıcı rejim kısa vadede işe yaramış fakat uzun vadede çözüm getirmemiştir. 1894 yılında III. Alexandr ölmüş onun yerine II. Nikolay gelmiştir. Fakat II. Nikolay tahta geçtiği vakit Rusya barut fıçısı gibidir. Büyük tarım arazilerine sahip Rusya'da tarım düzeni bozulmuş, bunun sonucu olarak 1880'lerden itibaren şehirlerde gelişmeye başlayan sanayileşme neticesinde köylü halk şehirlere yerleşmeye başlamıştır. Şehirlerde artan insan sayısı, çalışan işçilerin de çalışma sürelerinin uzun, ücretlerinin düşük olmasına sebep olmuştur. Bu da işçi sınıfı arasında Çar'a karşı memnuniyetsizlik oluşturmuştur. II. Nikolay döneminde meydana gelen sosyal şartların zorluğu çeşitli sosyal tabakaların siyasi partiler kurarak o çatı altında toplanmasını sağlamıştır. Kurulan tüm partilerin amacı otokrasiyi sona erdirerek halk tarafından seçilen temsilciler ile oluşturulacak hükümet modelinin uygulanmasıdır. Lakin Çar tarafından yasaklanan partiler "yer altı" teşkilatları haline gelmiş ve partilerdeki yüzlerce kişi Çar tarafından sürgüne gönderilmiştir. İşçi sınıfının yaşadığı ekonomik zorluklar onları Sosyalist akıma iterek çeşitli eylemler icra etmelerine sebep olmuş üstelik bir de Rus-Japon savaşının sebep olduğu ağır yük ve mağlubiyet, halkı büsbütün ayaklandırmıştır. 22 Ocak 1905'de başlarında Papaz Gabon'un bulunduğu 200 bin kişiyi bulan kalabalık bir grup ellerinde haçlar, çarın portreleri ve Gabon'un elinde Çar'a sunulacak işçi sorunlarının anlatıldığı dilekçe ile beraber Çar II. Nikolay'a şikâyetlerini iletmek için ilahiler ve "Tanrı Çar'ı korusun" sloganlarıyla St. Petersburg'daki Kış Sarayı'na yürüyüşe geçmiştir. Silahsız göstericilerin üzerine askerler tarafından ateş açılarak yüzlerce insan öldürülmüştür. Tarihe "Kanlı Pazar" olarak geçen bu olay işçi örgütlerinin Sosyalistlerin tarafına geçmesine sebep vermiştir. "Kanlı Pazar" hadisesinden sonra ortamı yatıştırılmayan Çar, 19 Ağustos 1905'de yasama yetkisi olmayan danışma meclisi gibi çalışacak Duma'nın toplanmasına karar vermiştir. Fakat tatmin edici bulunmayan bu adım sonucu tüm Rusya genelinde işçi grevleri gerçekleşerek Çar'a boyun eğdirilmiş ve 30 Ekim 1905'de Çar tarafından kapitülasyon paketi yayınlatılmıştır. Bu kapitülasyonlar ile Çar, temel kişi hak ve özgürlükleri, kişi dokunulmazlığı, düşünce, konuşma ve örgütlenme özgürlüğü güvence altına alınacağını; Demokratik oy verme hakkının getirileceğinin; Duma'nın onayı alınmadan hiçbir kanun çıkarılmayacağını sözünü vermiştir.⁴

Genç Tatarlar Hareketi: Duma'nın açılması tüm Rusya'da siyasi partilerin özgürce işleyeceği yeni bir dönemi başlatırken, az sayıda Kırım Tatar aydını haricindeki Kırım Tatar halkı

olaylara karşı ilgisizdir. Akmescit'te bulunan Tatar Öğretmen Okulu'nun öğrencileri ve mezunları ile öğrenim görmek için Rusya'nın çeşitli şehirlerine giden öğrenciler, Rus ihtilalcilerinin bulunduğu partilerde görev almaya başlamışlardır. Fakat bu Kırım Tatar aydınları zaman içerisinde Rus ihtilalcilerden ayrılarak kendilerine ait milliyetçi-inkılapçı hareket oluşturmayı düşünmüşlerdir. Bu milliyetçi-inkılapçı Kırım Tatarları; Genç Tatarlar; Kırım Tatarca: Yaş Tatarlar; Rusça: Mladotatari veya 1905 inkılapçıları şeklinde anılmışlardır. Genç Tatarlar ismi Kırım Tatarlarının, Osmanlı Devleti'nde Padişah II. Abdülhamid'in otokrasisine karşı meşrutiyet isteyen Jön Türkler (Genç Türkler) ile aynı amacı taşımalarından dolayı Ruslar tarafından verilmiştir. Genç Tatarlar ile Jön Türkler arasında doğrudan bir ilişki olduğu söylenemez lakin onlara karşı sempati besledikleri bir gerçektir. Genç Tatarlar Hareketi, ilkokul öğretmeni olan Abdürreşid Mehdiyev, Hasan Sabri Ayvazov ve yine ilkokul öğretmeni Menseyit Cemil, Süleyman İdris, Kırım'ın önde gelen kabilelerinden biri olan Şirin kabilesine mensup Abbas Mirza Şirinski, tüccar Hüseyin Yahyaev, Bezirgân Mahmud, memur Selim Mehmedov, Abdurrahman Fettah, imam Katırşa-Saraylı Seydahmet Çelebi, naşir Nureddin Agayev, Mustafa Kurti, Celal Muinov, Seydömer Tarakçı, Ali Bodaninski, Reşid Nogayev, Hüseyin Şamil Toktargazi, Yahya Bayburtlu gibi isimler tarafından yürütülmüştür.⁵ Hareket içerisindeki aydınlar arasında görüş ayrılıkları bulunmasına rağmen tek gaye Kırım Tatarlarının birliği idi. Örneğin hareket içerisindeki kişilerden Hasan Sabri Ayvazov, Yahya Bayburtlu ve Abdürreşid Mehdiyev gibi gençler halkçı bir düşünceyi savunurken Abbas Şirinski ve Süleyman Alimollayev gibi gençler ise sosyalizme yakın bir düşünceye sahiptiler. Hareketin temel gayesi ise Cafer Seydahmet Kırimer'in Nurlu Kabirler isimli eserinde şu şekilde beyan edilmiştir:⁶ *Kırım'da en çok haksızlığa uğramış, toprağı elinden alınmış, milli ve medeni çalışmalarını daha çok zincirlenmiş olan halkımızı harekete geçirmek birinci vazifemizdir. Sosyalist olarak da, halkçı olarak da en büyük borcumuz halkımızı ayaklandırmak, onu hak güreşi meydanına çıkartmaktır.*⁷

Genç Tatarlar, İsmail Gaspıralı'dan farklı olarak "ihtilalci-politik" bir düşünceye sahiplerdir. "Onlar "toprak işleyenin olmalı" düşüncelerini müdafaa ediyorlardı ki, bu görüşleriyle Rus sosyal demokratlarına yaklaşıyorlardı. Genç Tatarlar gasp edilmiş saydıkları topraklarını yerli köylülere iadesini talep ediyorlardı. O tarihte 50 bin kadar Kırım köylüsü topraksız durumda idi."⁸ Hal böyle olunca Ruslar ile eşit haklar talep eden Genç Tatarlar ihtilal hareketlerinde yer almaya

⁴ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, TTK yayınları, Ankara 1987, s. 371-373.

⁵ Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 88-89.

⁶ Muhammet Taha Bayraktar, Kırım Tatar Milli Hareketinde Maarif ve Alimler, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2022, s. 65.

⁷ Cafer Seydahmet Kırimer, Nurlu Kabirler, Emel Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 98-99.

⁸ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, TTK, Ankara 2014, s. 115.

başlamışlardır. Hatta Mustafa Kurti, Menseyit Cemil ve Abbaz Mirza Şirinski 1905 yılında isyan eden Potyomkin savaş gemisi Kefe limanına ulaştığı vakit Rus Sosyal Demokratlar ile beraber isyancılara erzak ve kömür tedarik etmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Dahası 30 Ekim 1905’de Çar tarafından imzalanan kapitülasyonlardan sonra Akmescit’te gösteri düzenlenmiş arkasından Köprülü ve Baydar Tal köylerinde yaşayan halk topraklara ve mallara el koymuştur.⁹

Genç Tatarlar halkın karşısındaki ilk büyük çıkışlarını 1905’de Akmescit’te yapılan “Bütün Kırım Müslümanları” toplantısında gerçekleştirdiler. Dönemin ihtilalci modasına uyan Genç Tatarların hepsi kırmızı gömlek giymiş ve halka, ihtilalin anlamıyla getireceği kazançlar anlatılmıştır. Genç Tatarların fikri düşüncesi milli, sosyal ve politik istiklalin ancak çar rejimine karşı mücadele ile gerçekleşeceğidir. Abbaz Mirza Şirinski, Süleyman İdris ve Ali Bodaninski topraksız köylüler ve işçilerin problemlerinin, dini ve milli eşitliğin teminini hedeflediklerini vurgulamışlardır. Akabinde kürsüye çıkan Abdürreşid Mehdiyev ve Hasan Sabri Ayvazov, Genç Tatarların fikirlerini milli bir bakış açısıyla sunmuşlardır. Genç Tatarlar belirli siyasi programa sahip bir parti veya cemiyet şeklinde teşkilatlanamadıkları için hepsinin kesin bir ideolojisi yoktur. Genç Tatarlar hareketinin merkezi onların sembol isimlerinden Abdürreşid Mehdiyev’in bulunduğu Kırım’ın Karasubazar şehridir. Burada Abdürreşid Mehdiyev önderliğinde Kırım Tatarlarının, Gaspıralı İsmail’in Tercüman’ından sonra basılan ikinci gazete olan Vatan Hadimi gazetesi Genç Tatarların yayın organı olarak basılmıştır.¹⁰

Aynı zamanda Cafer Seydahmet Kırimer gibi Kırım Milli Davasının önemli isimlerinin yetişmesinde de Genç Tatarların faaliyetlerinin etkisi görülmektedir. Cafer Seydahmet Kırimer 1905 senesinde Kırım’a döndüğü vakit Genç Tatarlar ile tanışmaya başlamıştır. Hareketin önemli isimlerinden Cafer Odaman’ı fikirlerinin inkılap hocası olarak nitelendiren Cafer Seydahmet, Hasan Sabri Ayvazov, Abdülhalim Baliç, Hüseyin Baliç ve Hüseyin Şamil Toktargazi gibi Genç Tatarın önemli aydınları ile bir araya gelmiştir.¹¹ Prof. Dr. Halil İnalçık, Türk Kültürü Dergisine yazdığı Cafer Seydahmet Kırimer isimli makalesinde Genç Tatar Hareketinin milliyetçi yönünü bizzat Cafer Seydahmet Kırimer’in ağzından şu sözlerle bizlere aktarmaktadır: *O zaman ancak 15 yaşında bulunan Cafer Seydahmet, onların çıkarmakta Vatan Hadimi adlı gazete için diyor ki: Vatan Hadimi’nin tesiri gün geçtikçe kuvvetleniyor ve etrafında inkılapçı ve milli kuvvetli bir cereyan canlandırıyor. Onlar halk için mücadele bayrağını açmışlardı.*¹²

Hareket siyasi faaliyetleri dışında Kırım’daki eğitim hareketinin genişlemesinde de etkin olmuştur. Bu durumun sebebi bünyesinde çok sayıda öğretmeni bulundurmasıdır. Hareketin içerisindeki öğretmenler gittikleri bölgelerde okulların açılmasına destek olmuşlardır. Ayrıca kendileri gibi bilinçli bir nesil yetişmesi için kitaplar yazmışlar ve bölgedeki öğretmenlere her fırsatta destek olmuşlardır. Örneğin Abdürreşid Mehdiyev’in görev aldığı Karasupazar Cemiyeti Hayriyesi Bekir Sıdkı Çobanzade’ye destek vererek İstanbul’a gidip eğitim almasını sağlamıştır.¹³

1908’de Vatan Hadimi gazetesinin Çar yönetimi tarafından kapatılması, tüm Rusya’da giderek artan rejim baskısı ve politik yaptırımlar sonucu daha fazla ayakta kalamayan hareket 1910’a doğru aydınların bireysel olarak devam etmesiyle bambaşka bir yola girmiştir. Bu bireysellik Cafer Seydahmet Kırimer ve Numan Çelebi Cihan öncülüğündeki Kırım Ahali Cumhuriyetine giden süreçte tekrar bir araya gelmeleriyle sona ermiştir. Harekete katılanların Rus okullarında okumuş aydın kesimler olmaları onların halk tarafından benimsenmemesine sebep vermiş böylece Genç Tatarlar hareketi kitlesel bir hareket olamamıştır. Her ne kadar Genç Tatarlar hareketi kitlesel bir hareket olamasa da Kırım Tatarlar arasında 1783’den beri gerçekleşen ilk siyasi oluşumdur.¹⁴

Vatan Hadimi Gazetesi: Tercüman gazetesinin yeteri kadar inkılapçı olmadığını düşünen Genç Tatarlardan Hasan Sabri Ayvazov öncülüğünde Karasubazar’da 1 Mayıs 1906¹⁵’de neşir edilmeye başlanmıştır.¹⁶ Dil birliğini savunan gazetenin dili Osmanlı Türkçesidir.¹⁷ Gazetede Hasan Sabri Ayvaz’ın yanı sıra Hasan Çergeyev, Hüseyin Baliç, Osman Murazov, Hüseyin Şamil Toktargazi ve Yahya Bayburtlu gibi önemli aydınların yazıları da bulunmaktadır. Gazetenin birinci sayısında bakıldığında Ayvazov’un dil birliğini savunan makalesi vardır. Ayrıca Hüseyin Şamil Toktargazi’nin “*Baylar ve Fukareler*”, “*Toprak ve Hürriyet*”, “*Demokratiya*” makaleleri de gazetede yer almaktadır. Vatan Hadimi, Kasım 1906 tarihinde Çarlık hükümeti tarafından kapatılmıştır. Bir ay sonra tekrar yayınlanmaya başlasa da 1908 yılının baharında tamamen kapatılmıştır.¹⁸

Abdürreşid Mehdiyev ve Hasan Sabri Ayvazov’un Hayatları: Genç Tatarların en önemli isimlerinden biri olan Abdürreşid Mehdiyev 1880 yılında Kırım’ın kuzeyinde bulunan Or Kapı (Perekop) bölgesinde yoksul bir köylü ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Amcasının yardımıyla Rusların Akmescit’te açtığı Tatar Öğretmen Okulu’nda öğrenim görerek 1902’de buradan mezun olmuştur ve yine Kırım’ın Karasuba-

⁹ Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s. 115.

¹⁰ Kırmılı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Hareketler, s. 91-93.

¹¹ Cafer Seydahmet Kırimer, Bazı Hatıralar, Emel Kırım Vakfı Kültür Yayınları, İstanbul 1992, s. 43-58.

¹² Halil İnalçık, “Cafer Seydahmet Kırimer”, Türk Kültürü Dergisi, Y. III, S. XXXI, Mayıs 1995, s. 473.

¹³ Bayraktar, Kırım Tatar Milli Hareketinde Maarif ve Alimler, s. 65.

¹⁴ Kırmılı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler, s. 120-122.

¹⁵ Nadir Devlet, İsmail Bey Gaspıralı adlı eserinde bu tarihin 1905 olduğunu belirtmektedir. Bkz. Nadir Devlet, İsmail Bey Gaspıralı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 50.

¹⁶ Selim Ortay, Kırım İstiklal Davası, Emel Dergisi Yayınları, Köstence 1939, s. 25.

¹⁷ Kemal Çapraz, Kırım Tatar Türklerinde Basın, İstanbul Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 23.

¹⁸ Kırmılı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler, s. 112-113.

zar şehrinde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Karasubazar'da öğretmenlik yaptığı sıralarda çok sayıda Rus ihtilalci ile temasa geçerek onlar için çeşitli makaleler yazmıştır. Mehdiyev, halk arasında kazandığı sempati sayesinde 1906'da Karasubazar belediye başkan yardımcılığına, ertesi yıl da belediye başkanlığına seçilmiştir. Böylece Rus hâkimiyetindeki Kırım'da Bahçesaray dışındaki bir şehirde halktan gelme bir kişi ilk defa belediye başkanı olmuştur. Kısa aralarla hayatının sonuna kadar belediyedeki görevine devam eden Mehdiyev, Kırım Tatarlarına sağladığı hizmetlerle büyük ün kazanmıştır. Müslüman halkın milletvekili seçilmesinin zorluğuna rağmen Mehdiyev 1907'de Kırım'ın bağlı bulunduğu Tavrida Guberniyası'ndan II. Duma'ya milletvekili seçilmiştir. Her ne kadar kendisi Rus Sosyalistlerine sempati beslese de, kendisiyle çalışmak isteyen Kadet Partisi'nden seçime girerek Rus ve Ukrain seçmenlerin oylarıyla Duma'ya girebilmiştir. Mehdiyev'in seçildiği II. Duma iki ay sonra Çar tarafından kapatılmasına rağmen, Mehdiyev Duma'da gerçekleştirdiği hararetli konuşmaları ile büyük yankı uyandırmıştır. Özellikle 22 Nisan 1907'de meşhur bir konuşma gerçekleştirmiş ve bu konuşmada çarlık rejiminin Kırım'ı işgalinden beri izlediği toprak gaspları ve sömürgeleştirme siyasetini belgelerle ortaya koyarak şiddetle protesto etmiş; Kırım Tatarları ile birlikte bütün Rusya Türk ve Müslümanlarının ihlal edilen haklarını cesurca savunmuştur. II. Duma'nın kapatılmasının ardından faaliyetleri sıkı polis takibine uğradığından siyasi çalışmaları güçlenmiştir ve yakalandığı tüberküloz hastalığından kurtulamayarak 24 Mayıs 1912'de Karasubazar'da vefat etmiştir.¹⁹ Yine Genç Tatarların önemli isimlerinden Hasan Sabri Ayvazov 6 Mayıs 1878 yılında Kırım'ın Alupka şehrinde doğmuştur.²⁰ Kırım'daki medreselerde öğrenim görmeye başlayan Ayvazov dönemin şartlarından dolayı öğrenimini İstanbul'da devam ettirmek zorunda kalmıştır. Öğrenimini bitirdikten sonra doğduğu şehir Alupka'da öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Vatan Hadimi gazetesinde yazılar yazan Ayvazov 1906 yılında gazetenin Çar rejimi tarafından kapatılması üzerine Bakü'de yayınlanan Füyuzat isimli dergiye gönderdiği makalesinde Gaspıralı'yı yaptığı çalışmalardan dolayı tebrik etmiş fakat Kırım meselelerine karşı ilgisiz olduğu için eleştirmiştir. Koyu bir Türkçü olan Ayvazov, yazları fes giyerek dolaşmış ve genelde İstanbul Türkçesi ile konuşmaya gayret etmiştir. Çar rejiminin baskısı sonucu 1908'de Kırım'ı terk etmek zorunda kalan Ayvazov, Jön Türklere katılmak için Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de yayınlanan Jön Türk dergisi İctihad'da yazdığı makalesinde Jön Türkleri Rus inkılapçılarının yöntemlerini takip etmedikleri için eleştirmiştir. *O Rus inkılapçılarınun fedakârlık ve kahramanlıklarını, onların istibdada indirdikleri başarılı terör darbelerini, askerler arasında geniş çaplı*

ajistasyon yürütemmelerini ve hepsinden daha çarpıcı olarak bütün bunların yalnızca erkeklerin değil kadınların da iştirakiyle gerçekleştirmiş olmalarını hayranlık dolu bir dil ile övmekteydi. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi üzerine İstanbul'a geçmiş olan Ayvazov, daha sonra Moskova'ya giderek Lazarevskiy Şark Dilleri Enstitüsü'nde dersler vermeye başlamıştır. Moskova'da Jön Türk fikirlerini yaydığı gerekçesiyle tutuklanarak Butırka hapishanesine kapatılmış fakat oradan kaçarak 1913'de Rusya'da genel af ilan edilene kadar, Rusya ve Türkiye arasında kaçak hayatı yaşamıştır. 1914'de İsmail Gaspıralı'nın vefatı üzerine Tercüman gazetesinin başına Hasan Sabri Ayvazov getirilmiş ve 1917 'ye kadar gazetenin başyazarı olmuştur. Sovyet devriminden sonra 1918'de Kızıl Ordu birlikleri Kırım'a girmiştir. 1918-1938 yılları arasında çeşitli dergi ve gazetelerde yazılar yazan Ayvazov, 1938'de Stalin'in emri ile kurşuna dizilerek idam edilmiştir.²¹

Sonuç: Kırım Tatarlarının uyanış hareketinde önemli bir yeri olan Genç Tatar hareketi gerek işleyişi gerek mücadelesi ile dönem içerisinde deyim yerinde ise fark yaratmıştır. İsmail Bey Gaspıralı çizgisinden farklı bir çizgi ile ilerleyen hareket zamanla Rus devletinin baskıları sonucunda bireyselleşmiştir. Hareket halk içerisinde kısmen benimsense de bazı aydınların fikirleri sebebiyle benimsenmemiş ve Gaspıralı'nın yarattığı etkiyi yaratamamıştır. Tüm bunlara rağmen 1905 döneminin getirdiği etkilerle Kırım Tatar halkının sesini parlamentoda duyurmayı başarmış ve Vatan Hadimi isimli gazetesiyile Kırım Tatar basım hayatına çeşitlilik kazandırmıştır. Hareket içerisindeki aydınlar kendilerinden sonraki bağımsızlık mücadelesi verecek olan aydınlara da öncü olmuştur. Cafer Seydahmet Kırimer bu durumun en büyük örneğidir. Hareketin öncüsü Abdurreşid Mehdiyev Kırım uyanış hareketini deyim yerinde ise Bahçesaray dışına çıkararak Genç Tatar hareketinin merkezi haline getirdiği Karasubazar ve aydınlar vasıtasıyla Kırım'ın çeşitli merkezlerine yaymayı başarmıştır. Bireysel hale geldiklerinde dahi Genç Tatar düşüncesi ile Kırım'a ve Kırım halkına faydalı olmak için çalışmışlardır. Hareketin ismi bugün Kırım Tatar dilinin, kültürünün ve tarihinin unutulmayarak devamlılığının sağlanması amacıyla Genç Tatar isminde Konya merkezli Kırım Tatar göçmeni bir grup gence örnek olmuştur. Bu gençler görsel, işitsel ve yazılı medya alanında faaliyetler göstermektedirler.

¹⁹ Hakan Kırmılı, "MEHDİ, Abdürreşid", TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXVIII, İstanbul 2003, s. 374-375.

²⁰ Safter-Reza, Nagayev-Fazilov, Kırım Tatar Edebiyatının Tarihi, Kırımdeokuppedneşir, Akmesicid 2001, s. 225.

²¹ Zühal YÜKSEL, "Kırım Tatar Milli Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, C. XIII, Konya 2003, s. 421-434.; Şevket Yunusov, "Mukaddes Topraktaki Tamırlarımız- A. S. Ayvazovun Doganına 115 yıl tolv Münasebeti ile", Yıldız, (1992), No.3, s. 161-169.

AŞAĞI TÜRKİSTAN'IN KURTARICISI: SU-LU KAĞAN

Muhammed Emir GÜLER*

İstanbul Üniversitesi

Giriş: Türgişler; VII. yüzyıldan başlayıp VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar varlığını sürdürmüş, Türk boylarını hâkimiyeti altına almış, en kritik dönemde Türkistan'ı muhafaza etmiş, bilinenin aksine Türk kağanlıkları arasında ülkelerini gerçek manada ilk kez şehirden yönetmeye başlamış, Türk tarihinde ilk defa Aşına ailesi dışında diğer boylar üzerinde hâkimiyet kurmuş bir Türk kağanlığıdır.¹ Batı Köktürklerini meydana getiren On Boy'dan Tu-lulara (Dulu) mensup olan Türgişler,² I. Köktürk Kağanlığı'nın dağılmasından sonra diğer dokuz Köktürk boyunun dağılmasını önleyip yeni bir siyasî güç haline gelmiş³ ve tarihî kayıtlarda ilk olarak 651 yılında Altay dağlarının güneybatısında ikamet ettikleri sırada yerini almıştır.⁴ Ancak Türgişlerin siyasî bir güç olarak ortaya çıkması 659 yılını bulmuştur, çünkü Batı Köktürk hâkimiyetinin tam anlamıyla sona ermesi bu tarihe denk gelmektedir.⁵ Türgişlerin tam teşekküllü bir kağanlık olarak ortaya çıkması ise Wu-çi-le⁶ (U-çe-le, Üç Elig) zamanında olmuştur.⁷ Wu-çi-le'nin ölümünden sonra yerine geçen So-ko'nun⁸ döneminde Köktürkler ile gerçekleşen Bulçu savaşı sonucunda kağanlık zayıflamaya başlamış, So-ko'nun ölümünden sonra da Türgişler arasındaki birlik bozulmuştur. So-ko'nun ölümünden sonra yerine kendi oğlu değil de So-ko'nun komutanlarından biri olan Su-lu (Çince: Sou-lu, İngilizce: Suluk)'nun geçmesi Türgişlerin, Kara Türgişler ve Sarı Türgişler olarak ikiye ayrılmasına neden olmuştur. Bu noktada Kara Türgişlerin tarih sahnesine çıkışları şüphesiz Su-lu Kağan ile birlikte olmuştur. Kaynaklarda Su-lu'nun, Türgişlerin Kü-pi-şe boyunun lideri

ve "çor" unvanına sahip olduğu kaydedilmiştir.⁹ Hem Türk tarihi hem de İslâm tarihi açısından önemli bir lider olmasına karşın Su-lu Kağan hakkında oldukça az çalışma bulunmaktadır. Biz bu çalışmamızda Türk tarihinde dikkate değer işler başaran bu Türk kağanını anlatmaya çalışacağız.

Su-lu Kağan Dönemi: Bilindiği üzere Su-lu Kağan, Türgişlerin ağır yenilgisinden (Bulçu Savaşı) sonra ortaya çıkmış, Türk boylarını bir araya getirmiş, yirmi yıl kadar karşı konulamaz denilen Arap ve Çin ordularına karşı mücadele etmiş, hem Arap kaynaklarında hem de Çin kaynaklarında yerini almış, Soğdların Araplara karşı mücadelesine yardım etmiş ve kaynaklarda "Hakan", "En Büyük Hükümdâr", "Türk Hükümdârı", "Hakan Demir Leblebi" olarak ün yapmış bir kağandır.¹⁰ Su-lu ilk başlarda küçük bir boyun başında bulunmasına, So-ko'nun komutanlarından biri olmasına rağmen özellikle Köktürk saldırılarından sonra çeşitli boyları etrafında toplamış ve Köktürk kağanı Kapgan'ın ölmesi üzerine kendisini 716 yılının 8. ayında "han" ilan etmiştir.¹¹ Su-lu'nun başa geçmesinin ardından zaman içerisinde emrindeki halkın sayısı 200 bine (bazı kaynaklarda 300 bin) ulaşmıştır.¹² Bu rakam bize Su-lu ile birlikte Türgişlerin gücünü de göstermektedir. Bunun yanında Su-lu Kağan'ın meşruiyetini sağlamak amacıyla Bilge Kağan'ın kız kardeşi ve Tibet kralının kızıyla evlendiği de bilinmektedir.¹³ Su-lu Kağan, Türgişlere kağan olmasının ardından derhal siyasî hamlelere girişmiş, 717 yılında bilhassa Çin ile Türk boyları arasında hâkimiyet sahası olan Dört Garnizon'a karşı harekete geçmiştir.¹⁴ Burada

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, E-mail: emirguler32@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Ak-saray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Bahaeddin Ögel, "Türgişler", Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu, C.I, 1984, s.121; Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, 4.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s.21; Eyüp Sarıtaş, Çin Kaynaklarına Göre Türgişler Boyu ve Hâkimiyeti, Ankara Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s.17.

² Kaynaklarda Tou-lu, Tu-lu ya da Dulu olarak geçmektedir. Türgişler de bahsedilen birlikteliğin içinde yer almaktadır. İlerleyen tarihlerde Sarı Türgişlerin Tu-lular, Kara Türgişlerin ise Nu-şi-pi olarak anıldığı söylenmektedir. Ahmet Bican Ercilasun, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s.92.

³ Ögel, "Türgişler", s. 121; Hatta Ahmet Taşağıl, On Okların ilerleyen zamanlarda Türgiş olarak isimlendirildiklerini söylemektedir. Ahmet Taşağıl, "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında", Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015, s.24.

⁴ Hüseyin Salman, "Türgişler", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.9.

⁵ Ahmet Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, 2. baskı, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 2013, s.119.

⁶ Türgiş siyasî hayatında önemli rol oynayan ilk isim şüphesiz Baga Tarkan ünvanlı Wu-çi-le'dir. Donuk, Eski Türk Devletlerinde İdâri-Askerî Unvan ve Terimler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 4; Kaynaklarda Wu-çi-le, U-çe-le ya da Üç Elig (690-706) olarak geçen kağan, Kök-

türklerin zayıflığından faydalanarak Türgişleri bir kağanlık olarak gün yüzüne çıkarmıştır; Wu-çi-le ismine bir başka bakış açısı Skaff tarafından getirilmiştir. Skaff'a göre Wu-çi-le adı eski Hint "Wajrapani" ismiyle Türkçenin karışması sonucu ortaya çıkmıştır. Jonathan Karam Staff, "VI ve VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hâkimiyeti", çev. Bülent Keleş, Türkler, C. II, s. 103; Çin kaynaklarında Wu-çi-le için Batı Köktürklerinin başka bir soyundan olduğu dile getirilmiştir. Erkin Ekrem, "Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, C. V, S. 5, 2006, s. 13.

⁷ Salman, a.g.e., s.16.

⁸ Sarı Türgişlerin ikinci kağanıdır.

⁹ Chavannes, a.g.e., s.118.

¹⁰ Kitapçı, Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.89-90.

¹¹ Salman, Türgişler, s.41.

¹² Chavannes, a.g.e., s.76, 119; Hatta bazı Türk boylarının Bilge Kağan'dan ayrılarak Türgişlerin hâkimiyetine girdikleri bilinmektedir. Salman, Türgişler, s.41.

¹³ Salman, Türgişler, s.42; Orhun Yazıtlarında Bilge Kağan, bu konuya değinir: "Ben Türgiş hakanına kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim. Türgiş hakanının kızını (da) pek büyük törenle oğluma alıverdim..." Bilge Kağan Yazıtı Kuzey 9-10.

¹⁴ 717 yılında Türgişlerin Dört Garnizon'un önemli şehirleri olan Aksu ve Yakarık'a saldırması Su-lu'nun ve Çin'in hayatında önemli yer tutar. Hüseyin Salman, a.g.m., s.932.

dikkatimizi çeken nokta Su-lu'nun yanında Arap ve Tibet askerlerinin de bulunmasıdır.¹⁵ Özellikle Tibetlilerin ve Arap kuvvetlerinin Su-lu Kağan'ın yanında yer alması, İpek Yolu'na hâkim olunması ve bu yol üzerinden gelecek maddî olanaklar üzerinde etkili olmasından kaynaklanmıştır.¹⁶ Su-lu'nun yanında birçok gücün yer almasından çekinen Çin anlaşma yolunu tercih etmek zorunda kalmıştır. Sonuç olarak Çin sarayı, Su-lu'yu durdurmak amacıyla ona "Sadık ve İtaat-kâr Kağan" unvanını vermiştir.¹⁷ Su-lu Kağan, 719 yılına kadar içteki birliği sağlama ve Çin'e karşı mücadele etme girişimlerinde bulunmuş, bu yıl içerisinde Çin'den Suyab şehrini almayı da başarmıştır.¹⁸

Su-lu'nun hayatında önemli yer işgal eden Arap mücadeleleri bu tarihten (719) sonra başlamıştır.¹⁹ Özellikle Çin sınırında güvenliği sağlaması Su-lu Kağan'a Araplara karşı rahat hareket etme imkânını vermiştir.²⁰ Su-lu Kağan'ın hayatında önemli yer işgal eden mücadeleler hiç şüphesiz Emevîlere karşı olmuştur. Bilindiği üzere Su-lu Kağan'ın hayatı, Türgişlerin başına geçip kendisini "kağan" ilan ettikten sonra sürekli savaş meydanlarında geçmiştir. Bu savaşların çoğu da İpek Yolu'nu tehdit eden Araplara karşı olmuş ve onlara karşı birçok galibiyet kazanmıştır. Bunu tarihî kaynaklar ile Emevîlerin bölge valilerini sık sık değiştirmelerinden anlıyoruz.²¹ Sürekli yaşanan savaşlar sonucunda Emevî Devleti bir süre sonra Mâverâünnehir bölgesinden yavaş yavaş çekilmeye başlamıştır. Bu yüzden de Su-lu Kağan'a Ebu Muzahim lakabını vermişlerdir.²² Bazı kaynaklara göre 718, bazı kaynaklara göre de 719 yılında Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) havzasında Araplara karşı bir hareketlenme olduğu görülmüştür. Özellikle Arapların Mâverâünnehir bölgesinde bulunmasından rahatsız olan bölge halkı, Çin sarayından ve Türgişlerden yardım talebinde bulunmuştur.²³ İşte bu yüzden Türgişler, Mâverâünnehir halkının bir kurtarıcısı sıfı-

tyla bölgeye gelmiştir. İlk mücadele ise 719 yılında Su-lu Kağan'ın komutanı olan Kürsül (ya da Kül-çor)²⁴ tarafından başlatılmıştır. Kül-çor, Bâhile kabilesinden bir kadın ile evlenmek istemiş ancak evlilik teklifi reddedilince Semerkand civarındaki Bâhili köşkünü kuşatmış (bundan dolayı tarihte Kasrû'l-Bâhili savaşı olarak geçer) ve sonucunda kuşatmaya dayanamayan Araplar, Kül-çor'a kırk bin dirhem ve on yedi esir vermek zorunda kalmıştır. Böylelikle Türgişler ile Araplar arasındaki bu ilk mücadele Türgişlerin lehine sonuçlanmıştır.²⁵ Kül-çor'un başarısı, Said b. Abdülaziz'in (Huzeyne) idaresindeki Arap ordusunun bölgede bir güç sağlayamaması sonucunu getirmiş bu da tartışmalara sebebiyet vermiş hatta Türgişlere karşı uğradığı mağlubiyet üzerine valiliğine son verilmiş, Said b. Abdülaziz'in yerine Said el-Haraşi atanmıştır.²⁶ Yeni validen çekinen Soğd halkı, 721 yılına gelindiğinde Türgiş-Arap mücadelesinin başlamasına sebep oldukları ve bu savaşlarda Arapları desteklemedikleri için cezalandırılacaklarını düşünerek Fergana'ya doğru gitmiştir.²⁷ Said el-Haraşi, Soğd halkının beklediği gibi üzerlerine sefere çıkmış, Soğd halkından birçok insanı öldürerek isyanı bastırmıştır.²⁸ Bu sırada Türgişlerin Araplara karşı göstermiş olduğu başarılar Çin sarayında dikkatle takip edilmiş ve 722 yılında Aşina sülalesinden Huai-tao'nun kızı, prenses unvanı verilerek Su-lu'ya eş olarak gönderilmiştir.²⁹ Bu siyasi izdivaç resmî olarak Türgişlerin, Batı Köktürklerin yerini aldığını bizlere açıkça göstermektedir.

Bir taraftan Çin'le siyasî ilişkiler kuran Su-lu Kağan, diğer taraftan da batıdaki faaliyetlerine devam etmiştir. 724 yılına gelindiğinde yeni vali Müslim b. Said, bölgedeki Emevî hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla Fergana'ya hareket ederek şehri kuşatmıştır. Kuşatma esnasında Fergana halkının yarımına Su-lu Kağan yetişmiştir. Türgişlerin geldiğini gören Müslim, kuşatmayı bırakarak 8 gün boyunca geri çekilmiştir. Bu geri çekilme esnasında daha hızlı yol almak için yüklerini

¹⁵ Chavannes, a.g.e., s.350-351; Su-lu'nun yanında özellikle birçok ücretli Arap askerinin bulunduğu bilinmektedir. Khalil Athamina, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı", çev. Saim Yılmaz, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. II, 2000, s. 204-205.

¹⁶ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, çev. Osman Karatay, 2.baskı, Karam Yayınları, Çorum 2006, s.101.

¹⁷ Chavannes, a.g.e., s.119; Gumilév, Eski Türkler, çev. Ahsen Batur, 8. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 429.

¹⁸ C. I. Beckwith, Tibet İmparatorluğu Tarihi, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 10; Su-lu Kağan'ın Tokmak (Suyab) şehrini almasından dolayı Çin, Dört Garnizon şehirlerinden birini kaybetmiş oldu. Bundan dolayı Tokmak'ın yerini Karaşar Dört Garnizon'dan birisi aldı. Salman, a.g.m., s.921.

¹⁹ Bazı kaynaklarda 717 yılından itibaren Araplara karşı harekâta giriştiği de söylenmektedir.

²⁰ Gumilév, a.g.e., s.429.

²¹ Cahiz'in eserinde "Arap ordularının kalplerini Türkler gibi titreten olmamıştır" şeklinde geçen bu sözü yüksek ihtimalle Emevî-Türgiş mücadelesine dayanarak söylemiş olduğu düşünülmektedir. El-Cahiz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967, s. 86.

²² Osman Karatay, Türklerin İslâmı Kabulü, 4. baskı, Kripto Yayınları, Ankara 2019, s. 79; Ebu Muzahim kelimesinin tam olarak ne anlama geldiği hakkında kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu adı, O. Karatay "Zahmet Babası" olarak; Karatay, a.g.e., s. 79; V. Barthold, "acı veren" olarak; V. Barthold, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çev. Ahsen Batur, 2. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 102; S. G. Klyastorny "toslayıcı",

"boynuz vuran", "sıkıntı veren" olarak; S.G. Klyastorny-T.İ. Sultanov, Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı, çev. Ahsen Batur, 3. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 110; Su Behai'de "çok hızlı koşan öküz" olarak çevrilmiştir. Su Behai, "Türgiş Lideri Sulu", çev. Eyüp Sarıtaş, Doğu Araştırmaları, S. 6, 2010, s. 148-149.

²³ Mâverâünnehir'de bulunan bölge liderleri Çin'e heyetler göndermiştir. Bunlar arasında Buhara, Semerkand, Çağaniyan liderleri gelmektedir. Burada Tuğşade (Buhara), Araplara karşı Türgişlerin gönderilmesini, Gürek (Semerkand) ise Semerkand'ın ele geçirildiğini söyledikleri bilinmektedir. H.A.R. Gibb, Orta Asya'da Arap Fetihleri, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 77.

²⁴ Donuk, a.g.e., s.14.

²⁵ İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't-Târih, çev. Yunus Apaydın, C. V, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1986, s. 82; Kurt, Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği), Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 180; Ali Dadan, Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar), Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 255.

²⁶ Gibb, a.g.e., s. 78-79; Z. Kitapçı, Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004, s.102-103.

²⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. V, s. 91; R. N. Frye, Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 230; Gibb, a.g.e., s.79.

²⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., C.V, s. 93; Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 40.

²⁹ Chavannes, a.g.e., s. 119.

atan Emevî ordusunun suları da kalmamıştır. Bundan dolayı Emevî ordusu ciddî manada susuzluk çekmiştir. Türgişlerle yaşanan bu mücadele tarihe Susuzluk Günü (Yevmü'l Ataş) olarak geçmiştir.³⁰ Bu sefer sırasında Arapların çok sayıda kayıp verdiği de bilinmektedir. Bu bağlamda 724 yılı Türkistan tarihini etkileyecek olayların başlangıç yılı olarak kabul edilebilir; zira bu tarihten itibaren artık Emevî akınları son bulacak, Araplar savunmaya, Türgişler ise 15 yıl kadar sürecek saldıran durumuna geçecektir.³¹ Arapların yenilgiye uğratılması yalnızca Mâverâünnehir halkının değil Toharistan ve diğer bölgelerin de Türgişlere kurtarıcı gözüyle bakmalarına sebep olmuştur.³² Sonuç olarak Türgişler, yaptıkları akınlardan Semerkand şehrinde yer alan el-Debusiyye ve Kemerce kaleleri hariç tüm Mâverâünnehir'e hâkim olmuştur.³³

İlerleyen süreçte Su-lu Kağan yine Mâverâünnehir bölgesine gelmek zorunda kalmıştır. Sebebi ise Horasan'a yeni atanan Eşres b. Abdullah'ın birtakım uygulamalarının Soğd halkını isyana sevk etmiş olmasıdır.³⁴ Araplara karşı güç yetiremeyen Soğd halkı tekrardan yardıma Türkleri çağırmış, bunun üzerine Su-lu Kağan bölgeye intikâl ederek Eşres'in gönderdiği orduyla savaşmış onları yenilgiye uğratmıştır. Yapacak bir şeyi kalmayan Eşres, ordusuyla birlikte Beykend'e çekilmiştir. Ancak Türgişlerin Beykend şehrine giden suyu kesmeleri üzerine Araplar ikinci bir "Susuzluk Günü" yaşamak zorunda kalmıştır. Bu durumda suyunu açmak isteyen Arap kuvvetlerinin ileri harekâta girişmeleri 700 kişi kayıp vermeleriyle sonuçlanmıştır.³⁵ Bu zaferden sonra Su-lu Kağan Mâverâünnehir'in önemli şehirlerden Kemerce'yi kuşatmıştır. Su-lu Kağan'ın burayı kuşatmasındaki asıl amacı Kemerce'yi kendisine askerî garnizon haline getirmek ve Buhara-Semerkand hattını ele geçirip Arapların yardım sevkîyatının önüne geçmek olmuştur.³⁶ Kuşatmanın çok çetin geçtiği ve elli sekiz gün sürdüğü bilinmektedir. Kuşatma devam ederken halk, güven içerisinde şehirden çıkmalarına izin verilmesi karşılığında Kemerce'yi teslim etmiştir. Kaynaklarda bu kuşatma sırasında Arapların uzun bir süre su yetersizliğinden develerine bile su veremedikleri yazmaktadır.³⁷

Araplarla Türgişler arasındaki diğer bir mücadele ise kaynaklarda "Geçit Savaşı" olarak bilinen savaştır. Eşres'in başarısız valiliğinden sonra (ki Eşres döneminde Mâverâünnehir bölgesinde Arap hâkimiyeti iyice zayıflamıştı) yerine Cüneyd b. Abdurrahman atanmıştır. Cüneyd'in döneminde Türgişler

artık nihaî olarak Arapları Mâverâünnehir'den atmak amacıyla Semerkand şehrini kuşatmıştır. Şehrin valisi Sevre b. Hurr, yeni valiye zor durumda olduğunu bildirerek yardım talep etmiştir. Bunun üzerine Cüneyd b. Abdurrahman Semerkand'a doğru hareket ederken bizzat Kağan Su-lu ordusuyla birlikte Cüneyd'i dar bir geçitte kıstırmıştır. Bu sırada Cüneyd'in ve Türgişlerin ordusundan pek çok kayıp verildiği söylenmektedir. Zor durumda kalan Cüneyd, Semerkand valisini yardıma çağırmıştır. Bu haberi alan Su-lu, iki ordu arasında kalmamak amacıyla Vali Sevre'nin üzerine yürümüş ve aralarında savaş çıkmıştır. Bu savaşta Sevre'nin on iki bin kişilik ordusundan ancak iki bin kişinin kurtulduğu söylenmektedir ki bu olay tarihe "Vak'atü's-Şiab" ya da "Yevmü's-Şiab" olarak geçmiştir.³⁸ Su-lu Kağan ile Emevîlerin son karşılaşması Esed b. Abdullah'ın ikinci valiliği döneminde yaşanmıştır. Emevîlerin Müslüman olmayanlara karşı uyguladığı siyaseti eleştiren Haris b. Süreyc'in isyan etmesi üzerine Esed b. Abdullah, bu isyanı bastırmak için harekete geçmiş ancak Haris'in koruyuculuğunu üstlenen Su-lu, Esed'i ağır bir şekilde mağlup etmiştir. Esed'in yenilmesini fırsat bilen Su-lu Kağan, Belh'i kuşatmaya başlamıştır. Ancak bu sırada Su-lu Kağan'ın ordusunu dağıttığı için yanında dört bin kişilik kuvvet kaldığını öğrenen Esed, derhal harekete geçip Su-lu'yu yenilgiye uğratmıştır. Hiç şüphesiz Su-lu'nun yenilmesinde kendisine bağlı Cüzcan beyinin ihanet etmesi de yatmaktadır. Sonuç olarak Su-lu Kağan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Su-lu Kağan'ın bu yenilgisi ayrıca Türgişler arasındaki birliğin kırılmasına neden olacağı gibi, ilerleyen süreçte de öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Su-lu Kağan'ın öldürülmesi ile ilgili olarak Arap kaynaklarında Su-lu ile Kül-çor arasında tavla oyununda çıkan anlaşmazlık yüzünden Kül-çor'un Su-lu Kağan'ın elini kıldığından bahsedilmektedir.³⁹ Su-lu'nun intikâm almak üzerine hazırlandığını öğrenen Kül-çor'un ani bir baskınla Su-lu'yu öldürdüğü de yine Arap kaynaklarında yazmaktadır.⁴⁰ Ölüm sebebi kesin olmamakla birlikte Su-lu Kağan 737 (bazı kaynaklara göre 738) yılında vefat etmiştir. Su-lu Kağan'ın vefatından sonra Türgiş sahasında bir daha tam anlamıyla bir birlik kurmak imkânsız hâle gelmiştir. Siyasî birlikten yoksun olan Türgişler, 753-754 yıllarına gelindiğinde artık Uygurların hâkimiyetini kabul etmiştir.⁴¹ 756-757 yıllarına gelindiğinde ise Sarı ve Kara Türgişlerin ayrı ayrı kağan çıkardıkları görülmüştür.⁴² Bu arada Karlukların, Türgişlerin güçlü kağanlık kurdukları merkezlerine geldiklerinde

³⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. V, s. 109-110.

³¹ Salman, a.g.e., s.50.

³² İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, 19. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 143.

³³ Beckwith, a.g.e., s. 117.

³⁴ Yeni vali Eşres b. Abdullah, Mâverâünnehir halkını İslâmiyet'e davet ederek Müslüman olanlardan cizye alınmayacağını belirtti. Ancak çoğu insanın Müslümanlığa geçmesinden dolayı bölgedeki Emevî dayanağı olan cizye gelirlerinin azalmasının ardından tekrardan cizyeyi getirince Mâverâünnehir halkı ayaklandı. Belâzurî, a.g.e., s. 491.

³⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., C.V, s. 126; Kafesoğlu, a.g.e., s. 144.

³⁶ Kitapçı, a.g.e., s. 152.

³⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. V, s. 128; Salman, a.g.e., s. 56; Kurt, a.g.e., s. 187-188.

³⁸ Halife b. Hayyât, et-Târîh, çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, s. 290; İbnü'l-Esir, a.g.e., C. V, s. 137-140; Dadan, a.g.e., s. 281.

³⁹ Su-lu Kağan'ın elinin felçli olduğu da bilinmektedir. Gumilév, a.g.e., s. 431.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. V, s. 170.

⁴¹ Saadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997, s.32.

⁴² "Sarı Türgişlerin kağanı Süyâb'da, Kara Türgişlerinki de Talas şehrinde oturuyorlardı." Sümer, a.g.e., s.23.

Türgişlerden bazılarının onların hâkimiyetini tanıdıklarını da bilmekteyiz.⁴³

Sonuç: Bu çalışmada Su-lu Kağan'ın faaliyetleri ve özellikle Araplara karşı verdiği mücadele detaylı olarak anlatılmıştır. Bilindiği üzere Su-lu Kağan, Köktürk birlikteliğinin bozulması üzerine diğer Türk boylarını hâkimiyetinde birleştirmiş; Tibet, Çin ve Köktürklerle siyasi evlilikler yapmış ve vefatına kadar da önemli icraatlarda bulunmuştur. Gerçekleştirdiği faaliyetlerle "Aşağı Türkistan'ın Kurtarıcısı" olarak anılan Su-lu Kağan'ın ölümü ile birlikte Türğişler arasında birlikteliğin bozulduğu ve Kara ve Sarı Türğişler olarak ikiye ayrıldıkları görülmüştür.

KAYNAKÇA

- AHMED B. YAHYÂ EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- ATHAMINA, K., "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", çev. Saim Yılmaz, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.II, 2000, s.203-206.
- BARTHOLD, V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- BECKWITH, C.I., *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- CHAVANNES, E., *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- DADAN, A., *Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.
- DONUK, A., *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- EKREM, E., "Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış", Hacettepe Üniversitesi Tarih Araştırmaları, C. V, S. 5, 2006, s. 5-24.
- EL CAHİZ, *Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967.
- ERCİLASUN, A.B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- FRYE, R.N., *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.
- GIBB, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.
- GOLDEN, P.B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, 2.baskı, Karam Yayınları, Çorum 2006.
- GÖMEÇ, S., *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.

GUMILEV, L. N., *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, 8.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

HALÎFE B. HAYYÂT, *et-Târîh*, çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kamil Fi't-Târîh*, çev. Yunus Apaydın, C.V, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1986.

KAFESOĞLU, İ., *Türk Millî Kültürü*, 19.baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

KARATAY, O., *Türklerin İslamı Kabulü*, 4.baskı, Kripto Yayınları, Ankara 2019.

KİTAPÇI, Z., *Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004.

_____, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

KLYASHTORNY, S.G.- SULTANOV, T.İ., *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, 3.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

KURT, H., *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.

ÖGEL, B., "Türgeşler", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*, C.I, 1984, s.121-127.

SALMAN, H., *Türğişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

_____, "Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon)", *Belleten*, C.LIV, S.211, 1990, s.921-934.

SARITAŞ, E., *Çin Kaynaklarına Göre Türğişler Boyu ve Hakimiyeti*, Ankara Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.

SU BEIHAI, "Türğiş Lideri Sulu", çev. Eyüp Sarıtaş, *Doğu Araştırmaları*, S. 6, 2010, s.148-149.

SÜMER, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, 4.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

STAFF, J.K., "VI ve VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti", çev. Bülent Keleş, *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 97-106.

TAŞAĞIL, A., *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

_____, "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında", *Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2015, s.21-30.

⁴³ Chavannes, a.g.e., s. 124.

ESKİ RUSYA'DAN YENİ RUSYA'YA DÖNÜŞÜM: III. İVAN DÖNEMİ

Abdulsamet DALKIRAN*

Marmara Üniversitesi

Özet: Rusya, tarihi sürecinde pek çok zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Ancak, bu zorluklar arasında Moskova'nın III. İvan döneminde gösterdiği direnç ve gelişim, Rus tarihinin belki de en çarpıcı dönemlerinden biridir. Moskova'nın İvan öncesindeki durumu, bir dizi iç ve dış tehditlerle belirlenmiştir. Özellikle Kiev ve Novgorod'un Litvanya'nın denetimine geçişi, Rusya'nın toprak bütünlüğü ve ulusal kimliği açısından büyük bir kayıptı. Bunun yanında, Kazan Hanlığı'na vergi verme zorunluluğu, Moskova'nın ekonomik ve siyasi bağımsızlığına gölge düşürmüştü. III. İvan'ın tahta çıkışıyla birlikte Moskova'da büyük bir değişim başlamıştır. Öncelikle, İvan'ın dış politika stratejileri sayesinde Moskova, komşularıyla ilişkilerini güçlendirmeye başlamış ve Litvanya ile yapılan mücadeleler sonucu toprak kazanımları elde etmiştir. Kazan Hanlığı'yla olan vergi bağına kırmayı başaran İvan, Moskova'nın ekonomik bağımsızlığını yeniden kazandırmıştır. Bu adım, Rusya'nın ekonomik ve siyasi olarak bağımsız bir güç haline gelmesinin yolunu açmıştır. Kültürel ve mimari alanda da Moskova, İvan döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Şehirde birçok yeni kilise, manastır ve kale inşa edilmiş, bu yapılar Moskova'nın hem mimari hem de kültürel zenginliğini artırmıştır. III. İvan, Moskova'nın yükselişinde kilit bir rol oynamıştır. Onun liderliğinde, Moskova hem toprak hem de kültürel anlamda büyük bir genişleme yaşamıştır. Komşularıyla olan ilişkileri stratejik bir şekilde yöneterek, Moskova'nın bölgedeki gücünü ve etkisini artırmıştır. Özellikle Altın Orda'nın da zayıflamasıyla Moskova uzun süredir boyunduruk altında olduğu bir durumdan çıkmış ve yeni bir güç olarak doğmuştur. Nitekim III. İvan döneminin bir diğer önemli olayı ise III. Roma iddialarının başlamasıdır. III. İvan döneminin bu kadar parlak olmasına karşın III. İvan iki savaş hariç hiçbir savaşa katılmamıştır. Makalemizde, İvan'ın komşularıyla ilişkisi ekseninde Moskova'nın gelişmesi üzerinde durularak sonuca varılmaya çalışılmıştır. Anahtar Kelimeler: III. İvan, Moskova, Litvanya

III. İvan'a Kadar Moskova: 1241'de Batu Han'ın Altın Orda Hanlığı'nı kurmasıyla birçok Rus knezliği onun egemenliği altına girmiş ve 1316'da Gedimin'in liderliğinde Litvanyahlar bölgesel bir güç olarak öne çıkmıştır. Böylece Rus knezlikleri, doğuda Altın Orda, batıda ise Litvanyahlar tarafından kuşatılmıştır. Knezlikler döneminde Moskova Knezliği'nin, Tver, Ryazan ve Novgorod gibi diğer knezliklere kıyasla ön plana çıkmasında Moskova'nın savunmasını güçlendiren Yauza, Neglima ve Moskova nehirlerine sahip olmasının büyük bir etkisi vardır. Ayrıca, Altın Orda Hanlığı döneminde Özbek Han, Moskova Knezliği'ne bazı ayrıcalıklar tanımıştır, bu da Moskova'nın güç kazanmasına yardımcı olmuştur. 1332'de¹ Altın Orda hanı Özbek Han, Moskova Knezi İvan Daniloviç'e (daha sonra "Kalita" olarak anılmıştır) büyük yarlığı vererek onu büyük knezlik statüsüne yükseltmiştir. Rızaeddin Fahreddin'in bu konudaki yorumu şudur; "Bugünkü Rusya'nın, I. Petro ve II. Katerina dönemlerinde olduğu söylene de aslında temelleri Özbek Han döneminde atılmıştır. Eğer Özbek Han, eski politikayı izlemiş olsaydı Petro ve Katerina'nın bugünkü Rusya'yı meydana getirmesi imkânsızdır. Özbek Han, bunu bilmeden yapsa da lakin takdir-i hüküm böyle oldu."² Altın Orda Hanlığı, kiliseyi vergiden muaf tutarak ve topraklarını koruyarak, başlangıçta olumlu bir politika izlemiş gibi görünse de bu, sonrasında büyük sorunlara yol açmıştır. Kilisenin bu destek sayesinde büyümesi, kiliseye tabi Rusların birlik duygusunu güçlendirmiştir.³ İvan Kalita'nın vefatının ardından dikkate değer asıl dönem Dimitri İvanoviç'in (1359-1389) dönemidir. Bu dönemde, 1380 yılında Don Nehri yakınlarında gerçekleşen Kulikovskaya Savaşı'nda Moskova Knezliği, Altın Orda'ya karşı önemli bir zafer kazanmış, Dimitri İvanoviç bu başarısıyla "Donskoy" unvanını almıştır. Bu zafer, Moskova'da Tatar egemenliğinden kurtulma umutlarını canlandırmıştır. Ancak Toktamış döneminde Moskova tekrar Altın Orda'nın kontrolüne geçse de Timur'un Toktamış'ı yenmesi bu egemenliğin kısa sürmesine neden olmuştur. Nitekim XIV. asrın sonlarından itibaren Altın Orda'nın,

* Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: dalkiranabdulsamet@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ İvan Daniloviç'e, ne zaman büyük yarlık verildiği konusunda iki farklı tarih vardır; Kurat, Rusya Tarihi eserinde büyük yarlığın 1328 yılında verildiğini yazmıştır. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar, An-

kara, TTK Basımevi, 1948, s.91; Kemalolu ise bu tarihi 1332 olarak vermiştir. İlyas Kemalolu, Altın Orda ve Rusya, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2009, s.95. Kemalolu'nun eseri daha güncel olduğu için 1332 tarihini kabul ettim.

² Rızaeddin Fahreddin, Altın Orda Hanları, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1996, s. 35.

³ Ian Grey, Ivan III and Unification of Russia, London, English Universities Press, 1964, s. 8.

yıkılış dönemine girmesiyle bölgede yeni hanlıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. XV. asrın başlarında Moskova knezi olan II. Vasily 1437 ve 1445 yıllarında Kazan Hanı, Uluğ Muhammed Han'a mağlup olmuş ve Moskova'da bu sefer Kazan hâkimiyeti tesis edilmiştir. II. Vasily, döneminin bir diğer önemli olayı ise 1448 yılında Rus kilisesinin bağımsızlığını ilan etmesidir.⁴

XV. yüzyılın ortalarında, Ruslar üç bölgeye ayrılmıştı: Bugünkü Belarus ve Ukrayna'yı içeren Smolensk bölgesi Litvanya'nın kontrolünde, Galiciya'nın doğusu Polonya'nın, Karpatlar ise Macaristan'ın elindeydi.⁵ 1386'da Litvanya Kralı Jogailo'nun Polonya Prensesi Jadviga ile evlenmesi, iki ülkeyi Jagellon Hanedanı altında birleştirmiştir.⁶ Bu birleşme, bazı boyarların Litvanya'ya göç etmeleriyle Moskova için bir tehdit oluşturmuştur. Son olarak, Novgorod, Pskov ve Vyatka, "veçhe" adlı meclis tarafından yönetiliyordu ve Ryazan, Tver, Yaroslav ve Rostov gibi knezlikler müstakil statüdeydi. Bu da Rusya'nın ne kadar parçalandığını göstermektedir. Rus topraklarındaki bu dağınıklığa rağmen, kilise Slavcasının ortak dil olması, Rus halkını birleştirici bir etken olmuştur.

III. İvan'ın Doğumu ve Knez Olması: III. İvan, 22 Haziran 1440'ta doğmuştur. Babası Vasily Vasilyeviç 1425'te knez ilan edildiğinde, Galic knezi olan amcası Yuri tarafından şiddetle karşılanmış ve 1433'te Yuri, II. Vasily'yi savaşta mağlup ederek büyük knezlik unvanını ele geçirmiştir. Yuri, bir yıl sonra ile tekrar saldırdı ve yeniden zafer kazandı. Ancak bu zaferin ardından Vasily Kosoy ve Yuri'nin ölümü, Vasily Vasilyeviç'e kısa bir süreliğine soluk aldırca da Vasily, 1437 ve 1445'te Kazan Hanı Uluğ Muhammed tarafından iki kez yenildi. III. İvan, babasıyla birlikte 1451'de Dimitri Şemyaka'ya karşı düzenlenen sefere katılmış ve 1462'de Moskova Knezi olmuştur. III. İvan, 1452'de Tver Knezi Boris Alexandroviç'in kızı Maria Borisovna ile evlenerek Tver'e hak iddia etme olanağına sahip oldu. Bu evlilikten sadece kendi adını taşıyan bir oğlu oldu. Maria'nın 1468'de vefatının ardından, dört yıl sonra Sofya Paleolog ile evlenme kararı aldı. Bu evlilik, Papa'nın İvan'ı Osmanlı'ya karşı bir müttefik olarak görmesi sonucu ortaya çıktı. Sofya, XI. Konstantinos'un kardeşi Thomas'ın kızı olup, Bizans Hanedanı'na mensuptu.⁷ 1472'de Sophia, Moskova'ya gelerek İvan ile evlendi. Bu evlilikten İvan'ın, Gabriel, Andrej, Simeon ve George adında dört oğlu oldu.⁸ Moldova Valisi Stephen'in ifadelerine göre, İvan sınırlarını genellikle evde

kalarak ve uyuyarak genişletmiştir.⁹ İvan'ın korkutucu bir görünüşü olduğu söylenir; bu kadar ki bir kadınla yüz yüze geldiğinde, kadınların korkudan bayıldığı rivayet edilir. İvan'ın her gece çok içtiği, uyanır uyanmaz devlet işleriyle meşgul olduğu söylenir. Ayrıca savaşları genellikle Moskova'dan yönetmeyi tercih ettiği için Novgorod ve Tver Knezlikleri'ne düzenlediği seferler dışında doğrudan savaşlara katılmamıştır.

III. İvan'ın Rus Knezlikleri Politikası: İdil'in kıyısında bulunan Yaroslav, Vladimir'in 1015 yılındaki ölümünün ardından Rostov ve Novgorod'da knezlik yapan Yaroslav Mudriy (1015-1054) tarafından 1037 yılında kuruldu.¹⁰ 1463'te III. İvan'ın, Moskova'dan Yaroslav'a gönderdiği vali¹¹ Moskova'nın gözetiminde, bu şehrin Moskova'ya eklenmesindeki en büyük engel olarak görülen Yaroslav Knezi Alexander Fedoroviç'in faaliyetlerini denetliyordu. 1471'de son Yaroslav Knezi'nin vefatı ile şehir Moskova'nın hâkimiyetine girdi. 1489'da Yaroslav'da bulunan Savyor Manastırı, Rusya'daki en büyük ikinci kilise olarak anılmaya başlandı.¹² Kama Nehri üzerinde bulunan Perm şehri, İdil Nehri üzerinden Hazar Denizi ve Baltık Denizi'ne bağlantı imkanı sunmaktadır. 1472 yılında III. İvan'ın ağabeyi Yuri'nin vefatıyla şehir Moskova'ya katıldı.¹³ Bu ekleme, İvan'a Moskova'yı önemli ticaret yollarına bağlama fırsatı tanıdı. Rostov'un Kostroma Nehri üzerinde yer alması, şehrin tarihi boyunca bir ticaret merkezi olarak gelişmesine olanak sağlamıştır. Yaroslav Mudriy'nin oğlu Vsevolod döneminde şehir, Rostov Knezliği'ne bağlı olarak Hristiyanlığın yayılmasına tanık olmuştur. İvan'ın babası II. Vasily, ölmeden önce Rostov'u karısı Maria'ya bırakmıştı. III. İvan, Moskova'nın gücünü ve sınırlarını genişletme hedefiyle, 1473'te Rostov topraklarını kardeşlerinden satın alarak Moskova Knezliği'ne eklemiştir.¹⁴ Novgorod, Rus tarihinde önemli bir yere sahip olan eski bir şehirdir. Novgorod, tarih boyunca hem Kiev Knezliği hem de Altın Orda gibi büyük güçlerin etkisi altında olmasına rağmen, önemini korumuştur. Novgorod'un önemli bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra Hristiyanlığın da merkezi haline gelmesi, şehri tarihsel açıdan değerli kılmıştır. Şehirde "veçhe" adı verilen bir meclis bulunması, Novgorod'un bir tür cumhuriyet olarak adlandırılmasına neden olmuştur. 1471 yılında III. İvan'ın Novgorod'a yönelik hareketi, şehrin Lehistan Kralı Kazimir'in himayesine girmesi ve Katolikliğe geçme tehlikesi nedeniyle gerçekleşmiştir.¹⁵ Bu sefer sırasında III. İvan, dini bir gerekçeyi de öne

⁴ Kurat, a.g.e. s.102-103.

⁵ Grey, a.g.e. s. 8.

⁶ Alfonso Edintias, *The History of Lithuania*, çev. Skirma Kondratas, Publishing House, 2015, p.77-80.

⁷ III. Roma iddialarının çıkmasına sebep olan evlilik.

⁸ S. Von Herberstein, *Notes Upon Russia*, I, Latince'den İngilizce'ye çev. R. H. Major, London: The Hakluyt Society, s.21.

⁹ Herbestein, a.g.e. s. 24.

¹⁰ Yaroslav kendi adıyla şehir kurdu. A.M. Ponomarev, V.M. Marasanova, *İstoriya Yaroslavkova Kraya, Yaroslav: Yaroslavskiy Gosudarstvennyy Universitet*, 2000 s.18; *Novgorod Chronicles (1016-1471)*, çev. Robert Michell and Nevil Forbess, London: Offices of the Society, 1914, s. 3.

¹¹ *İstoriya Yaroslavkova Kraya*, s. 48.

¹² Pliguzov, Andrey, "Tikhon of Rostov or Russian Political Games in 1489", *Russian History/ Histoire Russe*, 22/3, 1995, s.309-320.

¹³ Donald Ostrowsky, "The Growth of Muscovy (1462-1533)", *History of Russia*, Vol I, s. 213-240.

¹⁴ Fennel, J.L.I *Ivan The Great of Moscow*, London: Macmillan Co Limited, 1961, s. 5.

¹⁵ Kurat, a.g.e. s. 110.

sürmüş ve Novgorod'un Ortodoks Hristiyanlığına olan bağlılığını vurgulamıştır. Nitekim Novgorod kroniklerinde şöyle bahsedilir; "Gerçekten de Yüce Tanrı merhametiyle sevgili ülkesi Rus üzerine onu onurlu ve dindarlıkla koruyan, onu dindarlığın aydınlatıcı lambası gibi düzenleyen gerçeğin destekleyicisi, Tanrısal yasanın koruyucusu, Ortodoksluğun güçlü bir savunucusu tüm Rusya'nın üzerine onurlu, güvenilir ve dindar İvan Vasilyeviç'i oturttu."¹⁶ 1471 yılına ait bu kayıta da görüldüğü üzere İvan'a bir kutsiyet atfedilmiş ve İvan'ın dindar kişiliğine vurgu yapılmış olmasıdır. 1477-78 yılında Şelon nehrinde yapılan büyük savaşı kazanan III. İvan, Novgorod'a hâkim oldu ve 1517 yılında Moskova'da elçi olan Herberstein'in dediğine göre İvan, Novgorod'dan Moskova'ya üç yüz araba altınla dönmüştür.¹⁷ Tver'in III. İvan tarafından ilhak edilmesinin ardında yatan ana sebep, Litvanya-Polonya ile olan ilişkisidir. Tver Knezi Mihail'in Litvanya-Polonya Kralı IV. Kazimir ile anlaşmaya çalışması, III. İvan için bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu, Tver Knezliği'nin Moskova'ya bağlı olması gerektiği yönündeki fikrini güçlendirmiştir. Litvanya-Polonya ile Moskova arasındaki rekabet, bu dönemin önemli bir dinamiğiydi. Her iki taraf da bölgedeki hâkimiyet için mücadele ediyordu. Bu mücadele dini, kültürel ve siyasi farklılıklara dayanıyordu. Özellikle Ortodoks Hristiyanlığının Moskova'da, Katolik Hristiyanlığının ise Litvanya-Polonya'da hâkim olması, bu rekabeti daha da derinleştiriyordu. Viyatka'nın asker gönderme taleplerini reddetmesi ve Moskova'nın müttefiki olan Ustyug'a saldırması, III. İvan'ın şehre müdahale etme sebeplerindendi. Novgorod ve Tver'in ilhaklarında olduğu gibi, III. İvan Viyatka'ya müdahalede de dini nedenleri öne sürdü. Viyatkahların aforoz edilmesi talebi, şehri boyun eğdirmek ve Moskova'nın üstünlüğünü kabul ettirmek için bir taktikti.¹⁸ 1489'da Viyatka'nın Moskova'ya bağlanması III. İvan'ın "Tüm Rusya'nın Hükümdarı" unvanını almasına olanak sağladı. Bu unvan, III. İvan'ın hükümetinin, Moskova'nın etrafındaki toprakları birleştirme hedefine ulaştığının bir işaretiydi.

III. İvan'ın Tatarlara Yönelik Politikaları ve Moskova'nın Altın Orda Hâkimiyetinden Çıkışı: İvan Vasilyeviç'in 1462'de knez olarak tahta çıktıktan sonra pek çok zorlukla karşılaşmıştır. Bu zorluklar arasında Litvanya ile yaşanan anlaşmazlıklar, diğer komşu şehirlerle süregelen mücadeleler ve tabii ki Tatar tehdidi yer alıyordu. O dönemlerde Altın Orda Hanlığı artık eski gücünden çok uzaktı. Altın Orda'nın bu zayıflığı, Kazan, Kırım, Astrahan, Nogay ve Kasım gibi bağımsız hanlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Babası Vasili Vasilyeviç'in iki kez Kazan'a karşı aldığı mağlubiyetler ve Kazan Hanlığı'nın, Moskova'nın doğu ve güney sınırlarını belirleyen stratejik konumu yüzünden bu hanlık İvan için en büyük tehditlerden biriydi. Kazan'ın aynı zamanda zengin bir ticaret merkezi olması, Moskova'nın ekonomik kalkınması için önemli bir potansiyel teşkil ediyordu. Bu nedenle İvan, Tatar politikasını şekillendirirken özellikle Kazan Hanlığına odaklandı. Kazan'ın işgal edilmesi yolundaki ilk adım 1467'de Kazan'a karşı gerçekleştirdiği başarısız seferdir.¹⁹ Bu seferde Uluğ Muhammed'in oğlu Kasım ile ittifak yapmış, ancak Kasım'ın Kazan hanlığından beklediği desteği alamaması seferin sonucunu etkilemiştir.²⁰ İvan'ın 1469 yılındaki seferinde ise Başkurtların arkadan saldırısı ve Kazan halkının direnci nedeniyle birçok seferde geri adım atmak zorunda kaldı.²¹ Ancak İvan'ın kararlılığı, onun Kazan'a karşı mücadelesini sürdürmesine yol açtı. 1478'de kötü hava şartları nedeniyle bir seferi daha yarıda kesmek zorunda kaldı. Ancak İvan, 1484'te Kazan'a karşı politikasını daha da sertleştirdi ve bu politikasının bir sonucu olarak Kazan'da Rus egemenliğini başlatmış oldu. Bu dönem boyunca İvan, Kazan üzerindeki etkisini artırarak Moskova'nın gücünü pekiştirdi. Bu yıl, Moskova'da bulunan İbrahim Han'ın oğlu Muhammed Emin, han olması için Kazan'a gönderildi. Ancak bir yıl içerisinde tahttan indirildi. Yerine İlham Han geçti, ancak bu durum uzun sürmedi. 1487'nin 9 Temmuz'unda İvan Vasilyeviç, Feodor Ryapolovsky ve Daniil Holmsky'nin liderliğinde büyük bir orduyu Kazan'a gönderdi.²² Bu hamle sonucunda İlham Han tutuklandı ve Moskova'ya getirildi ve Muhammed Emin 14 Temmuz'da tekrar Kazan Hanı ilan edildi. Togan'ın değerlendirmelerine göre, Muhammed Emin Han'ın bu dönemi, bir tür "vassallık" dönemi idi.²³ 1491'de Altın Orda Hanı Seyyid Ahmed'in Kırım Hanı Mengli Giray'e saldırması üzerine İvan, Muhammed Emin'den Seyyid Ahmed'e karşı destek istedi.²⁴ Bu talebin bir önceki yılında Muhammed Emin, Nogay Han'ının kızıyla evlenmek için İvan'dan izin almıştı. Hatta İvan, unvanlarına "Bulgar Padişahı" nı ekleyerek, Kazan üzerindeki etkisini ve bölgedeki hâkimiyetini daha da belirginleştirdi.²⁵ 1517 ve 1526 yıllarında Moskova'ya gelen Avusturyalı elçi Herberstein, İvan Vasilyeviç'in Kazan politikasını şu şekilde özetledi: "O, Kazan hanlarını belirlemiş, hatta bazen onları hapsederek cezalandırmıştı, ancak sonuçta ölümü Tatarların elinden oldu."²⁶ 1240 yılında başlayan Altın Orda hâkimiyeti, Moskova için zorlu bir süreci ifade ediyordu. Ancak, III. İvan'ın iktidara gelmesiyle bu süreçte dönüm noktaları yaşandı. İvan'ın hüküm sürdüğü dönemde, Moskova'nın Altın Orda'dan bağımsızlık arayışında önemli

¹⁶ Novgorod Chronicles (1016-1471), çev, Robert Michell and Nevil Forbess, London: Offices of the Society, 1914, s.125.

¹⁷ Herberstein, a.g.e., s.24.

¹⁸ Grey, a.g.e., s.68.

¹⁹ Fennel, a.g.e., s.20; Rızaeddin Fahreddin, Kazan Hanları, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1995, s.57-58, Hadi Atlasi, Kazan Hanlığı, s.65.

²⁰ Bu seferde Kasım Han'a İvan Yuriyeviç Patrikeyev, Daniili Dmitrioviç Holmsky ve Obolensky-Striga gibi Rus komutanlar refakat etmiştir, Fennel, a.g.e. s.21.

²¹ Ahmed, Zeki Velidi, Türk ve Tatar Tarihi, Kazan: Elektro Gipografia, 1912, s. 206.

²² Hadi Atlasi, a.g.e., s. 87, Acar, a.g.e., s. 125.

²³ Togan, a.g.e., s. 208.

²⁴ Atlasi, a.g.e., s. 93.

²⁵ Kurat, a.g.e., s. 165.

²⁶ Herberstein, a.g.e., s. 24.

adımlar atıldı. İktidarının ilk yılında III. İvan, paralardan Altın Orda hanlarının isimlerini kaldırarak Moskova'nın bağımsızlık yolundaki ilk somut adımını attı.²⁷ Bu, Altın Orda üzerindeki bağlılığın ve hâkimiyetin sona ermeye başladığının bir göstergesiydi. 1465'te Seyyid Ahmed'in Moskova'ya gerçekleştirdiği saldırı, Altın Orda'nın zayıfladığını gösteren önemli bir işaretti. Bu başarısız sefer, Moskova'nın artan gücü ve Altın Orda'nın zayıflığı arasındaki dengesizliği ortaya koydu. 1472'de III. İvan, Altın Orda'ya ödenen vergiyi kesmeye karar verdi.²⁸ Bu, bağımsızlık yolunda atılmış önemli bir diğer adımdı. Ahmed Han, bu durumu kabullenmeyerek İvan'a elçi gönderip vergi talebinde bulundursa da İvan bu talebi geri çevirdi.²⁹ 1480 yılında gerçekleşen savaş, iki taraf arasındaki güç dengesinin değiştiğini kesin olarak ortaya koydu. Ahmed Han'ın Litvanya'dan yardım istemesi ve savaşın sonuçsuz kalması, Altın Orda'nın artık eski gücünde olmadığını gösteriyordu. Bu, Moskova'nın Altın Orda hâkimiyetinden tamamen kurtulduğunun bir göstergesiydi. İvan Vasilyeviç döneminin belki de en kritik başarısı, Moskova'nın Altın Orda'nın egemenliğinden tamamen kurtulmasıydı.

Litvanya ile Münasebetler ve 1500-1503 Litvanya Savaşı: I. Vasily ile Grandük Vithold'un kızı Anastasia'nın evlenmesi, bu iki devlet arasındaki ilk büyük siyasi münasebeti oluşturmuştur. Bu evlilikle birlikte Ortodoks Hristiyanlığı benimseyen Anastasia (Sofya olarak da bilinir)³⁰ iki ülke arasında bir köprü görevi görmüştür. Ancak, Vithold'un bu evliliği Doğu'ya doğru genişlemeyi amaçlayarak gerçekleştirdiği anlaşılmalıdır. Bu da ilerleyen dönemlerde iki ülke arasında bazı sorunlara yol açmıştır. 1415'te başlayan kilise sorunu, iki devlet arasındaki ilişkilerde önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Vithold'un Novgorod ve Kiev'e Gregory Tsambak'ı metropolit olarak ataması, kilisenin ikiye bölünmesine sebep olmuştur.³¹ 1471'de IV. Kazimir'in Novgorod'u ele geçirme girişimi,³² iki ülke arasında toprak anlaşmazlıklarını başlatmıştır. Novgorod, hem Litvanya hem de Moskova için stratejik öneme sahip bir şehirdi. Litvanya'nın bu şehre olan ilgisi, İvan'ın bu bölge üzerinde tam hâkimiyet kurmasını engellemiştir. Sınır sorunları, özellikle Toropetz şehri etrafında yoğunlaşmıştır. Litvanya'nın bu şehri ele geçirmesi, Moskova ile olan ilişkilerinde yeni bir gerilim unsuru olmuştur. İvan'ın Novgorod'u ele geçirmesi, bu sınır anlaşmazlıklarını daha da karmaşık hale getirmiştir. 1487 ile 1489 yılları arasındaki dönem, Moskova ile Litvanya arasında oldukça hareketli bir dönem temsil eder. Moskovalıların sınır bölgelerine yönelik

saldırıları ve toprak ilhakları, iki devlet arasındaki ilişkileri zorlamıştır.³³ Bu gerilimli dönemde, Litvanya, diplomasi yoluyla sorunları çözmek amacıyla Litvanya Grandüğü IV. Kazimir'in oğlu Aleksandır'ın, III. İvan'ın kızı Helena ile evlenmesini teklif etmiştir.³⁴ Ancak, bu evlilikten beklenen dostluk ve barış ortamı sağlanamamış, hatta İvan'ın Katolik mezhebine göre yapılan evlilik törenine tepkisiyle gerilim daha da artmıştır. 1500-1503 yılları arasındaki Rusya-Litvanya savaşı, bu gerilimlerin zirveye ulaştığı dönemdir. Savaş, iki devlet arasında toprak anlaşmazlıklarını ve mezhebi farklılıkları öne çıkarmıştır. İvan'ın bu savaşta hedefi, Litvanya'nın sahip olduğu "Eski Rus" topraklarını geri almak³⁵ ve Kiev'in mirasını korumaktır.³⁶ İvan, savaşı isterken Litvanya kralı Alexander barışı korumak istiyordu ve bu sebeplerdir ki 5 Mart 1500'de İvan'a yazdığı mektubunda ondan "Bütün Rusya'nın Hükümdarı" diye bahsetmiştir.³⁷ 1503'te imzalanan barış anlaşmasıyla Moskova, birçok toprak kazancını elde etmiştir. Anlaşmayla, sınırlar Dinyeper'e kadar uzanmış ve Moskova, bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmiştir.³⁸ İvan'ın Ölümü ve Taht için Savaş: III. İvan, Moskova'nın hâkimiyetini artırarak, Rusya'nın büyük bir güç haline gelmesine öncülük etmiştir. Oğlu Dmitri, İvan'ın gözünde ilk varisiydi. Ancak İvan'ın ölümü, halef seçimi konusunda saray içinde büyük bir güç mücadelesini tetikledi. Sofya kendi oğlu Vasili'i knez yapmak istemiştir. Bu nedenle, Dmitri'nin tahtın meşru varisi olarak görülmesini engellemeye çalıştı. İvan'ın yaşamı boyunca, Sofya'nın bu planları engellendi, çünkü İvan Dmitri'yi korudu. Ancak İvan'ın 1505'teki ölümünden sonra durum değişti. İvan'ın ölümüyle birlikte, boyarlar ve Sofya, Vasili'nin tahta çıkmasını destekledi. Vasili, Dmitri'yi tekrar hapse attırmayı başardı ve Rusya'nın yeni knezi oldu.

Sonuç: 1462 ile 1506 yılları arasındaki III. İvan dönemi, Rus ve Rusya tarihindeki en parlak dönemlerden biridir. Bu dönem, Rusya Devleti'nin IV. İvan döneminde "Çarlık," I. Petro döneminde ise "İmparatorluk" hatta Petro sonrası dönemde büyük bir güç haline gelmesinin temelini atmıştır. İlk olarak, Moskova'ya yakın diğer şehirleri fethetmiş, ardından Türk Hanlıkları ile ilgilenerek bölgedeki etkisini ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Dönemin sonlarına doğru Litvanya ile savaşarak, I. Aleksandr dönemine kadar sürecek olan bir mücadeleyi başlatmıştır. III. İvan'ın en dikkat çekici başarılarından biri, Rusları Tatar boyunduruğundan kurtarıp bağımsız bir devlet kurmasıdır.

²⁷ İlyas Kemalolu, Altın Orda ve Rusya, s. 196.

²⁸ Kemalolu, a.g.e., s.196.

²⁹ A. Yakubovksy, Altın Orda ve Çöküşü, çev. Hasan Eren, Ankara: TTK, 2021, s. 216.

³⁰ Herberstein, a.g.e., s.45.

³¹ Alfonso Edintias, History of Lithuania, çev., Skirma Kondratas, Publishing House, 2015, s. 54.

³² Suziedelis Saulus, Historical Dictionary of Lithuania, Toronto: Scarrow Press, 2nd Edition, 2011.

s.71.

³³ Ivan the great of Moscow, s.133; Ivan III and Unification of Russia, s. 84.

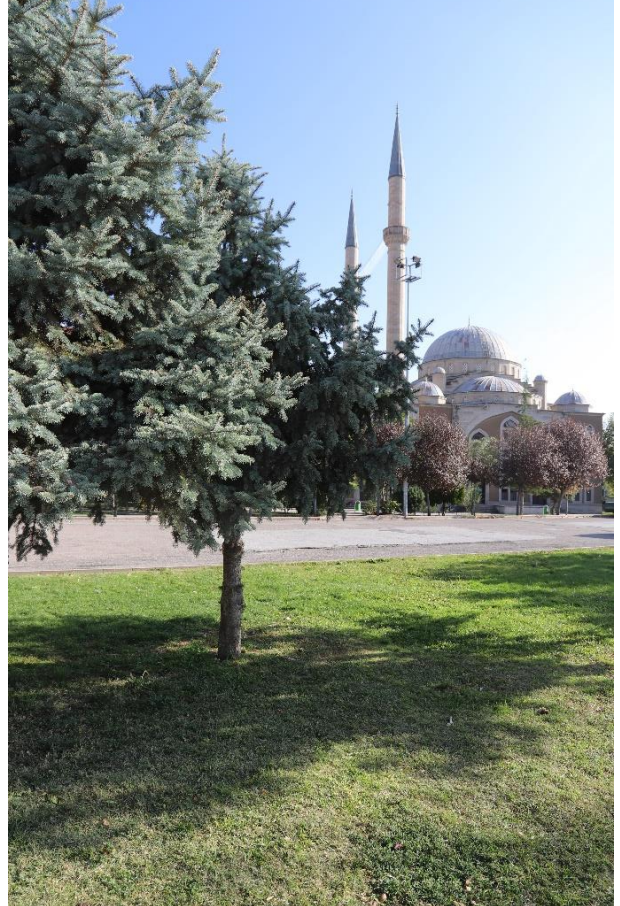
³⁴ Zugmantas Kiaupa, The History of Lithuania Before 1795, çev., Milda Danyte, Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000, s. 219-221.

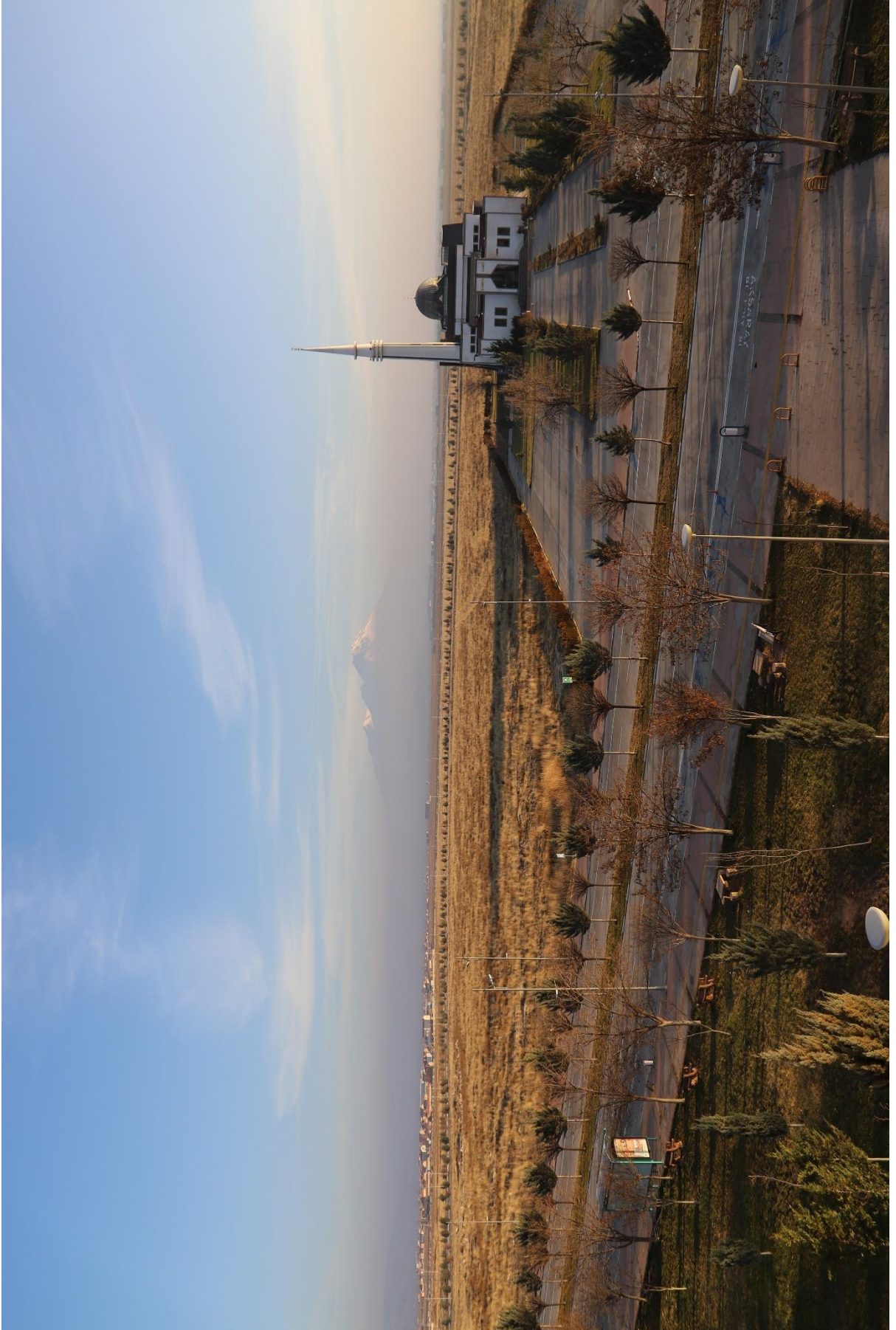
³⁵ Pelensky, "The Origins of the Official Muscovite Claims to the "Kiev Inheritance", Harvard Ukrainian Studies, 1/1 March 1977, s. 29-52.

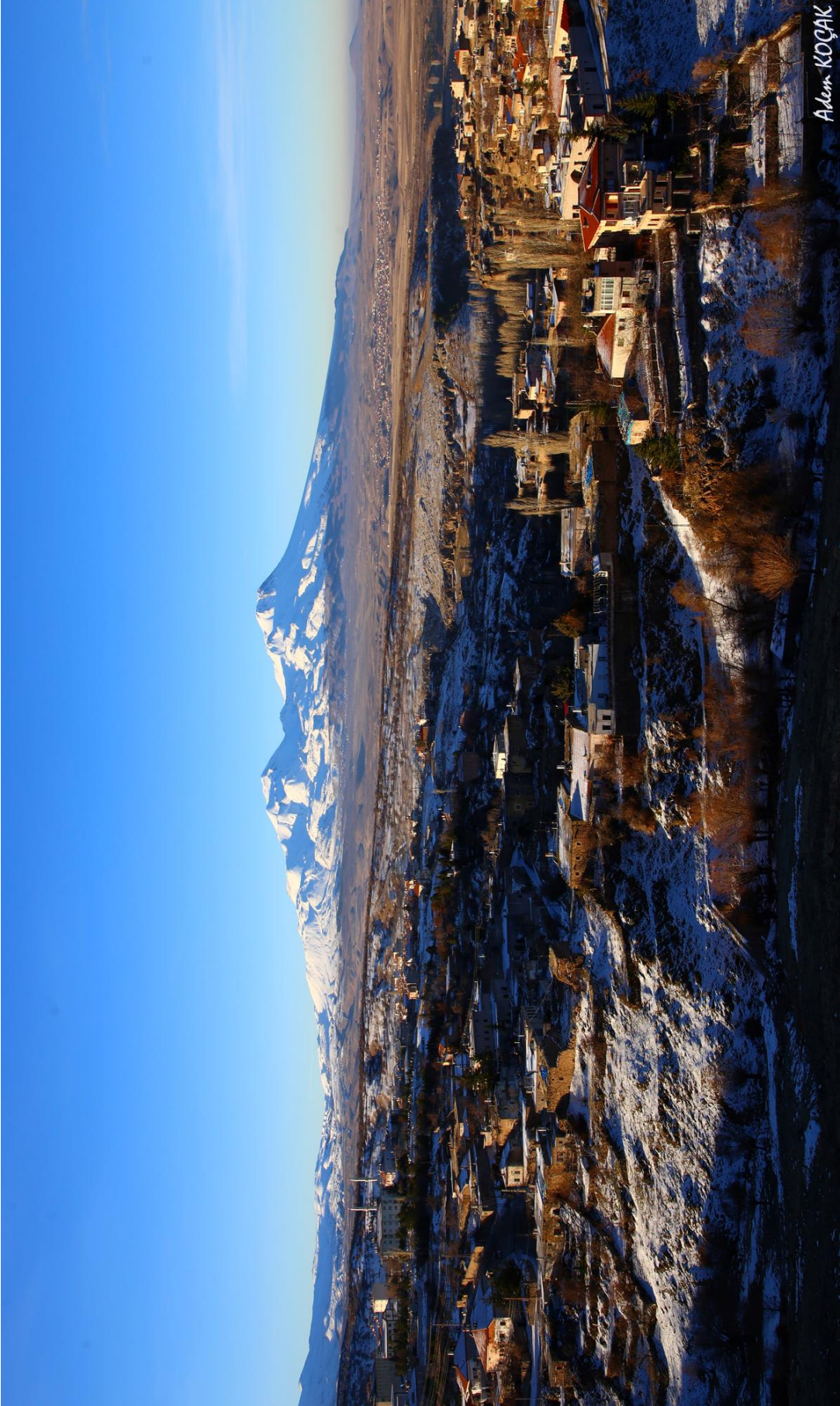
³⁶ Fennel, a.g.e., s. 216.

³⁷ Fennel, a.g.e., s. 218.

³⁸ Kiaupa, a.g.e., s. 221.

Adem KOÇAK

AVRUPALILARIN GÖZDESİ HİNDİSTAN'IN SÖMÜRGE VE BAĞIMSIZLIK SÜRECİ

Seda Nur BODUR*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Giriş: Antikçağlardan bu yana güçlenen devletler kendi alanları dışındaki yerlere halklarını çeşitli yollar ile yerleştirmişlerdir. Başlangıçta bu duruma bir göç olarak bakılsa dahi Roma döneminde mevcut durum sömürgecilik halini almıştır.¹ Sömürgecilik, 15. yüzyılın sonlarına doğru dünya siyasi haritasını önemli ölçüde değiştirecek şekilde hızla yayılmıştır.² Avrupalı devletlerin ürettiklerini daha ucuza satabilmek ve hammadde erişimini kolaylaştırmak için pazar arayışına girmeleri sonucu sömürgecilik faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, büyük güçler dünyanın kendilerine göre geri kalmış olan yerlerinde ekonomik ve siyasi egemenliklerini kurmuşlardır.³ Bahsi geçen yerlerin sadece imkânlarına el koymakla yetinmemiş, aynı zamanda yerlilerini de köleleştirmişlerdir.⁴ Bununla beraber, gittikleri yerlerde kendi dillerini, dinlerini, gelenek ve göreneklerini yaşatmayı birer amaç edinmişlerdir.⁵ Yukarıda bahsedilen amaçlarını geri kalmış bölgeleri “uygarlığa erişirme” adı altında gerçekleştirmişlerdir. Anlaşılacağı üzere, Avrupalı devletleri, sömürgecilğe iten faktör en başlarda genel olarak ekonomik olmasına rağmen, zaman içinde bu amaç kimlik değiştirmiştir.⁶ Bu amaçlar ile geri kalmış devletleri himayeleri altına alan Avrupalı büyük güçler 20. yüzyılın başlarına geldiği vakit birkaç ülke dışında dünyanın neredeyse tamamını ilhak ederek sömürgeleştirmişlerdir.⁷ Avrupalıları imkânlarıyla etkileyen mühim

bir ülke ise Hindistan'dır. Güney Asya'da yer alan Hindistan dünya üzerinde geniş topraklara sahip yedinci, kalabalık nüfusa sahip olan ülkeler arasında ise ikinci⁸ sırada yer almaktadır.⁹ Bununla beraber, Ganj ve İndus nehirleri arasında kurulmuş olması da dikkat çekicidir.¹⁰ Mühim hava, kara ve deniz yolları üzerinde yer alan Hindistan, anlaşılacağı üzere önemli bir jeopolitik konuma da sahiptir.¹¹ Kast sisteminin hâkim olduğu ülkede Budizm bir din olarak karşımıza çıkmaktadır.¹² Oldukça uzun ve karmaşık bir siyasi tarihe sahip olan Hindistan, tarihin farklı noktalarında pek çok göç ve istilaya maruz kalmıştır.¹³ Değerli madenlere, zengin bitki örtüsüne ve birden fazla iklime ev sahipliği yapan Hindistan, yıllar boyu tüccarların ve kaşiflerin gözdesi olmuştur.¹⁴

Hindistan'ın Sömürge Süreci: Hindistan'ın zenginliklerinin ve güzelliklerinin bilindiği vakitler Yunan ve Romalılara kadar götürülebilir.¹⁵ Yunan ve Romalılar devrinde Hindistan limanları ile Avrupa arasında doğrudan ticaret yapılmıştır.¹⁶ Bu ticaret İslamiyet'in yükselişi ve Roma'nın zayıflaması ile doğrudan değil ipek ve baharat yolları üzerinden yürütülmüştür. İpek ve baharat yolları kontrolünün Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi ile mevcut durum değişikliklere açılmıştır.¹⁷ Sahip olduğu büyük ticaret

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: sedabodur1@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mehmet Refik Biringözü, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı*, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Ankara 2013, s.13.

² Mehmet Bülent Uludağ, “Dünya Siyasi Tarihi”, *Kriter Yayınları*, İstanbul, 2011, s. 225.

³ Davut Dursun, “Sömürgecilik”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul, 1990, s. 500.

⁴ Ahmet Kavas, “Sömürgecilik”, *DİA*, C.37, 2009 İstanbul, s.394-397.

⁵ Hubert Deschamps, “Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü”, çev. Oktay Akbal, *Kitapçılık Yayınları*, İstanbul, 1966, s.12.

⁶ Mustafa Keskin, *İngilizlerin Hindistan'ı Sömürgeleştirme Hareketleri*, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.1.

⁷ Metin Ünver, “Sömürgecilik Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Tarih Lisans Programı*, İstanbul, s.6.

⁸ 2023 yılında yapılan son sayımlar ile Hindistan'ın, dünyanın en kalabalık ülkesi olan Çin'i geride bırakarak dünyanın en kalabalık ülkesi olma yolunda ilerlediği ortaya konulmuştur. Güncel nüfus sayımları için bkz.

https://www.census.gov/data-tools/demo/idb/#/table?COUNTRY_YEAR=2023&COUNTRY_YR_ANIM=2023&menu=table-Viz&FIPS=

⁹ Yusuf Hikmet Bayur, “Hindistan Tarihi”, C. II, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara, 1950, s.469.

¹⁰ Ekrem Memiş, “Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, *Ekin Kitabevi*, Ankara 2006, s.304.

¹¹ Azmi Özcan, “Hindistan”, *DİA*, C.18, İstanbul 1998, s.85-92.

¹² Memiş, “Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, s.114.

¹³ David Arnold, “Coğrafi Keşifler Tarihi”, çev. Osman Bahadır, *Alan Yayıncılık*, İstanbul 1995, s.23.

¹⁴ Özcan, “Hindistan”, s.85-92.

¹⁵ Aysel Erdoğan, Orhan Doğan, “XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgecilğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, S.16 (3), Gaziantep 2017, s.840.

¹⁶ Yücel Bulut, “Hindistan'da İngiliz Sömürgecilği, Oryantalizm ve William Jones”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S.6, 2003, s.72.

¹⁷ Feridun Emecen, “Selim I”, *DİA*, C.36, İstanbul 2009, s.407-414.

yollarıyla beraber Osmanlı Devleti bir dünya gücü haline gelmeye başlamıştır.¹⁸ Avrupalı devletler Osmanlı'nın ekonomik gücünü kırmak ve doğuya uzanan, tamamen kendi kontrollerinde yeni ticaret yolları bulabilmek için coğrafi keşiflere başlamışlardır.¹⁹ Asıl amaçları ticaret yollarını kullanırken Osmanlı Devleti'ne vergi ödememek olan Avrupalılar, Doğu'nun zenginliklerine sahip olmak için yola çıkmışlardır.²⁰ İtalyan denizci Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfi ile 15. Yüzyılın ilk yarısında başlayan bu süreç 17. Yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.²¹

Coğrafi keşiflerde lokomotif bir devlet olan Portekiz ile başlayan Keşifler Çağı sırası ile İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'nin bu sürece dâhil olmasıyla devam etmiştir.²² Bu süreçte Portekiz Prensi Henry uzun deniz yolculuklarına dayabilecek gemiler inşa ettirebilmek için Portekiz'de bir denizcilik okulu kurmuştur.²³ Gemilerin yapımının ardından aynı güzergahtan yola çıkan Portekizli Vasco de Gama Hint Okyanusu'nu geçerek Hindistan'ı keşfetmiştir.²⁴ Hint Okyanusu'nun haritasını çıkarmış olan, Arap denizci Ahmet İbn-i Melik, Gama'ya bu yolculukta kılavuz olmuştur.²⁵ Anlaşılabildiği üzere, Hindistan'a ilk ulaşan Portekizliler olmuştur. Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a ulaşan Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda ilk varlık gösterenler olmasının en önemli sebepleri; coğrafi konumlarının el verışı ve keşifleri destekleyen bir hükümdara sahip olmalarıdır.²⁶ Portekizlilerin amacı başlangıçta sadece keşif olsa dahi zamanla Hint Okyanusu kıyılarında stratejik noktalara yerleşmişler ve valiler ile bölgenin kontrolünü sağlamayı hedeflemişlerdir.²⁷ Süreci ekonomik bir temele dayandıran Portekizliler, Hint Okyanusu hakimiyetini ele geçirme, buraya gelen ticaret gemilerini haraca bağlamak gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır.²⁸ 1511 yılına gelindiğinde yıllar boyu baharat ticaretinin başlıca merkezi olmuş Kalküta şehrini kendi kolonileri haline getirmişlerdir.²⁹ Kalküta şehriyle beraber, Goa, Malaka, Diu ve Seylan gibi önemli ticaret merkezlerini de ele geçirmişlerdir. İlk ticaret merkezlerini kurmalarının akabinde insan gücüne ihtiyaç duyan Portekizliler, Portekizli erkekler ve yerli kadınlar arasında evliliği

teşvik ederek misyonerler aracılığıyla Katolikliği desteklemişlerdir.³⁰ Portekiz'in Avrupa'da siyasi ve askeri anlamda pek de yeterli olmaması, İspanya ile bir mücadele halinde bulunması³¹ gibi sebepler Portekizlilerin Hint coğrafyasında kalıcı olmasına engel teşkil etmiştir. Bahsi geçenler ile 1580 dolaylarında ölen Portekiz kralı I. Sebastian'ın varisinin bulunmaması iç karışıklıklara sebep olmuş ve bu iç karışıklıklardan fayda sağlama amacı güden İspanya 1640 yılına kadar Portekiz'i işgal etmiştir. Bu işgal neticesinde Portekiz sömürgelerinin pek çoğu Hollanda ve İspanya eline geçmiştir. Portekiz sömürgelerinden Hollanda eline geçen Hindistan'da böylece Portekiz varlığı son bulmuştur.

Hollandalılar, Hindistan'da gerek antlaşmalar gerekse kuşatmalar yoluyla elde etmiş oldukları yerlere ticari merkezler, askeri ve siyasi üsler kurmuşlardır.³² Hint Okyanusu'nda ticaret yapan şirketleri tek çatı altında toplamak için 1602 senesinde *Hollanda Doğu Hindistan Şirketi*'ni kurmuşlardır.³³ Bahsi geçen şirket, Hindistan'da, Hollanda hükümetine bağlı özerk bir devlet haline gelmiştir.³⁴ Ayrıca şirket, gerektiği durumlarda Hint coğrafyasında Hollanda adına askerî harekât başlatmak, antlaşmalar imzalamak ve yapılar inşa etmek gibi ayrıcalıklara da sahip olmuştur.³⁵ Anlaşılabildiği üzere, Hollanda'nın sömürgeciliği ticari amaçları ön planda tutmak kaydıyla profesyonel bir şirkete bağlanmıştır.³⁶ Yerli halk ile yapılan ticaret para ile değil, halkın ihtiyaç duyduğu pamuklular ile sağlanmıştır. Ayrıca, Hollandalılar hem kara hem de denizlerde hâkimiyet kurmak istemişlerdir. Ancak belirtmek gerekir ki Hollandalılar, merkez üslerini Endonezya'ya kurmuşlardır. Çünkü Hindistan'da pek çok krallık bulunmaktaydı. Bu sebeple Endonezya onlar için ele geçirilmesi daha kolay bir kale olmuştur.³⁷ Hollandalıların Hindistan'da tutunamamalarının birden fazla sebebi vardır. Şirketin görevlerini tam anlamıyla yerine getirmemesi, işçilerin ücretlerinin düşük olması, Hindistan yerine bütün alakalarını Endonezya'ya yönlendirmeleri, idari faaliyetleri eksik yapmaları gibi sebepler burada öne sürülebilir. Aynı zamanda İngilizler ile Doğu'da mevcut bulunan rekabet ortamı ve Avrupa'daki

¹⁸ M. Sait Türkhan, "Baharat Yolu", Tübitak Popüler Bilim Yayınları, (Erişim Tarihi, 10.03.2023, 00:18). https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/baharat_yolu

¹⁹ Mustafa Durmuş, Hindistan'ın ve Pakistan'ın Bağımsızlık Sürecinin Türkiye Kamuoyuna Yansımaları (1945-1948), Erciyes Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019, s.4.

²⁰ Arnold, "Coğrafi Keşifler Tarihi", s.24.

²¹ Murat Haniççe, "Coğrafi Keşiflerin Nedenlerine Yeniden Bakmak", Tarih Okulu, Mayıs-Ağustos 2010, S. VII, s. 48.

²² Arnold, "Coğrafi Keşifler Tarihi", s.13.

²³ Ahmet Utku Özensoy, "15 ve 16. Yüzyıllarda Sömürgecilik Hareketleri, Fiyat Devrimi ve Sömürgecilik İdeolojisi", Tarih ve Gelecek Dergisi, C.5, S.3, 2019, s.822.

²⁴ Arnold, "Coğrafi Keşifler Tarihi", s.69.

²⁵ Alper Yavuz, The Portuguese in the First Century of the Age of Discovery (1415-1499), Yeditepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s.132.

²⁶ Hava Önalın, "15. Yüzyıl Portekiz Keşiflerinin Afrika'da Tezahürü ve Bir Hakimiyet Göstergesi Olarak Padrão Sembolü", Tarih Araştırmaları Dergisi, C.40, S.70, İstanbul 2021, s.208.

²⁷ Derya Keskin, "Avrupalıların Hindistan'daki İlk Temasları ve Sömürgecilik Faaliyetlerinin Kısa Tarihi", Türkiye'de Hindistan Çalışmaları I, ed. A. Mertcan Dünder, Yalçın Kayalı, Ankara 2021, APAM, s.208.

²⁸ Nazan Karakaş Özü, Keşifler ve Coğrafya, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 13.

²⁹ Özensoy, "15 ve 16. Yüzyıllarda Sömürgecilik Hareketleri, Fiyat Devrimi ve Sömürgecilik İdeolojisi", s.823.

³⁰ Ünver, "Sömürgecilik Tarihi", s.35.

³¹ Sıtkı Uluerler, "Coğrafi Keşifler ve Avrupa'nın Yayılması", Yeni ve Yakın Çağ Tarihi, ed. Selim Hilmi Özkan, İstanbul 2018, İdeal Kültür Yayıncılık, s.56.

³² Keskin, Avrupalıların Hindistan'daki İlk Temasları ve Sömürgecilik Faaliyetlerinin Kısa Tarihi, s.213.

³³ İsmail Hakkı Göksoy, "Hollanda Sömürgeciliği", DİA, C.18, İstanbul 1998, s.226-227.

³⁴ Ünver, "Sömürgecilik Tarihi", s.58.

³⁵ Göksoy, "Hollanda Doğu Hindistan Şirketi", DİA.

³⁶ Sıtkı Uluerler, "Coğrafi Keşifler ve Avrupa'nın Yayılması", Yeni ve Yakın Çağ Tarihi, s.70.

³⁷ Keskin, Avrupalıların Hindistan'daki İlk Temasları ve Sömürgecilik Faaliyetlerinin Kısa Tarihi, s.215.

savaşlar yavaş yavaş Hollandalıların deniz güçlerinin azalmasına sebep olmuştur. Anlaşılabileceği üzere, Hollanda, Doğu'daki pozisyonunu uzun süre koruyamamış ve güçlenen İngiltere karşısında gerilemeye başlamıştır.³⁸

İngiltere yukarıda bahsi geçen devletlerden daha sonra sömürge rekabetine dâhil olmasına rağmen kısa sürede üstünlük elde etmiştir.³⁹ 18. yüzyılda Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de vuku bulması ve İngiltere'nin Fransa ile giriştiği Yedi Yıl Savaşları'ndan galip ayrılması Hindistan'ı, İngiltere'nin gözünde bir mamul pazar haline getirmiştir.⁴⁰ Ancak belirtmek gerekir ki, kısa bir süreliğine de olsa Fransız Doğu Hindistan Şirketi ile Hindistan'da var olmaya çalışan Fransızlar, İngilizlerle olan mücadelede mağlup olmuş ve anlaşılacağı üzere kendisinden beklenen sömürge adımlarını atamamıştır.⁴¹ Hindistan'a ulaşan İngiliz tüccarlar burada seyyahlar ve elçiler vasıtasıyla temaslarda bulunmuşlardır.⁴² Bu temaslardan neticesinde 1608 senesinde bir İngiliz şirketi kurulmuş ve kurulan şirket "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi" adını almıştır.⁴³ İngiliz tüccarlara Surat Limanında bir yer tahsis edilmiş ve bu yer ilerleyen vakitlerde İngilizlerin Hindistan'da ticari üssü haline gelmiştir.⁴⁴ Sonraki süreçte İngilizler kıyı şeridinde bulunan Hugly, Masulipatam, Madras ve Bombay gibi şehirleri de ticari üs olarak kullanmaya başlamışlardır.⁴⁵ Doğu Hindistan Şirketi'nin kurulması ile İngiliz sömürge faaliyetlerinin daha aktif ve kalıcı olması hedeflenmiştir.⁴⁶ Şirket kontrolünün İngiliz valilere bırakılması valileri bölgede güç elde etmesine olanak sağlamıştır.⁴⁷ Etkinliğini artırmaya başlayan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, kendi adına özel bir ordu bile oluşturmuştur.⁴⁸ Öyle ki, şirket Fransızların Hindistan'a girme girişimleri sırasında taht kavgalarına karışarak askeri hareketler düzenlemiştir.⁴⁹ İngilizler ilk ticari faaliyet olarak İngiltere'de üretilen ürünleri Hindistan'a satmışlardır. Bununla da kalmayıp Hindistan'da üretilen ürünleri daha uygun fiyatlara almış ve kendi ülkelerine transferini sağlamışlardır.⁵⁰ İngilizlerin 1757 yılında Hindistan için mühim bir konuma sahip Bengal'i işgal etmeleriyle şirket adeta bir devlet konumuna erişmiştir. Bu tarihten itibaren İngiltere'nin bölgede nüfuzu daha da kuvvetlenmiştir.⁵¹ Şirket daha fazla

zenginleşirken, yerli halk git gide fakirleşmiştir. İngiliz tüccarlar çeşitli baskılar ile Hintli üreticileri yalnızca kendileri için çalışmaya zorlamışlardır.⁵² İngilizlerin tüm bu tutumları 1769-1770 Bengal Kıtılığını doğurmuştur. Bu kıtlık İngiliz siyasetine yeni bir boyut kazandırmıştır. 1792-1828 yıllarını kapsayan Tablo I'de görüldüğü üzere, şirket gelirlerini artırarak kâra geçmeye devam etmiştir. Ayrıca, daha önce de zikredildiği gibi şirket gelirleri artmaya devam ederken halkın yoksullaşması da kaçınılmaz olmuştur, verilen tablo bu durumu destekler niteliktedir.

Tablo1: İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 1792-1838 Yılları Arası Genel Gelir-Gider Tablosu⁵³

Yıl	Genel Gelir- Altın İngiliz Lirası	Genel Gider-Altın İngiliz Lirası
1792-1793	8.225.000	6.941.000
1795-1796	7.866.000	6.889.000
1800-1801	9.737.000	9.955.000
1805-1806	15.403.000	17.421.000
1810-1811	16.679.000	13.910.000
1815-1816	17.238.000	17.060.000
1820-1821	21.352.000	20.057.252
1825-1826	21.128.000	24.168.000
1830-1831	22.019.000	20.234.000
1835-1836	26.857.000	16.684.000
1837-1838	20.859.000	17.554.000

Bir diğer politika olarak Hristiyanlaştırmayı devreye sokan İngilizler, Hintlilerin sosyal yaşamlarına nüfuz etmişlerdir.⁵⁴ Hristiyanlaştırma politikalarını daha rahat uygulayabilmek adına Hintlilere ait dini geleneklerden bazılarını yasaklayan İngilizler, din asimilasyonu ile beraber dil asimilasyonunu da gerçekleştirmişlerdir.⁵⁵ Bununla beraber, İngiltere de tıpkı diğer devletler gibi bölgeye valiler atamıştır. İngiltere tarafından Hindistan'a atanan valiler sırası ile Warren Hastings,

³⁸ Göksoy, "Hollanda Sömürgeciliği", DİA, s.226-227.

³⁹ Mustafa Keskin, İngilizlerin Hindistan'ı Sömürgeleştirme Hareketleri, s. 27.

⁴⁰ Hüseyin Günarslan, "İngiliz Sömürge Dönemi'nde Hindistan'da Yaşanan Kıtılıklar", Avrasya İncelemeleri Dergisi 9,2, İstanbul 2020, s.206.

⁴¹ Murat Gülçen, Emperyalizmin Bir Kolu Olarak Oryantalizmin Hindistan'daki İngiliz Yönetimi Tarafından Uygulanışı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2014, s.88.

⁴² Ahmet Subat Ahadyar, Afganistan ile İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Arasındaki Ticari İlişkiler, Kocaeli Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2022, s.7.

⁴³ Ali Bilgenoğlu, "Sömürge Çağında Kralın Tacındaki Elmas": Hindistan'ın İngiliz Sömürgeciliğindeki Yeri ve Önemi", Apjir Dergisi, C. 4, S.3, Aydın 2020, s.271.

⁴⁴ Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, C.3, S.6, İstanbul 2012, s.75.

⁴⁵ Azmi Özcan, "Hindistan", DİA, s.85-92.

⁴⁶ Emre Çalışkan, "İngiliz Sömürge Şirketlerinin Sömürge Siyasetindeki Rolü: Doğu Hindistan Şirketi, Kraliyet Afrika Şirketi, Virginia Şirketi Örnekleri", Uluslararası Çalışmalar Dergisi, C.6, S.2, Ankara 2022, s.110.

⁴⁷ Murat Gülçen, Emperyalizmin Bir Kolu Olarak Oryantalizmin Hindistan'daki İngiliz Yönetimi Tarafından Uygulanışı, s.102.

⁴⁸ Emre Çalışkan, "İngiliz Sömürge Şirketlerinin Sömürge Siyasetindeki Rolü: Doğu Hindistan Şirketi, Kraliyet Afrika Şirketi, Virginia Şirketi Örnekleri", s.112.

⁴⁹ Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", DİA, C.22, İstanbul 2000, s. 294-295.

⁵⁰ Emre Çalışkan, "İngiliz Sömürge Şirketlerinin Sömürge Siyasetindeki Rolü: Doğu Hindistan Şirketi, Kraliyet Afrika Şirketi, Virginia Şirketi Örnekleri", s.111.

⁵¹ Aysel Erdoğan, Orhan Doğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", s.844.

⁵² Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", s.78.

⁵³ Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950, s. 306.

⁵⁴ Mustafa Durmuş, Hindistan'ın ve Pakistan'ın Bağımsızlık Sürecinin Türkiye Kamuoynuna Yansımaları (1945-1948), s.6.

⁵⁵ Suat Vural, "Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri", BELGÜ, Ardahan, s.181.

Lord Cornwallis, Sir John Shore, Lord Morninton, Sir George Barlow, Lord Minto, Marquis of Hastings, Lord Amherst, Lord William Bentick, Sir Charles Metcalfe, Lord Auckland, Lord Ellenborough, Lord Hardinge, Lord Dalhousie, Lord Canning'dir.⁵⁶ İngiliz hükümeti Hindistan'a doğrudan müdahale edebilmek ve şirket üzerinde hükümet otoritesini artırmak adına kanunlar çıkartmıştır. Bu kanunlardan ilki 1773 yılında çıkarılan Düzenleme Kanunu iken, 1884 yılında çıkarılan Hindistan Kanunu ile Doğu Hindistan Şirketi üzerindeki İngiliz etkisi artırılmıştır.⁵⁷ Sind, Keşmir, Asam gibi şehirleri de ele geçiren İngilizler, bütün Hindistan'ı fiilen hâkimiyetleri altına almışlardır.⁵⁸ İngilizlerin yukarıda bahsi geçen tutumları Hint coğrafyasında bazı gerilimlere sebep olmuş ve bu gerilimler akabinde sosyal ve siyasi ayaklanmaları beraberinde getirmiştir.⁵⁹

Hindistan Bağımsızlık Süreci: 1850'lere gelindiğinde halk arasında genel bir memnuniyetsizlik peyda olmuştur. Bu durumun sebepleri arasında; İngilizlerin ağır yaptırımları, Hristiyanlaştırma politikaları, İngiliz dili temelli eğitim-öğretim programının devreye sokulması, kast sistemini kaldırmak istemeleri ve yerli halkın fakirleşmeye başlaması gösterilebilirken,⁶⁰ ayaklanmayı ateşleyen asıl sebep, ordunun faydalanacağı silahların ateşlenmesinde İngilizlerin domuz ve inek yağı kullanmaları olmuştur.⁶¹ Bilindiği üzere, inek Hintliler için kutsal sayılırken, domuz Müslümanlar için haram kılınmıştır.⁶² Silah ateşlenmesinde kullanılan mermilerin, kullanılmadan evvel ısırılması elzem olduğundan bu hususa yerli askerlerin tepkisi ayaklanma ile sonuçlanmıştır. Tüm bu sebeplerin yanına bir de yıllardır süren sömürge baskısı eklenince isyan kaçınılmaz olmuştur. İngiltere varlığının Hindistan'da kimlik değiştirmesi 1857 yılında Bengal ordusu mensubu askerler tarafından çıkarılan ve yukarıda sebepleri zikredilen Sipahi Ayaklanması ile olmuştur. Askeri isyan olarak başlayan ayaklanma, kısa sürede geniş kitlelere ulaşarak ülke geneline yayılmıştır.⁶³ Bilhassa, Leknev, Delhi, Kanpur ve Lucknow bölgelerinde çetin çatışmalar vuku bulmuştur.⁶⁴ Çeşitli çatışmalarla cereyan eden Sipahi Ayaklanması, İngilizler tarafından kanlı bir biçimde bastırılmış, binlerce insan öldürül-

müştür.⁶⁵ Neticede, İngilizlerin yayınlamış oldukları Hindistan İdare Kanunu ile Doğu Hindistan Şirketi feshedilmiş ve Hindistan'ın hakimiyeti 1859 senesi itibariyle doğrudan İngiliz hükümetinin eline geçmiştir.⁶⁶ Hintlilerin bu isyanda başarısız olmalarının temel sebebi müşterek bir lidere sahip olmamaları olarak düşünülmüştür.⁶⁷ Bununla beraber, bahsi geçen ayaklanma bağımsızlığa giden yolun en önemli adımı olarak görülmüştür.⁶⁸ Sömürgeciliğin yaratmış olduğu baskı ve İngiliz sömürge sisteminin toplum üzerinde yaratmış olduğu etki Hint milliyetçiliğinin ve Hint bağımsızlığının meydana gelmesine sebep olmuştur.⁶⁹ İsyanın ardından, zorbalıkla Hindistan gibi köklü geçmişlere ev sahipliği eden bir yerin yönetilmeyeceği İngiliz hükümeti tarafından anlaşılmıştır. Hint halkının da refah içinde yaşayacağı, dini konulara karışılmayacağı, Hintlilerin haklarına riayet edileceği, yerli halkın zor koşullara tabii tutulmayacağı gibi sözler verilmiştir. Akabinde, Hindistan Bakanlığı kurulmuştur. Ancak, bu bakanlığın kurulması Hintliler için fayda sağlamamış, bilhassa bakanlık kendi çıkarlarını gözetmiş ve kendi üyelerinin menfaatine işler yürütmüştür.⁷⁰ Sözü edilen sebeplerden ve Hint uyanışının tezahürleriyle, zamanla ulusal liderler ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen ulusal liderlerden ilki, Allan Octavian Hume'dir. Hume, İngiliz yönetiminde zorluk yaşayan halkın durumlarını toparlayabilmek için derhal faaliyetlere başlamıştır.⁷¹ Faaliyetlerinden ilki, bazı yerel aydınlarla beraber "Hindistan Ulusal Birliği" adıyla bir birlik kurmak olmuştur. 1885'te kurulan bu birlik yine aynı yıl içinde yapılan toplantısıyla beraber "Hindistan Ulusal Kongresi" adını almıştır.⁷² Başlangıçta bahsi geçen kongrenin toplanma amacı İngiliz yöneticilere karşı çıkmak değildir. Ancak zamanla kongre içinde fikir ayrılıkları meydana gelmiş ve İngiliz iş birliğinin Hindistan'a iyilik getirmeyeceğini savunan bir grup ortaya çıkmıştır. Akabinde, kongre üyelerinin tamamı İngiliz yönetimine karşı ılımlı yaklaşımlarını terk etmişlerdir. Bu aşamadan sonra kongrenin tek amacı, halkın kendi kendini yönetme hakkının elde edilmesi olarak belirlenmiştir. 1892 senesine gelindiğinde Kongre çabalarına karşılık bulmuştur. Yeni bir kanun çıkarılarak, Yasama Meclisi üyelerinin seçimle başa gelmesi kararlaştırılmıştır.⁷³

⁵⁶ Murat Gülçen, *Emperyalizmin Bir Kolu Olarak Oryantalizmin Hindistan'daki İngiliz Yönetimi Tarafından Uygulanışı*, s.103.

⁵⁷ Suat Vural, "Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri", s.187.

⁵⁸ Azmi Özcan, "Hindistan", *DİA*, s.85-92.

⁵⁹ Mustafa Durmuş, *Hindistan ve Pakistan'ın Bağımsızlık Sürecinin Türkiye Kamuoyuna Yansımaları (1945-1948)*, s.26.

⁶⁰ Suat Vural, *Hindistan'da İngiliz Yönetimi*, İnönü Üniversitesi, SBE, Malatya 2006, Doktora Tezi, s.9-32.

⁶¹ Hafız Aamir Ali, *Hindistan'da Son Türk Sultan II. Bahadır Şah Zafer ve 1857 Bağımsızlık Savaşı*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Konya 2017, Yüksek Lisans Tezi, s.88.

⁶² Asaf Ataseven, Mehmet Şener, "Domuz", *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s.507-509.

⁶³ Suat Vural, *Hindistan'da İngiliz Yönetimi*, s.70.

⁶⁴ Azmi Özcan, "Hindistan", *DİA*, s.85-92.

⁶⁵ Celalettin Güngör, *Hint Milliyetçiliğinin Temelleri (Ram Mohan Roy'dan Mahatma Gandhi'ye Kadar)*, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul 1999, Doktora Tezi, s.35.

⁶⁶ Esra Altınova Telatar, *Hindistan'da Hindu Milliyetçiliğinin Kökenleri ve 21. Yüzyılda Yeniden Yükselişi*, Ankara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s.21.

⁶⁷ Hafız Aamir Ali, *Hindistan'da Son Türk Sultan II. Bahadır Şah Zafer ve 1857 Bağımsızlık Savaşı*, s.86.

⁶⁸ Hüseyin Günarslan, "1857 Hint İsyanı: Kanpur Katliamı ve Lucknow Mücadelesi", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, C3, S.1, 2019, s.96.

⁶⁹ Esra Altınova Telatar, *Hindistan'da Hindu Milliyetçiliğinin Kökenleri ve 21. Yüzyılda Yeniden Yükselişi* s.22.

⁷⁰ Celalettin Güngör, *Hint Milliyetçiliğinin Temelleri (Ram Mohan Roy'dan Mahatma Gandhi'ye Kadar)*, s.46.

⁷¹ Kanta Kataria, "A.O. Hume: His Life and Contribution to the Regeneration of India", *The Indian Journal of Political Science*, C.74 S.2, Hindistan 2013, s.248.

⁷² Gökhan Bircan, *Hindistan'ın Bölgesel Güç Olarak Yükselişi ve Çin ile İlişkileri*, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Lefkoşa 2018, s.28.

⁷³ William W. Hunter, George M. Dutcher, *The History of Nations India- Persia*, John D. Morris & Company, Philadelphia, 1906, s. 260- 261.

1899 senesine gelindiğinde Hindistan'a vali olarak Lord Curzon atanmıştır.⁷⁴ Curzon dönemi İngilizlere karşı muhalefetin yükselişine paralellik göstermiştir. Hindistan'da eğitim eksiklikleri ve ekonomi hakkında düzenlemeler yapan vali bir nebze olsa düzenlemeleri ile muhalif görüşleri dindirmeye çalışmıştır⁷⁵. Ancak, sözü edilen durum, İngilizler ile Hint aydınları arasındaki düşmanlığı pekiştirmiştir. Ayrıca, Curzon'un Bengal'i ikiye ayırması Ulusal Kongre'nin faaliyetlerini artırmış ve İngiliz mallarına boykot uygulanmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁶ Vali Lord Curzon tüm bu olanlardan sonra istifa etmesi üzerine yerine Lord Mintel vali olarak atanmıştır. Mintel Bengal'i yeniden birleştirmiş ve boykotun kalkmasını sağlamıştır. Mintel'den sonra bölgeye vali olarak atanan Lord Hardinge'nin göreve başladığı dönem Birinci Dünya Savaşı zamanlarına tekabül etmiştir. Hindistan savaş boyunca İngilizlere askeri ve mali destek sunmuştur. Bunun sebebi, savaş bittiği vakit İngilizlerin bu destekleri göz önünde bulundurarak Hinduların siyasal haklarını artıracağını ve zamanla kendi yönetimini kuracak bir Hindistan'ın vücut bulacağını düşünmeleridir şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁷ Tüm bu çalkantılı dönemde Hint-Müslüman gerginlikleri de bir hayli artmıştır. Müslümanlar, İngiliz yönetimine sadık kaldıkları için sorunlar baş göstermiştir. Bununla beraber, Hindistan Ulusal Kongresi'nin zaman içinde bir Hint partisine dönüştüğü düşüncesi Müslüman halk arasında yaygın bir görüş olmuştur.⁷⁸ Bu bağlamda, Müslümanlar Hint Ulusal Kongresi'ne karşı Hindistan Müslümanları Birliği'ni kurmuşlardır. Kurulan birliğin asıl gayesi, Müslümanların Hintlilerden her alanda farklı olduklarını savunarak ayrı temsil edilmek istemeleri olmuştur. Ancak, İngilizlerin Bengal'de Müslümanlara tanımış oldukları bağımsızlık imtiyazını iptal etmeleri üzerine İngiliz yönetimine sadık kalan Müslümanlar yönetimden uzaklaşmaya başlamışlardır.⁷⁹ I. Dünya Savaşı başladığında Hindistan Müslüman basınının Osmanlılardan yana olmasının neticesinde İngilizler, halkı olumsuz etkileyen önderlere sürgün ya da hapis politikası uygulamış ve basına yasak getirmişlerdir. İngilizler I. Dünya Savaşı'nda Osmanlıların aleyhine bir şey olmayacağını sözünü vermiş ancak savaş sonunda sözler yerine getirilmemiştir. Bunun üzerine Müslümanlar, Hindistan Hilafet Hareketi'ni kurmuşlardır.⁸⁰ Bahsi geçen hareket

ile Osmanlı hilafetinin bütün haklarının korunması hedeflenmiştir. Hilafetin kaldırılması üzerine Müslümanlar Hilafet Hareketi'nden vazgeçerek kendi birliklerine yönelmişlerdir.⁸¹ Birinci Dünya Savaşı bittiğinde yaşanan ekonomik kriz sebebiyle İngilizler vergileri artırmış, ortaya çıkan salgın hastalıklar nedeniyle de pek çok Hint ölmüştür. Kongre, yaşanan durumlar neticesinde kendi anayasa tasarısını oluşturmuş ve dominyonluk⁸² talebinde bulunmuştur. Kongre tarafından sunulan tasarının İngiliz yönetimince kabul görmemesi üzerine 1915'te önderliğinde Gandhi'nin bulunduğu kongre, İngiltere'nin Hindistan halkının kendilerine ne kadar yardım ettiğini gördüğü zaman özerk bir sistemin Hindulara sunulacağı inancını yaymaya başlamıştır.⁸³ Bu çabaları sırasında da Gandhi Kongrenin lideri seçilmiştir.⁸⁴ Eylemlerine devam eden Gandhi, İngilizlere çağrılarda bulunarak Hindistan'dan gitmelerini istemiştir, bu ve buna benzer çağrılar yüzünden defalarca hapsedilmiştir.⁸⁵ Gandhi'nin mücadelesi devam ederken Muhammed Ali Cinnah tarafından iki ayrı ülke fikri ortaya atılmış ancak 1940 senesine kadar bu fikir taraftar bulamamıştır.⁸⁶ Mevcut siyasi durum içinde iki ayrı devlet fikri giderek ön plana çıkmış akabinde ise Müslüman-Hint ayrımı oldukça belirginleşmiştir.⁸⁷

Hindistan Bakanı Edwin Montagu kendi kendini yöneten bir Hindistan için aşamalı bir sürecin olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu haseple bir formül arayışına girmiştir. Bakan Montagu ve Vali Lord Chelmsford'un hazırlamış olduğu reform, ikiye bölünmüş bir eyalet sistemi getirmiştir (Yasama ve yürütme meclislerine karşı sorumlu olan Hintliler ve yalnızca İngiliz parlamentosuna karşı sorumlu olan İngilizler).⁸⁸ Bu durum yeterli olmadığı halde özerk Hindistan yolunda atılan önemli bir adım olarak görülmüştür. Ancak Kongre'nin bazı üyeleri hükümet ile iş birliği yapılmasından hoşlanmayarak Kongre'den ayrılmışlardır. Başlarında Gandhi'nin olduğu grup bundan sonraki hedeflerini tam bağımsızlık olarak belirlemişlerdir. İngiliz despotizmi ile "İngilizlerle İşbirliğinden Kaçınma" hareketini başlatmışlardır.⁸⁹ Bu hareket kapsamında, her yerde bağımsızlık propagandası yapmak ve halkı bilinçlendirmek adına çalışmalar yapılmıştır. İngiliz zararlarının giderek artması üzerine kongre ile anlaşma yoluna

⁷⁴ Atatürk Ansiklopedisi, "Lord Curzon (1859-1925)", (Erişim Tarihi: 06.05.2023, 02.17). <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/lord-curzon-1859-1925/?pdf=3515>

⁷⁵ Gökhan Bircan, Hindistan'ın Bölgesel Güç Olarak Yükselişi ve Çin ile İlişkileri, s.29.

⁷⁶ Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950, s.469.

⁷⁷ John Matthai, India and the War, Oxford University Press, London 1915, s. 8

⁷⁸ M. Naeem Qureshi, "Hindistan Müslümanları Birliği", DİA, C.18, İstanbul 1998, s.111.112.

⁷⁹ Azmi Özcan, "Hindistan", DİA, s.85-92.

⁸⁰ Mustafa Durmuş, Hindistan ve Pakistan'ın Bağımsızlık Sürecinin Türkiye Kamuoyuna Yansımaları (1945-1948), s.56.

⁸¹ M. Naeem Qureshi, "Hindistan Müslümanları Birliği", DİA, s.111.112.

⁸² Dominyon kelime anlamı: İngiliz Uluslar Topluluğu'na üye olmanın ve İngiliz Krallığı'na bağlı bulunmalarının yanı sıra kendi kendilerini yöneten ülkelere verilen genel ad.

⁸³ Özkan Dizlek, Sömürgecilik ve 1763-1947 Dönemi Pax-Britannica: Hindistan Örneği, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018, s.82.

⁸⁴ Gökhan Bircan, Hindistan'ın Bölgesel Güç Olarak Yükselişi ve Çin ile İlişkileri, s.27.

⁸⁵ Gökhan Bircan, Hindistan'ın Bölgesel Güç Olarak Yükselişi ve Çin ile İlişkileri, s.29.

⁸⁶ Rekin Ertem, "Cinnah Muhammed Ali", DİA, C.8, İstanbul 1993, 16-18.

⁸⁷ Durmuş Bulgur, "Pakistan Bağımsızlık Hareketi'nin Fikri Arka Planı", Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S.12, 1998 Konya, s.39.

⁸⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, C. III, s.650.

⁸⁹ Özhan Dizlek, Sömürgecilik ve 1763-1947 Dönemi Pax-Britannica: Hindistan Örneği, s.84.

gidilmiştir. Hindistan'a dominyonluk hakkı verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak, 1935 Anayasası ile İngilizler tekrar vaatlerini yerine getirmedikleri için pasif direniş hareketi yeniden başlamıştır.⁹⁰ Aynı zamanda, yargısız mahkûm etmenin önünü açan kanun, İngiliz yargıç Rowlatt tarafından hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Hükümetin yaptığı kötü eylemleri kanuna bağlayan Rowlatt Kanunu İngiliz düşmanlığının Hindistan'da yayılmasına neden olmuştur.⁹¹

Tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'na da Hindistan, İngilizler tarafından savaşa dâhil edilmiştir. Ancak savaş kararı hiçbir Hintli politikacıya danışılmamıştır. Kongre üyeleri ve bakanlar istifa ederek bu duruma tepkilerini göstermişlerdir. Ayrıca, savaş karşıtı eylemlerini ve direnişlerini bütün Hindistan'a yaymışlardır.⁹² Artan direnişlere İngiliz yönetimi yine şiddetle karşılık vermiş, Gandhi ve pek çok kongre üyesi yeniden hapsedilmiştir.⁹³ Bu durum karışıklıkları iyice artırmıştır.⁹⁴ Ayrıca bu dönemde Müslümanların da ayrı bir devlet kurma istekleri giderek artmıştır. Bağımsız bir devlet kurmak isteyen Müslümanlar, sonunda Pakistan ve Hindistan olmak üzere iki devletin kurulması fikirlerini kabul ettirmişlerdir.⁹⁵ 15 Ağustos 1947 tarihinde çıkartılan bir kanunla Hindistan ve Pakistan olmak üzere iki devletin bağımsızlığı ilan edilmiştir.⁹⁶ Kurulan iki dominyon devletin sınırlarının daha sonralarda kararlaştırılması uygun görülmüştür.⁹⁷ II. Dünya Savaşı'ndan sonra Hindistan, İngilizlere tamamen yük olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında ekonomik olarak oldukça zayıflamış olan İngiltere, Hindistan'dan çekilme kararı alarak kendi iç bunalımlarına yönelmiştir.⁹⁸ Genel Vali Mountbatten, 1935 anayasasını "1947 Hindistan Bağımsızlık Yasası" haline getirmiştir. Böylece, Hint Bağımsızlık Hareketi başarıyla gerçekleşmiştir.⁹⁹

Sonuç: İlk olarak Portekizlilerin Hindistan'a ulaşması ile başlayan Hindistan sömürge tarihi akabinde Hollanda ve İngiltere ile devam etmiştir. Portekiz'in siyasi ve askeri anlamda yeterli olmaması ve İspanya ile savaş durumunda olması bölgede kalıcı olmasına engel teşkil etmiştir. Akabinde, sömürgelelerinin pek çoğu Hollanda ve İspanya eline geçmiştir. Hindistan'ın Hollanda eline geçmesi ile 1602 senesinde Hollanda Doğu Hindistan şirketi kurulmuş ve Hindistan'da resmen bir Hollanda Sömürge Devleti kurulmuştur. Şirketin görevini tam olarak yerine getirmemesi, idari faaliyetleri yeteri kadar organize edememesi gibi nedenler bölgede Hollanda'nın da baki olamamasına sebep olmuştur. İngiltere bahsi geçen diğer devletlere göre sömürge sürecine geç dahil olmasına karşın şartların lehine olması neticesinde hızla üstünlük sağla-

mıştır. Kraliçe Elizabeth'in de desteği üzerine derhal Hindistan üzerine seferler düzenlenmiş ve bazı etkileşimler söz konusu olmuştur. Etkileşimleri daha sağlam ve resmi bir temele oturtmak adına İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kurulmuştur. Gerek İngilizlerin daha önce bahsi geçen baskı politikaları gerekse Hindistan halkının yıllar boyu sömürülmesi zaman içinde birtakım gerilimlere sebep olmuştur. Bu gerilimler, beraberinde sosyal ve siyasi nitelikli ayaklanmaları getirmiştir. İngiltere'nin, Hindistan'ı tam bir sömürge haline getirmesi ve İngiliz varlığının kimlik değiştirmesi Sipahi İsyanı olarak bilinen hareket sonucunda olmuştur. 1857 senesinde gerçekleşen bu isyan İngilizler tarafından kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Sömürgeciliğin yaratmış olduğu baskı ve İngiliz sömürge sisteminin toplum üzerinde yaratmış olduğu etki Hint milliyetçiliğinin ve Hint bağımsızlığının meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu sebeplerden zamanla ulusal liderler ortaya çıkmıştır. Ulusal liderler halkın refahı için belli başlı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca, bazı yerel aydınlar "Hindistan Ulusal Birliği"ni kurmuşlardır. Bununla beraber, Dünya Savaşlarında hem maddi hem de manevi kayıplar veren İngiltere, Hindistan'a gerekli özeni gösterememiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra maddi yükü artan İngiltere Hindistan'dan çekilme kararı almıştır. "1947 Hindistan Bağımsızlık Yasası" kabul edilmiş ve Pakistan ile Hindistan olmak üzere iki ayrı devlet olarak halkın bağımsızlığı gerçekleşmiştir.

⁹⁰ Yaşar Şahin Anıl, Mahatma Gandhi, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005, s.116.

⁹¹ Bipin Chandra, India's Struggle for Independence 1857-1947, Penguin Books, India 2012, s.276.

⁹² Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, Cilt: II, s.622.

⁹³ Mustafa Durmuş, Hindistan'ın ve Pakistan'ın Bağımsızlık Sürecinin Türkiye Kamuoynuna Yansımaları (1945-1948), s.27.

⁹⁴ Herman Kulke ve Rothermund Dietmar, Hindistan Tarihi, (çev. Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.433.

⁹⁵ Mehmet Bülent Uludağ, Dünya Siyasi Tarihi, Kriter Yayınları, İstanbul, 2011, s. 225

⁹⁶ Azmi Özcan, "Hindistan", DİA, C.s.85-92

⁹⁷ Mustafa Durmuş, Hindistan'ın ve Pakistan'ın Bağımsızlık Sürecinin Türkiye Kamuoynuna Yansımaları (1945-1948), s.32.

⁹⁸ Yusuf Hikmet, Hindistan Tarihi, Cilt:III, s.620

⁹⁹ Fernand Braudel, Uygarlıklar Grameri, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge, 2001, s. 283

SARUHANOĞULLARI BEYLİĞİ'NİN OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİSİ

Bekir KARACA*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Türkler tarih boyunca bağımsızlığın simgesi olmuş bir millettir. Neredeyse dünyanın çoğu coğrafyasında var olan Türkler, bu bölgeleri kendilerine yurt edinerek çeşitli yönetimler kurmuşlardır. Bu yönetimler kimi zaman büyüyerek devlet, imparatorluk derecesine çıkmış kimi zamansa beylikler halinde birleşerek federasyonlar halinde ilerlemişlerdir. Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu coğrafyasını yurt haline getirmek isteyen Türkler, burada fetihler yaparak miladi 1081 dolaylarında Adalar Denizi'ne dayanmışlardır. Anadolu coğrafyasını kılıç hakkıyla fetheden Türkler, iskân politikasıyla ilerlemiş ve beylikler kurmuşlardır. Kurulan ilk beylikler Anadolu Selçuklu Devleti tarafından siyasi birlik için bir araya getirilse de 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra aynı şeyi söylemek mümkün olmayacaktır. Moğol İmparatorluğu'ndan kopan İlhanlıların baskısı Anadolu'yu sıkıştırmaya, Anadolu içerisindeki Türkleri de garp yoluna sürmeye mecbur kılmıştır. İşte Saruhanoğulları garp yolundaki fetihleriyle Manisa ve çevresini yurt tutmuş bir Türk beyliğidir. Osmanoğulları ise kendilerine yaylak ve kışlak olarak verilen Söğüt ve Domaniç çevresinde; Doğu Roma İmparatorluğu sınırında uç beyliği görevi verilmiştir. Uç beyliği olan Osmanlılar, zamanın onlara verdiği çeşitli imkân ve güçlü hükümdarlarıyla kısa sürede devletleşme yolunda adımlar atmış bir Türk beyliğidir. Aslında coğrafi olarak birbirine uzak olmayan bu iki Türk beyliğinin kaderleri neredeyse çoğu noktada kesişmiştir. Miladi 1302 dolaylarında Osmanoğulları, Koyunhisar Savaşı ile Doğu Roma'yı bir koldan bozguna uğrattırırken Batı Anadolu'dan da Saruhanoğulları Doğu Roma'yı sıkıştırdığı bir gerçektir. Roma varisi olan IX. Mikael'i Manisa'da muhasara eden Saruhan Bey, bir taraftan da kaynaklarda geçtiği üzere Katalanlarla da mücadele etmiştir. Katalanların Manisa bölgesinden çekilmesiyle Saruhan Bey, tarihi net olmamakla birlikte miladi 1313 yılında Manisa bölgesinin çoğuna hâkim olmuştur. (EMECEN, 2009) Hakimiyet sonrası gezgin İbn Battuta, Manisa'ya geldiği zaman Foçalıların her

sene Saruhan Bey'e hediye gönderdiğini ve Saruhan Bey'in bunu yeterli bulduğunu ifade etmektedir.¹ Bu noktada Foçalıların hediyesi vergi olarak düşünülebilir. Saruhanoğulları sadece Foçalıların değil aynı zamanda Naksos ve Sakız bölgelerinde bulunan Cenevizlileri ve Midilli'yi de vergiye bağlamıştır. (UZUNÇARŞILI, 1988) Osmanoğulları ise topraklarını genişleterek Anadolu ve Rumeli siyasetinde özellikle devletleşme yolunda mühim adımlar atmıştır. Osmanoğulları'nın bu devletleşme yolundaki hızı sadece Roma ve garptaki devletler üzerine yapılan cihatla kalmamış aynı zamanda Anadolu üzerinde varlık gösteren Türk beyliklerine de yönelik olmuştur. Siyasi birlik inancı güden Osmanoğullarına destek komşu beylik olan Karesiler'den gelmiş ve Karesioğulları Osmanlılara bağlanmıştır. Karesioğulları'nın Osmanoğullarına katılması Saruhanoğulları ile Osmanlıları hudut ve ilişkiler bakımından daha da yakınlaştırmıştır. Saruhan Bey'den sonra hükümdar olan oğlu Fahrüddin İlyas Bey'in döneminde; Aydınöğulları Beyliği ile ittifak yapan Doğu Roma İmparatorluğu tahtında hak iddia eden Kantakuzenos (VI. İoannis), ittifaktan sonuç alamayıp Osmanlı Devleti hükümdarı olan Orhan Gazi ile kızı Theodora'yı evlendirerek akrabalıktan yeni bir ittifak ortaya çıkarmıştır. Bu olay üzerine İmparatoriçe Anna, Fahrüddin İlyas Bey'e ittifak teklifinde bulunmuştur. (UZUNÇARŞILI, 1988) Görüldüğü üzere Doğu Roma İmparatorluğu, yaşadığı iç sıkıntı olan taht kavgalarını çevresindeki Türk beylikleriyle ittifak yaparak çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Bu da Roma'nın eski gücünde olmadığını kanıtlarından biridir diyebiliriz. Bir diğer yandan İzmir bölgesine Latinlerin yerleşmeye başlamasıyla daha doğru bir ifadeyle 1344 yılında Aydınöğulları Beyliği'nden İzmir'in alınmasıyla Saruhanoğulları bir kısıncın içerisinde kalmış Adalar Denizi'ne açılma imkânı Saruhanoğulları ve dahi diğer denizci Türk beylikleri için daralmıştır. (KESİK, 2015) Osmanlı hükümdarlığına Sultan Murad Hüdavendigar'ın geçmesiyle Saruhanoğulları üzerindeki Osmanlı etkisi daha da artmıştır.

* Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Tarih Eğitimi Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: bekirkrc1299@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ

Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ İbn Battuta Seyahatnamesi İbn Cüzeyy Redaksiyonu Çeviri: Ramazan ŞEŞEN, 2023.

Bu durumu I. Kosova savaşında varlık gösteren Saruhanoğlu askerleri doğrulamaktadır. *Osmanlı hükümdarı Murad Hüdavendigâr Kosova Muharebesi'ne giderken Anadolu beylerinden yardımcı asker istemiş ve bunun üzerine Muzafferüddin İshak Bey de bir miktar kuvvet göndermiştir.* (UZUNÇARŞILI, 1988) Ayrıca Dukas, Muzafferüddin İshak Bey'in oğlu Hızır Şah'ın Sultan I. Murad'ın damadı olduğunu savunmaktadır.² Savaş müttefikliği I. Murad'dan sonra Yıldırım Bayezid'in Manisa üzerine yürümesiyle farklı bir boyuta taşınmıştır. Yıldırım Bayezid'in asıl hedefi Manisa olmakla beraber Karamanoğulları'nın Osmanlı'ya karşı bir ittifak kurması I. Bayezid'in hedefini Anadolu'ya yöneltmiştir. Yıldırım Bayezid'in Anadolu'ya gelmesiyle bu ittifak dağıtılmıştır. İttifak içerisinde Saruhanoğlu Hızır Şah'ın kardeşi Saruhanoğlu Orhan Bey'in bulunması onun yakalanarak Bursa veya İznik'e götürülmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim Saruhanoğlu Orhan Bey buradan kaçarak İsfendiyaroğulları'na sığınmıştır. (KESİK, 2015) Saruhan beyi Hızır Şah, Yıldırım Bayezid'e Manisa'yı teslim etmesiyle müttefiklik siyasi birliğe dönüşmüştür. Bu noktada Osmanlı vakıf kaynaklarında Hızır Şah'ın Hızır Paşa olarak anılması da Manisa'nın teslimiyle alakalı olabileceği akıllara gelmektedir. (EMECEN, 2009) Manisa'nın Osmanlılar'a bırakılmasıyla Yıldırım Bayezid Hızır Şah'a; Demirci, Adala, Gördes, Kayacık ve Kemaliye bölgelerinin idaresini vermiştir. (TAŞ, 2015) Ardından Manisa sancak hâline getirilerek evvela Yıldırım Bayezid'in oğullarından Ertuğrul'a verilmiş onun vefatı üzerine diğer oğlu Süleyman Çelebi Manisa Sancağına tayin edilmiştir. (KESİK, 2015) Saruhanoğulları Osmanoğulları ilişkisi Saruhan'ın Osmanlı'ya bağlanmasıyla sona erdiği düşünülmemelidir. Şark bozkırından gelen cihangir Emir Timur ile İklim-i Rum Yıldırım Bayezid arasında vuku bulan 1402 Ankara Muharebesi sonucu Osmanlı'nın kurduğu Anadolu siyasi birliği dağılmıştır. Birliğin dağılmasından Saruhanoğulları da nasibini almıştır. Yaşanan bu olaylardan sonra Saruhanoğulları tekrar bağımsız olmuştur. Kimi kaynaklarda Emir Timur'un desteğiyle Saruhanoğlu hükümdarlığına Orhan Bey'in getirildiği; Saruhanoğlu Orhan Bey ile beylik, 12 yıllık Osmanlı birliğinden feragat ederek tekrar bağımsız olduğu yazmaktadır. Anadolu'nun kazan gibi kaynadığı o dönemde Denizli civarında bulunan Hızır Şah'ın muhalefeti sonucu Orhan Bey hal edilerek yerine tekrardan Hızır Şah Saruhanoğlu beyi olmuştur. Hızır Şah, ikinci beyliği döneminde Osmanlıların içinde bulunduğu fetret dönemi olaylarından etkilenmiştir. Hızır Şah'ın Osmanlı tahtında hak iddia eden şehzadelerden Şehzade Süleyman'a destek çıktığı rivayet edilir. (EMECEN, 2009) Hızır Şah'ın Süleyman Çelebi'ye olan desteğinin kökeni Süleyman Çelebi'nin Manisa'da bulunduğu dönem aralarında bulunan muhabbete dayanmaktadır. Hızır Şah, Aydınolu Cüneyd Bey ile müttefik olarak Osmanlı tahtında

Şehzade Süleyman'ı destekleseler de Süleyman Çelebi'nin Mehmed Çelebi'ye yenilmesinden sonra Saruhanoğlu Hızır Şah, Aydınolu Cüneyd Bey ve Menteşeoğlu İlyas Bey ittifak ederek Yıldırım Bayezid'in bir diğer oğlu İsa Çelebi'yi desteklemişlerdir. (TAŞ, 2015) Fetret devrini sonlandırıp devleti toparlayan Sultan Çelebi Mehmed'in Manisa üzerine yürümesiyle Türk beyliklerinin bu destekleri boşa çıkmıştır. Hatta bu destek Hızır Şah'ın sonunu hazırlayan bir sebep olmuştur. Buradan şu sonuca ulaşılabilir ki Saruhanoğlu Hızır Şah hiçbir şekilde Sultan I. Mehmed Çelebi'den yana olmamış bu ayrılık Sultan I. Mehmed Çelebi'nin Manisa'ya yürütmesine sebebiyet vermiştir. Çelebi Mehmed'in Manisa'ya gelmesiyle Hızır Şah'ı idam ettirmiştir. Ancak şu bilinmelidir ki Çelebi Mehmed'in Manisa'ya gelmesiyle Saruhanoğulları'nın Manisa üzerindeki hakimiyeti son bularak Osmanlılar'a bağlanmıştır. (EMECEN, 2009) Hızır Şah'ın idamından önce Sultan I. Mehmed'e iki vasiyette bulunmuş bu vasiyetler yerine tamamıyla getirilmiştir. Vasiyetleri; babası Muzafferüddin İshak Çelebi'nin yanına gömülme ve Saruhanoğulları'nın vakıflarına riayet edilmesidir. (UZUNÇARŞILI, 1988) Çelebi Mehmed'in tam hakimiyet sağlamasıyla Saruhan yani Manisa yeniden sancak haline getirilmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere Saruhanoğulları'nın Manisa kolu Osmanlıya bağlanmış Demirci ve Menemen kollarının bir süre daha varlık gösterdiği bilinmektedir.

Saruhanoğulları'ndan sonra Manisa şehri, şehzadelerin gelişi, aralarında yaşanan taht mücadeleleri, buradan padişah olarak ayrılmaları belli başlı hadiseler oluşturmuştur. Bu dönemde Manisa adeta ikinci bir siyasi merkez haline gelmiştir. Özellikle II. Murad'ın oğlu II. Mehmed ile saltanat değişimi ve II. Mehmed'in Manisa'ya gelişi ilk defa burayı bir siyasi merkez olarak Bursa ve Edirne'nin önüne çıkarmıştır. (EMECEN, 2009) Görüldüğü üzere Saruhanoğulları'ndan sonra Osmanlılar Manisa'nın merkezi yapısını korumaya çalışmışlardır. Bu merkezi yapı koruması II. Murad'ın Manisa Sarayı, Hafsa Sultan'ın Sultaniye Külliyesi, III. Murad'ın Mimar Sinan'a yaptırdığı Muradiye Külliyesi bunu doğrulamaktadır. Hatta Osmanlılar, Saruhanoğulları'nın Manisa Kalesi civarındaki yerleşimlerini genişleterek yapılan eserlerle şehri ovaya doğru genişletmiştir.

Osmanoğulları ve Saruhanoğulları ilişkisine ekonomi ve pazar yönünden bakacak olursak; Saruhanoğulları Manisa'yı merkez haline getirdikten sonra Adalar Denizi'ne nüfuz etmiş bir beyliktir. Bu da demek oluyor ki liman hakimiyetinde bulunan Saruhanoğulları, Manisa'nın ticaret ve pazar merkezi olmasını sağlamışlardır. Osmanlıların Manisa hakimiyeti sonrasında bu şehir Osmanlıların Adalar Denizi'ndeki yerini perçinlemiş ve yeni pazar alanlarıyla Osmanlı ekonomisine katkı sunmuştur diyebiliriz. Zirai mahsuller ve sınai ma-

² Dukas (Mirmiroğlu tercümesi), s.9 Aktaran UZUNÇARŞILI,1988.

muller Mısır üzerinden gelen zengin mallar (pirinç, baharat...) Manisa çarşısını Osmanlı döneminde de zengin kılmıştır. Tabii 17. Yüzyıl da İzmir'in parlaması ve sancak usulünün kaldırılması, celali isyanları; 1798 yılında çıkan Manisa yan- gınıyla şehir, günümüzde de Saruhanoğulları ve Osmanlıların ilk zamanlarındaki gibi bir konumda değildir. Artık ne Saruhan Bey'in Manisa'sı ne de Osmanlı'nın Saruhan Sancağı vardır.

Saruhanoğulları ile Osmanlıların münasebetinin aynı zamanda dini ve sosyal bir yapısı da vardır. Saruhan beyi İshak Çelebi, yaptırdığı Ulu Camii, medrese ve Mevlevihane'nin Osmanlılar döneminde de yapısını koruduğu bilinmektedir. Ayrıca Osmanlıların sancak merkezi olan Manisa, Mevlevilerce de benimsenmiş, Konya'daki çelebinin yerine geçecek olan çelebi önce Manisa'ya şeyh tayin edilmiştir. (TANRIKORUR, 2003) Bunun siyasi bir yönünün olduğu da düşünülebilir. Çünkü Saruhan beyi veyahut sonrasında Osmanlı şehzadesiyle yakınlık kuracak olan çelebilerin Mevleviliği daha da güçlü hale getireceğini düşündürmektedir. Ayrıca Muzafferüddin İshak Çelebi döneminde Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurulması Saruhanoğulları'nın bir denge siyaseti yürüttüğünün bir göstergesidir. Sulh ve sükûn içinde ilişkiler yürütülürken I. Murad'ın oğlu Şehzade Yakup ile Şehzade Bayezid'in sünnet düğünlerine ve Şehzade Bayezid'in Germiyan oğlu Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun ile olan düğününe Saruhanoğulları da katılmıştır. Bu gibi durumlar Saruhanoğulları ve Osmanoğulları'nın arasındaki ilişkilerin sadece siyasi olmadığını bizlere kanıtlamaktadır. Bir diğer yandan Mevleviliğin Saruhanoğulları için sadece İshak Çelebi'nin yaptırdığı Mevlevihane'den ve Osmanlılar için bu geleneği korumasından ibaret olmadığını Yıldırım Bayezid ile Germiyan oğlu Süleyman Şah'ın Mevlâna Celaleddin Rumi'nin soyundan gelen Mutahhara Hatun'dan olan kızı Devlet Hatun'la evlenmesi Mevleviliğin iki siyasi güç için o dönemdeki önemini bizlere göstermektedir. (ÖCALAN, 2016)

Sonuç olarak Saruhanoğulları, Adalar Denizi üzerinden garp yönünde seferleriyle tarihe geçmiş denizci bir Türk beyliğidir. I. Murad döneminde vassallık, Yıldırım Bayezid devri tabiiyetlik, Fetret dönemi yeniden istiklal, II. Murad devri ise Saruhanoğulları için izmihlal dönemini teşkil eder. (EMECEN, İlk Osmanlılar Ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası, 2010) Özellikle Aydın oğulları Beyliği'nin çöküşü ve Osmanlı Devleti'nin yükselişinden sonra miladi 1412 yıllarında artık Saruhanoğulları varlıklarını yitirmeye başlamıştır. (KESİK, 2015) Hülâsa edecek olursak anlatılan durumların Saruhanoğulları ile Osmanoğulları arasındaki ilişkinin sadece siyasi bir yönünün olmadığını bizlere kanıtlamaktadır. Öte yandan Saruhanoğulları gibi bir Türk beyliğinin özellikle Manisa açısından ne denli önem arz ettiğini, Manisa'nın ise Saruhanoğulları'ndan sonra Osmanlılar için önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

- İbn BATTUTA (2023). İbn Battuta Seyahatnamesi İbn Cüzeyy Redaksiyonu Çeviri: Ramazan ŞEŞEN. İstanbul: Yedigöze.
- EMECEN, F. (2003). Manisa. TDV İslam Ansiklopedisi, 27.Cilt (s. 583-588). içinde Ankara.
- EMECEN, F. (2009). Saruhanoğulları. TDV İslâm Ansiklopedisi, 36. Cilt (s. 170-173). içinde İstanbul.
- EMECEN, F. (2010). İlk Osmanlılar Ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası. İstanbul: KİTABEVİ.
- KARAKAYA, E. (2000). İlyas Bey Mescidi. TDV İslam Ansiklopedisi, 22.Cilt (s. 166-167). içinde İstanbul.
- KESİK, M. (2015). Saruhanoğulları'nın Diğer Türk Beylikleri ile İlişkileri. Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu (s. 323-341). Manisa: Türk Tarih Kurumu.
- ÖCALAN, H. B. (2016). Germiyan Sarayından Bursa Sarayına Bir Gelin Gider: Devlet Hatun. U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 57-73.
- TANMAN, M. B. (2012). Manisa Ulu Camii. TDV İslâm Ansiklopedisi, 42. Cilt (s. 110-111). içinde İstanbul.
- TANRIKORUR, Ş. B. (2003). Manisa Mevlevihanesi. TDV İslam Ansiklopedisi, 28.Cilt (s. 1-3). içinde Ankara.
- TAŞ, K. Z. (2015). Fetret Döneminde Osmanlı Saruhanlı İlişkileri. Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu (s. 351-359). Manisa: Türk Tarih Kurumu.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

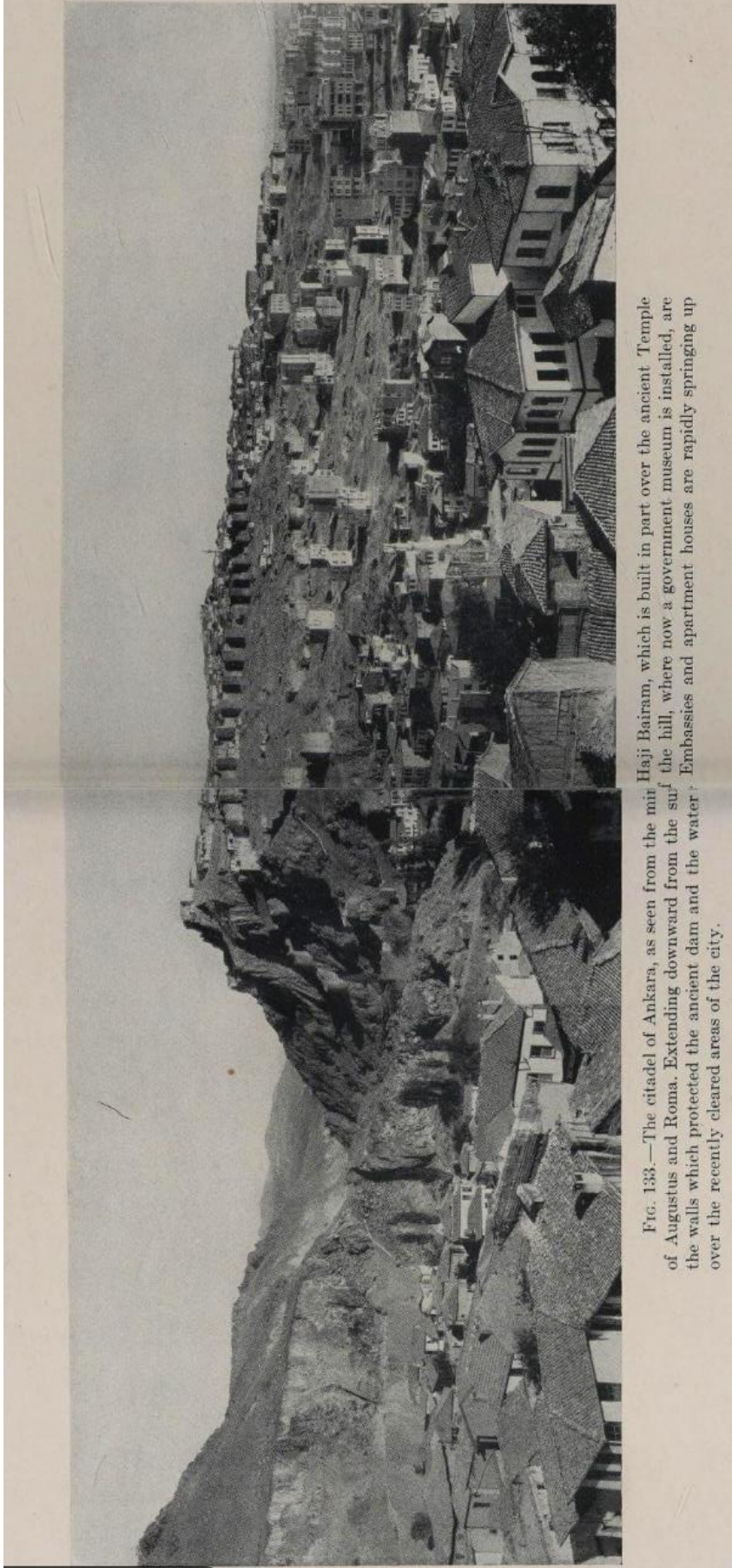

Fig. 133.—The citadel of Ankara, as seen from the mir of Augustus and Roma. Extending downward from the su^l the walls which protected the ancient dam and the water^r over the recently cleared areas of the city. Hajji Bairam, which is built in part over the ancient Temple where now a government museum is installed, are Embassies and apartment houses are rapidly springing up

Hacıbayram Câmii minaresinden çekilmiş Ankara fotoğrafı. Alman Arkeolog Hans Henning Von Der Osten'in 1929 baskılı "Explorations in Hittite Asia Minor" adlı kitabından naklen Ahmet SOYAK Arşivi.

OSMANLI ARŞİVİ VİLAYET GELEN GİDEN DEFTERLERİ: İZMİT ÖRNEĞİ

İlayda KÜÇÜK*

Kocaeli Üniversitesi

Giriş: Vilayet Gelen Giden defterleri, 1864 yılından itibaren Osmanlı idaresinde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte her vilayet için hazırlanmış olan defter serisidir. Bu defterler Dâhiliye kalemi tarafından tutulmuştur. Vilayetlerden Babıali'ye gelen evrak müsteşar tarafından görülür ve işaretlenerek Dâhiliye Kalemine gönderilir. Orada deftere kaydedildikten sonra Babıali dairelerinden nereye havale edildi ise oraya gönderilirdi. Babıali'den vilayetlere giden evrak da yine Dâhiliye Kalemine gelir ve deftere kaydedilerek ilgili vilayetlerden birine gönderilirdi. Babıali'nin taşra ile olan ilişkilerini yürüten Dâhiliye Kalemî'nin 1872 yılında ortadan kalkmasıyla görevleri İcra Odası adı verilen küçük bir heyete devredilmiş ve çıkarılan bir nizamname ile Babıali Evrak Odası'na dâhil edilmiştir. 1849-1922 yılları arasında Sadaret'in vilayetler ile yaptığı yazışmaları içeren bu Vilayet Gelen Giden defterleri, 1.608 adet defterden oluşmaktadır.¹ İzmit özelinde tutulmuş gelen ve giden defterleri ise yalnızca dört adettir. Bu defterler genel olarak idari, hukuki, siyasi ve sosyal konuları içermektedir.

Vilayet Gelen Giden Defterleri: 1830'lu yılların sonrasında nezaretlerin kurulması ile devlet bürokrasisi ve bu bürokrasinin araçları olan evrak, defter ve dosya gibi arşiv malzemesinde yenilikler meydana gelmiştir. Devlet teşkilatında ve bürokrasisindeki bu değişim itibarıyla daireler arasındaki bilgi alışverişi sonucunda çıkan evrak sayısının artması, Sadaret makamında bir kayıt yönetim merkezinin kurulmasını gerekli kılmıştır. Bu kayıt yönetim merkezi Babıali Evrak Odası'dır. 12 Şaban 1267 /12 Haziran 1851 tarihinde bir irade-i seniyye ile kurulan Babıali Evrak Odası, bu iradeye göre de bürokratik yoğunluğun ve resmi evrak sirkülasyonunun kontrol altına alınması amacıyla teşkil edilmiştir. Babıali Evrak Odası teşkil edildikten sonra Edirne Meclis-i Kebiri Reisi Cemil Efendi, Babıali Evrak Odası'na müdür olarak tayin edilmiştir. Cemil Efendi'nin Babıali'de yetişmiş, tecrübeli bir bürokrat olması onun bu göreve layık görülmesinin nedenini açıklamaktadır.² Babıali Evrak Odası'nın kuruluşundan on yıl

sonra çıkan 1861 tarihli nizamnameye göre, Babıali Evrak Odası yalnızca İstanbul'daki dairelerden Sadaret'e gelen ve Babıali'den İstanbul'daki bu dairelere gönderilen yazıların, kayıt işlemlerinin yerine getirilmesinden sorumluydu. Ayrıca her daire için gelen-giden anlamında kullanılan "amed" ve "reft" adıyla iki defter tutulması gerekliydi. Nizamname'de anlatılan kayıt usulüne göre Babıali'ye gelen evrakın numarası, tarihi, kaç kıt'a evrak olduğu gelen defterine özetlenerek yazılacaktır. Bu aşamadan sonra gönderildiği yerde işlem gören ve ilgili daireye gönderilen evrak, tekrar Babıali Evrak Odası'na getirilerek nereye gönderildiği, bu tutulan ilk kayda işlenecektir. Bu sayede bir evraka ihtiyaç duyulduğunda, ilk olarak ne zaman odaya geldiği, nereleri dolaştığı ve o gün nerede muamele gördüğü kolayca anlaşılabilirdi. Babıali'den devlet dairelerine yazılacak tezkireler ile gelen yazılara verilecek cevaplar içinse yine "reft" denilen bir defter tutulacaktı. Bu deftere, gönderilecek tezkirenin özeti ve sıra numarası konularak kitabet odasına sevk edilecekti.³ 1864 yılından itibaren Osmanlı idaresinde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmiştir ve bundan dolayı her vilayetin Babıali ile iletişimini sağlayan gelen ve giden defterleri tutulmaya başlanmıştır. Bu defterlerin tutulması Dâhiliye Kalemî'nin sorumluluğundaydı. Dâhiliye Kalemî'ndeki defterler de gelen ve giden olmak üzere her birim için iki adet olarak tutulmuştur. Bunun en önemli sebebi taşralardan gönderilen evrakın, bürokratik yoğunluk nedeniyle kaybolması ve istenilen zaman içerisinde yerlerine ulaşamaması durumu olmuştur.⁴ Bu defterlerdeki kayıt usulü de yukarıda zikrettiğimiz gibidir. Bir taşra vilayetinden gelen yazı, ilk önce geldiği tarih ile deftere kayıt edilir. Ardından evraka bir kayıt numarası verilir ve gelen yazının özeti deftere yazılır. Sadarettten gelen cevabi yazıda aynı kayıt numarası ile giden defterine yazılır ve vilayete gönderilir. Dolayısıyla araştırmacının, gelen defterindeki yazıları giden defterinden de kontrol etmesi önemli bir husustur. Dâhiliye Kalemî'nin 1872 yılında ilga edilmesi ile Babıali'nin taşra ile ile-

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: ilayda.kucuk33@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 108, İstanbul, 2010, s.183.

² Murat Candemir, Babıali Evrak Odası, İstanbul Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Nezih Aykut, İstanbul, 2002, s. 60-61.

³ Murat Candemir, Babıali Evrak Odası, s. 62.

⁴ Murat Candemir, Babıali Evrak Odası, s. 141.

tişimi görevi, İcra Odası adı verilen heyete devredilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bu defterler tutulmaya devam etmiştir. Vilayet Gelen ve Giden defterleri genel olarak idari, hukuki, siyasi ve sosyal konuları içermektedir. Bir vilayette idaresinden memnun olunmayan yönetici için Babıali'ye gelen evrakı ve Babıali'nin zikredilen yönetici için yaptırımını içeren yazıyı görebilmekteyiz. Yine bu defterler içerisinde doğal afetler yüzünden yaşanan sıkıntıların Babıali'ye bildirilmesini, re'sen Babıali'nin vilayetlere gönderdiği yazıları da görebilmekteyiz.

Vilayet Gelen Giden Defterleri Kullanılarak Yapılan Çalışmalar: Defterler vilayet özelinde tutulduğu için, defterlerin kullanıldığı çalışmalar da genel itibarıyla bölge çalışmaları olmuştur. Bursa Vilayeti ile ilgili bir çalışmadan şiddetli yağışlar neticesinde sel olduğu ve 74 evin tahrip olduğunu öğrenmekteyiz. Bu felakette 9 kişi de sel sularında boğularak hayatını kaybetmiştir. Ekim 1874 yılında gerçekleşen bu olaydan tam bir ay sonra Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Edremid Kasabası'nda yine şiddetli bir yağış olduğu ve bu bölgedeki Karınca Çayı'nın taşması sonucu 50-60 kadar evin yıkılmış olduğunu görmekteyiz.⁵ Danyal Tekdal'ın *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti* adlı çalışmasında ise bölgeye ait gelen giden defterlerinden 1907 yılında Bitlis'te meydana gelen depremin şiddeti ve bölgeye bıraktığı hasar hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz. Defterlere göre deprem yalnızca Bitlis merkezinde değil bağlı bulunan Siirt ve Sason'da da hissedilmiştir. Depremden hemen sonra enkaz kaldırma çalışmaları devam ederken evleri yıkılmış, sokakta kalmış vatandaşların da barınma ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalarda civardaki askeri kışlalardan ve aşiretlerden yardım talep edilmiştir. Ayrıca Bitlis Hükümet Konağı'nın büyük hasar alması sonucunda buradaki devlet dairelerinin barınması için 30.000 kuruşluk bir kaynak ile ahşap barakaların yapımına başlanması için İstanbul'dan onay istenmiştir. İstenilen onay biraz geç gelmiş olup ilk etapta 5.000 kuruşluk ödenek ile barakaların yapılmasına onay verilmiştir. Barakalar bir süre sonra yapılmıştır. Sonrasında Hükümet Konağı'nın tamiri için de 5.000 kuruş daha talep olunmuştur.⁶ Yine geç dönem Osmanlı Devleti'nde meydana gelen afetlerin yönetimine dair yapılan bir çalışma da 1894 yılındaki büyük Uşak yangınına aittir. Vilayete ait gelen giden defterlerinden buradaki yangın sonrası imar faaliyetlerinin ne kadar yoğun bir şekilde yapılmaya çalışıldığı anlaşılabilmektedir. Yangın sonrası yanan mahallelerin yeniden inşa edilmesi için Hüdavendigâr Vilayeti mühendisinin ve belediye mühendisinin kasabaya gönderilmesi iradeyle emredilmiştir. Fakat İstanbul'dan gelen bu

emirden, Hüdavendigâr valisinin, Bursa belediyesinde mühendis bulunmadığını, istihdam edilen kalfanın da bu iş için yetkin olmadığını gerekçe göstermesi üzerine vazgeçilmiştir. Hüdavendigâr valisinin talebi üzerine ve Ticaret ve Nafi'a Nezareti tarafından 7 Kasım 1894'te üçer bin kuruş maaş ile Avrupa'da tahsil gören mühendis Ali Rıza ve Ohannes Efendiler Uşak'a tayin edilmiştir. Mühendislerin bölgeye gelmesinin gecikmesi üzerine ahali tarafından İstanbul'a mühendislerin bir an önce gönderilmeleri için telgraflar çekilmiştir. Nihayetinde gelen mühendisler biraz zaman sonra görevlerinden alınmıştır. Haklarında İstanbul ve vilayete, mahalle muhtarları tarafından şikâyetler edilmiştir. Bu şikâyetler mühendislerin yavaş çalışmaları, suiiistimalleri ve ehliyetsizlikleri üzerine olmuştur.⁷ Bir başka çalışmada Diyarbakır vilayeti içerisinde bulunan Lice Kazası'nda eğitim konusu incelenmiş ve burada da vilayet gelen giden defterleri kullanılmıştır. Defterlere göre Lice Kasabası'nda inşa edilen rüştiye mektebinin bir takım ihtiyaçları vardır. Bu rüştiye 1872 yılında eğitime başlamış ve Şeyh Muhammed Efendi, muallim-i sani olarak mektebe tayin edilmiştir. Adı geçen muallimin aylık maaşı için mektebin kapıcı ihtiyacı ve çeşitli masrafları karşılanmak üzere 600 kuruş tahsisi uygun görülmüş, mektebin bütün bu maaş ve masraflarının 1873 yılı Maarif Bütçesi'nden karşılanması düşünülmüştür. Maarif meclisinin söz konusu kararı hükümet tarafından kabul edilmiş ve irade çıkarılarak gereğinin yapılması emredilmiştir.⁸ Tanzimat sonrası dönemde İskenderun vilayetini ele alan bir çalışmada ise Miralay Tahir Bey'in İskender vilayetinin idari değişiminin nasıl olması gerektiği ile ilgili saraya sunduğu layihayı görmekteyiz. Tahir Bey'in layihada önerdiği değişiklik kabul edilmemiştir. Halep Vilayet yönetimi, Babıali'den İskenderun'da yeniden bir kaymakamlığın kurulmasını talep etmiş fakat bu talep de kabul görmemiştir.⁹ Vilayet gelen giden defterleri, her vilayet için tutulmadan önce Osmanlı Devleti'nde "eyâlât-ı mümtaze" adı verilen diğer taşra vilayetlerinden farklı idare şekli olan bölgelerde tutulmaktaydı. Arabistan vilayati, Jurnal memurları, Basra, Beyrut, Bingazi, Halep, Humus, Kudüs, Mısır, Yemen, Cebel-i Lübnan, Suriye, Tablus ve Bağdad defterleri hemen her konuda bilgileri ihtiva etmektedir. Örnek olarak hac vazifesinin 190 bin hacının katılımıyla yerine getirildiğine dair Hicaz Vilayeti'nden gelen 1897 tarihli telgraf gösterilebilir.¹⁰ Bir başka çalışma ise Filistin'deki Yahudilerin varlığı ve bu Yahudilerin İngiltere ile Amerika tarafından himaye edilmeleri hususuna dairedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Filistin'e olan Yahudi göçündeki artış Osmanlı Devleti'ni bazı tedbirler alma yoluna itmiştir. Bunlardan biri Yahudilerin Osmanlı

⁵ Mehmet Yavuz Erler, "Hüdavendigâr'da Sel Baskımının Sosyo-Ekonomik Te-sirleri (1911)", *Osmanlı Araştırmaları*, C:18, S:18, İstanbul, 1998, s.145.

⁶ Danyal Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*, Pamukkale Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Denizli, 2018, s.282.

⁷ Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:15, 2011, s.77-78.

⁸ Hatip Yıldız, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Lice Kazası'nda Eğitim", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S:10, 2013, s.10.

⁹ Naim Ürkmez, *Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na İskenderun*, Atatürk Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Danışman: Selahattin Tozlu, Erzurum, 2012, s.30-31.

¹⁰ Yusuf Sarınoy, "Arap Ülkelerinin Tarihi Kaynakları Bakımından Türk Arşivlerinin Önemi", *Belleten Dergisi*, C:74, S:271, 2010, s.680-681.

tâbiyetine geçmeleri ve Filistin dışında bir yerde ikamet etmeleri idi. Getirilen bu kuralla birlikte Yahudiler, Suriye bölgesine yoğunlaştılar. Bu defa Suriye’de ikamet edilmesine de yasak gelmiştir. 1882 yılı Ekim ayında alınan bir başka karar da hacılar haricinde Yahudilerin Filistin’e girişinin yasaklanmasıdır. Yahudi hacılar Kudüs’e girip izini kaybettirerek çıkış yapmayınca hacılar için de bir aylık süre kısıtlaması getirilmiştir. Böylece Kudüs’e giriş çıkış yapan yabancı Yahudilerin isimlerinin bir deftere yazılması ve defterlerin altı ayda bir Babıali’ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Kudüs’ü terk etmeyen hacılar hakkında araştırma yapılacaktır. 1888 tarihli Kudüs Vilayet Gelen Giden defterleri bize bu durumu göstermektedir.¹¹

İzmit Vilayet Gelen Giden Defterleri: İzmit bölgesi tarih boyunca önemli bir merkez olmuştur. Osmanlı Devleti için de hem bir menzil bölgesi hem de payitahtın ihtiyaçlarını karşılayan bir hazine mahiyetindedir. İzmit’e ait dört adet gelen ve giden defterleri bulunmaktadır. 146 ve 147 numaralı defterler İzmit gelen defterleridir. 148 ve 149 numaralı defterler ise İzmit giden defterleridir. Çalışmamızda 146 numaralı İzmit gelen defterinden birkaç kaydı inceleyerek dönemin sorunlarına ve olaylarına değineceğiz.

5 Rebiülahir 1278 tarihli bir kayıta, İzmit Asakir-i Zaptiye askerlerinden Boşnak Ali’nin bir kaza olarak ateş etmesiyle yine asker olan arkadaşı Emin veled-i Ali’nin, ateşten çıkan saçmalar gözlerinin içine kadar girmiş ve iki asker de yanmıştır. Askerin gözlerini kaybetmesiyle ailesinin ortada kaldığı ve perişan oldukları belirtilmiş ve devletten yardım istenmiştir.¹² Bir başka tüfek kazasını da Karaoğlan oğlu Kambohi yaşamıştır. Kambohi, tüfeğini doldururken yanlışlıkla ateş etmesi sonucu hayatını kaybetmiştir.¹³

Gasp olayları belgelerde sıkça rastladığımız konulardan biridir. Örneğin Dersaadet’e gelmek üzere yola çıkan Ermeni rahip Kirhork, Karamürsel Kazası civarına geldiğinde Arnavut Ali ve Tahir diye nam salmış eşkıyaların gazabına uğramıştır. Bu eşkıyalar Ermeni rahibin hayvanlarını öldürmüş, rahibi yaralamış ve değerli eşyalarını çalmışlardır. Eşkıyaların arkadaşı olan Abdullah’ın da bu gaspa yardımcı olduğu ve Dersaadet’e kaçtığı belirtilmektedir. Adı geçen bu şahısların yakalanarak Zaptiye’ye gönderildiğini öğrenmekteyiz.¹⁴ Bir başka gasp olayı da İzmit sakinlerinden Ohannes ile birkaç nefer arkadaşlarının akçelerini gasp eden ve Bursa’ya kaçan Agop isimli şahıs hakkındadır. Kayda göre Agop’un araştırılması ve işin doğruluğunun öğrenilmesi istenmiştir.¹⁵ Defterde sosyal hayata dair kayıtlar da görebilmekteyiz. Bursa sakinlerinden Penbe Hanımla evli olan sonrasında boşanmış olup İzmit’te harp memuru olarak görev yapan Osman Efendi’nin kızına

ödemesi gereken nafakanın biriktiği ve bunu toplu olarak ödemesi gerektiği kendisine bildirilmiştir. Osman Efendi’nin yazdığı müzekkire¹⁶ ek olarak dosya da gönderildiği ifade edilmektedir.¹⁷

Muhacirlerin iskânları ile alakalı bir kayıta Çepni karyesinde bulunan Bahçesaray muhacirleri dışında 30 hane de Çerkes muhacirlerinin iskân olunmaları üzere bölgeye gönderildiğini öğrenmekteyiz. Belgeye göre Çepni karyesine başka muhacir gönderilmemesi gerektiği, gönderilen muhacirlerin bölgeye ulaşmasında ve iskân edilmesinde itina ile davranılması gerektiği bildirilmiştir.¹⁸ Bir başka kayıta ise memleket tabiplerinin muhacir hastalarına bakmaları emredilmiş ve gereğinin yapılması tembih edilmelidir ifadesi kullanılmıştır.¹⁹ Kayıtlardan birinde sorgulama tutanağı görmektediriz. Bu tutanağa göre Kocaali Sancağı’nda bulunan Sanduk Kazası meclis azasından Uzun Mustafa Ağa’nın bir değirmen oluşu içerisinde cesedi bulunmuştur. Kendisine düşmanlığı olduğu düşünülen Hacı Yazıcı ve damatları Mehmet Efendi ile Hacı Emin’in sorgulandığı ve olayın araştırıldığı müşahede edilmektedir.²⁰

Sonuç: Vilayet gelen giden defterleri, devlet ile taşranın iletişimini gözler önüne seren kaynaklardır. Doğal afetlerden nüfusa, eğitimden hukuka, bürokrasiden sosyal hayata kadar pek çok konuda fikir sahibi olmamızı sağlar. Çalışmamızda 146 numaralı İzmit gelen defteri üzerinden birkaç konuya değindik. Burada nafaka konusunda idarenin takipçi olması ve biriken meblağın ödenmesi için Osman Efendi’ye yazı göndermesi ilgi çekicidir. Yine muhacirlerin bölgeye yerleştirilmesinde itinayla çalışılması ve gerekli kontrollerin sağlanması bölgedeki yerleşimin düzenli bir şekilde yapıldığına işaret etmektedir. Devlet tarafından doktorlara özellikle muhacir hastalarıyla ilgilenilmesi için yazı gönderilmesi, o dönemde muhacirlerin ikinci sınıf vatandaş konumuna düşmelerini engellemeye yönelik olarak değerlendirilebilir; ayrıca farklı iklimlerden gelen muhacirlerin mevcut iklimde zorlanıp hastalanması sebebiyle de bu yazının gelmiş olması muhtemeldir. Bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinin azlığı ve çokluğu da yine defterlerin tamamına bakılarak değerlendirilebilir ve İzmit vilayetinin güvenliği tartışılabilir. Sonuç olarak İzmit vilayet gelen giden defterlerinin okunması ve değerlendirilmesi İzmit tarihi açısından önemli bir adım olacaktır.

¹¹ İbrahim Serbestoğlu, “19. Yüzyılda Filistin’de Yahudiler Üzerinde İngiliz ve Amerikan Himayesi”, *History Studies*, C:4, S:1, 2012, s.492.

¹² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), BEO, VGG.d. 146, s.3.

¹³ BOA, BEO, VGG.d. 146, s.25.

¹⁴ BOA, BEO, VGG.d. 146, s.6.

¹⁵ BOA, BEO, VGG. d. 146, s.25.

¹⁶ Bir iş için yüksek makama yazılan resmi kâğıt.

¹⁷ BOA, BEO, VGG. d. 146, s.8.

¹⁸ BOA, BEO, VGG. d. 146, s.3.

¹⁹ BOA, BEO, VGG. d. 146, s.4.

²⁰ BOA, BEO, VGG. d. 146, s.31.

YEREL TARİH ÇALIŞMALARINDA TEMETTUAT DEFTERLERİNİN KULLANIMI

Tarik YALDIRAK*

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Özet: Temettuat Defterleri 1845 yılında vergi yükünün adil dağıtılması için yapılan arazi, emlak ve hayvan sayımlarını gösteren defterlerdir. XIX. yüzyıla ait en detaylı ekonomik verileri ihtiva eden bu defterler bilhassa şehir, kasaba ve köylerin ekonomik yapılarının ortaya çıkarılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle son dönemlerde yerel tarihe artan ilgiyle birlikte pek çok lisansüstü tezde çeşitli yerleşim yerlerinin XIX. yüzyıldaki sosyo-ekonomik durumu ele alınmakta ve temettuat defterleri bu çalışmalarda nüfus defterleri ve şer'iyeye sicilleri ile birlikte ana kaynak olarak kullanılmaktadır. Temettuat defterlerinde bulunan veriler sayesinde XIX. yüzyılın ortasında bir yerleşim yerinin sosyo-ekonomik durumu aydınlatılabilmektedir. Bu verileri dört grupta sınıflayabiliriz. İlki kişi bilgileridir. Hane sahibinin lakabı ve ismi, hanede kendinden başka çalışabilir yaşta olan erkek varsa onun ismi ve hane sahibine yakınlığı, son olarak hane sahibinin mesleği bu sınıfta yer alan bilgilerdendir. İkicisi vergi bilgileridir. Bir yıl içinde hane reisi tarafından ödenen vergi-i mahsusa, oşür ve cizye (kişi gayrimüslim ise) bilgileri yer alır. Üçüncüsü taşınır ve taşınmaz servetlere ait bilgilerdir. Hanenin tasarrufunda olan tarım arazilerinin miktarı, küçük ve büyükbaş hayvanların cinsi ve sayısı, sahip oldukları dükkân, değirmen benzeri taşınmazların sayısı ve büyüklüğü bu tür bilgilerdendir. Dördüncüsü ise gelirlerdir. Hanenin sahip olduğu taşınır ve taşınmaz mallarından elde ettiği gelirler ile esnaflık, ticaret veya emek faaliyetlerinden elde ettiği kazançlardır. Temettuat defterlerinden hareketle konu alınan yerleşim yerinin tahmini nüfusu, hane sayısı, hangi mesleklerin yapıldığı, üretilen tahıl ürünlerinin türü ve miktarı, hayvan cinsleri ve sayısı, ahalinin toplam kazancı ve ödediği vergi miktarına ulaşarak sosyo-ekonomik durumu hakkında bir değerlendirme yapılabilmektedir. Özellikle değerlendirmelerin farklı yerleşim yerleri üzerinde kıyaslamalar içermesi bu çalışmalarını daha değerli kılmaktadır. Ayrıca küçük yerleşim yerleri üzerine yapılan teferruatlı araştırmalar, daha geniş bir coğrafya ya da idari birim hakkında çalışmalar yapılmasına

zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda eldeki çalışma temettuat defterlerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunu ele almaktadır.

Giriş: Osmanlı yönetimi halkın mal, mülk ve gelir durumunu tespit etmek için Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce temettü sayımını öngörmüştür. Sultan II. Mahmud hayattayken gerçekleşen sayım sadece Gelibolu ve Hüdavendigar sancaklarıyla sınırlı kalmıştır. 1840 yılında Muhasıllık sisteminin kurulmasıyla yeniden bir sayım yapılmaya çalışılmış ancak bu deneme de ilki gibi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu iki sayımın ardından 1843'ten itibaren yeni bir sayım başlatıldıysa da halktan gelen tepkiler üzerine ertelenmiştir. Nihayetinde 9 Mayıs 1845'de yayımlanan sayım talimatnamesi ile günümüze pek çok örneği ulaşan Temettuat defterlerinin tutulduğu temettü sayımı gerçekleştirilmiştir.¹ Temettuat defterleri hicri 1261 yılına tarihlendirilmiştir. Bu tarih miladi 1844 ve 1845 yıllarına tekabül etmektedir. Ancak sayım talimatnamesinin 9 Mayıs 1845'e tekabül eden 2 Cemaziyevvel 1261 tarihinde yayımlandığı dikkate alınırsa defterlerin 1845 yılına ait olduğu söylenebilir. Tanzimat Fermanı ile birlikte pek çok vergi ilga edilip yerine vergi-i mahsusa adında yeni bir vergi ihdas edilmişti. 1845 yılındaki temettü sayımlarının en önemli amaçlarından biri bu vergiyi halka adil bir şekilde dağıtmaktı. 1845 sayımları önceki mali sayımlardan farklı olarak merkezden gönderilen memurlar tarafından değil; Müslüman topluluklarda muhtar ve imam, gayrimüslimlerde ise kocabaşları ve papazlar nezaretinde gerçekleştirilmiştir.² 1845 sayımlarının önceki temettü sayımlarından bir diğer farkı ise öncekilerde sahip olunan mal ve gayrimenkulün kıymetleri yer alırken 1845 tarihli defterlerde en son elde edilen yıllık (H. 1260) gelir ve sene sonunda (H 1261) elde edilmesi tahmin edilen gelir yer almaktadır. Bu sayımlar Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde yürütülmüştür.³ Temettuat defterlerinin büyük çoğunluğu T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d) kataloğunda yer alırken küçük bir kısmı

* Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, E-mail: tyaldirak@hotmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topuluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Ayla Efe, "1845 Temettuat Sayım Sonuçları Ne Oldu?", *History Studies*, 8/1 (2016), s. 19-20.

² Tefvik Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 194-195.

³ Said Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/1 (2003), s. 289.

Kamil Kepeci (KK.d) ve Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) tasnifleri içerisinde yer almaktadır.⁴ Temettuat defterlerinin XIX. yüzyıl ortasında, ilgili şehrin, kasabanın, mahallenin ya da köyün sosyal ve ekonomik durumunun aydınlatılması için en önemli kaynaklardan olduğu söylenebilir. Yerel tarihe ve mikro tarihe ilginin arttığı çağımızda pek çok lisansüstü tezde temettuat defterleri kullanılmaktadır. Bu makalede temettuat defterlerinin içeriği ve yerel tarih çalışmalarında nasıl değerlendirilmesi gerektiği ele alınmaya çalışılmıştır.

Temettuat Defterlerinin Muhtevası: Temettuat defterleri hane bazında tutulan evraklardır. Her haneye bir numara verilmiş ardından hane reisinin adı, aile lakabı ile birlikte yazılmıştır. Ayrıca isminin altında hane reisinin icra ettiği mesleği de yer almaktadır. Eğer haneye gelir getiren ikinci bir kişi varsa aynı bölümde, onun da ismi ayrıca yazılarak mesleği belirtilmektedir. Aynı bölümün devamında hanenin ödediği vergiler yer almaktadır. İlk olarak idari birimde an-cemaatin usulü pay edilen vergi-i mahsusa belirtilmektedir. Ardından yetiştirilen tarım ürünleri ile üzerlerinden tahsil edilen oşür vergisinin aynı ve nakdi karşılıkları yer almaktadır. Eğer hane küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapıyorsa tahakkuk eden adeti ağnam vergisi de yine bu kısımda kaydedilmektedir. Hane reisinin isminin sağ alt köşesinde ekilen (mezru) ve nadasa bırakılan (gayr-i mezru) araziler, yıllık hasılatları ile birlikte gösterilmektedir. Ayrıca sene sonunda elde edilecek tahmini kazanç da yer almaktadır. Eğer kişi tarlasını kendi değil de ortakçıya işletiyorsa ya da bir başkasının tarlasını kiralamış veya tarlasını kiraya vermişse bu kişi elde ettiği gelire birlikte kaydedilmektedir. Hanenin sahip olduğu kendi oturdukları dışındaki ev, dükkân, değirmen gibi gayrimenkuller yıllık gelirleri ve sene sonundaki tahmini gelirleri ile birlikte bu kısımda yer almaktadır. Ayrıca sahip oldukları hayvanlar ile hayvanların yıllık getirisi yazılmış, eğer daha süt verecek çağda değillerse hangi yıldan itibaren gelir getirmeye başlayacağı da not düşülmüştür.⁵ Haneye ayrılan bölümün sonunda ise hanenin toplam temettüsü, her bir kalem gösterilmek suretiyle kaydedilmektedir. Yukarıda sayılan kalemlerin toplamı “mecnudan bir senede temettuatı” ifadesiyle gösterilirken, “zuhurat” ya da “perakende” adı altında bir gelir kalemi yer almaktadır. Bu kalemler adı altında yer alan meblağlar, ahalinin herhangi bir çaba göstermeden elde ettiği veya her yıl elde edilmeyen kazançlarıdır. Özellikle kırsal kesimde tarım faaliyetini sürdürmek için elzem olan “karasığır öküzü” bazı hanelerde bulunmuyor ya da kısıtlı zaman içerisinde arazisini sürmek için yeterli olmuyordu. Bu durumda

fazladan “karasığır öküzü” bulunan kişilerden bu hayvanı kiralyorlardı. Buradan elde edilen gelir de yine zuhurattan ya da perakende gelirler arasına yazılıyordu.⁶ Tüm kalemler toplandıktan sonra hanenin toplam geliri yer almaktadır. Defterin sonunda ise tüm hanelerin toplam geliri bulunur. Temettuat sayımlarının başlamasıyla birlikte pek çok sorunla karşılaşmış ve bu doğrultuda merkezi yönetime sorular sorulmuştur. Bunun üzerine temettuat defterlerinin nasıl tutulacağına dair nizamnameler⁷ ve bir de örnek defter yayımlanmıştır.⁸ Her ne kadar defterlerde bir standart sağlanmaya çalışılsa da yöreye göre yazım usullerinde farklılıklar mevcuttur. Örneğin Bolu sancağında öncelikle tarım alanlarının toplamı daha sonra ne kadarının ekili ve nadasa bırakılan yerler olduğu yazılırken⁹, Hüdevendigar sancağında toplam alan yazılmaksızın doğrudan ekili ve nadasa bırakılan alanlar yazılmıştır.¹⁰

Yerel Tarih Çalışmaları Çerçevesinde Verilerin Değerlendirilmesi: Yerel tarih ve mikro tarihe ilginin artmasıyla birlikte son dönemde pek çok lisansüstü çalışmada temettuat defterleri ana kaynak olarak kullanılmaktadır. Temettuat defterleri bir bölgenin XIX. yüzyıl ortasındaki sosyal ve ekonomik durumunu betimlemek için oldukça detaylı veriler içermektedir. Araştırmanın konusu olan şehir, kasaba, mahalle ya da köyün temettuat defterindeki hane sayısından nüfusu tahmin edilebilmektedir. Ömer Lütfi Barkan’ın tahrir defterlerinden yola çıkarak nüfusu tespit etmek için kullandığı hane sayısını 5 ile çarpma yöntemi, ekseri tarihçiler tarafından temettuat defterlerinde de kullanılmaktadır. Ancak Temettuat sayımlarının yapıldığı 1845 (H. 1261) yılından önce 1841 (H. 1256) yılında bir nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Eğer incelenen yerin nüfus defteri mevcut ise nüfus defterinden yola çıkarak bir yerleşim yerinin nüfusunu tespit etmek daha isabetli olacaktır. Sosyal ve ekonomik yapının anlaşılmasına yardımcı olan verilerden biri de aile lakaplarıdır. Aile lakapları genelde “...oğlu” ya da “zade” şekline bitmektedir. Bazı lakaplar incelenen bölgedeki iktisadi faaliyetler, bölgeye ailenin nereden geldiği ya da etnik kökeni ile ilgili bilgiler içerebilmektedir. Ayrıca kişi hac vazifesini yerine getirmiş ise künyesinde “el-hacc” şeklinde belirtilmektedir. Bu durum hac vazifesini yerine getirmenin de toplum içinde statü göstergesi olduğu anlamına gelmektedir. Kimlik bilgilerinin ardından defterde aile reisinin meşgul olduğu iş yazılmaktadır. Eğer hanede başka çalışan varsa onların isimleri de meslekleri ile birlikte kaydedilmektedir. Ardından hanenin ödediği vergi-i mahsusa kayıtlıdır. Vergi-i mahsusa an-cemaatin usulü dağıtılan bir vergidir. Vergi önce kazalara ardından köy ve mahallelere,

⁴ Tefvik Güran, a.g.e., s. 194

⁵ Tefvik Güran, a.g.e., 195-196.; T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d), Nu. 17789; BOA., ML.VRD.TMT.d, Nu. 3283.

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisâdi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, Belleten, 59/225 (1995), s. 410.

⁷ Nuri Adıyeye, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 11 (2000), s.769.

⁸ BOA., ML.VRD.TMT.d, Nu. 17789.

⁹ BOA., ML.VRD.TMT.d, Nu. 4355.

¹⁰ BOA., ML.VRD.TMT.d, Nu. 8483.

daha sonra da hanelere pay edilir.¹¹ Herkesin mali durumuna göre yapılan bu taksimatta şöyle bir durum ortaya çıkabilmektedir: Aynı ekonomik durumda olan iki aile farklı mahallerde yer aldığı için farklı vergiler tahakkuk edebilmektedir. Çünkü vergi doğrudan hanelere değil öncelikle idari birimlere taksim edilmektedir. Nitekim vergi dağılımı ile ilgili pek çok şikâyet olduğu için 1846'dan 1848 yılının ortasına kadar vergilerde iyileştirme çalışmaları yürütülmüştür.¹²

Temettuat kayıtlarında yer alan verilerden biri de öşür vergisinin kayıtlarıdır. Bu vergi Tanzimat'tan önce çeşitli oralarda alınıyordu, ancak Tanzimat ile birlikte yetiştirilen tarım ürünlerinden 1/10 oranında tahsil edilmeye başlanmıştır. Defterlerde vergilerin aynı ve nakdi karşılıkları yer almaktadır. Bu verilerden yörede yetişen tarım ürünlerinin türünü ve miktarını tespit etmek mümkündür. Haneye ait verilerin sağ alt kısmında yer alan tarlalardan elde edilen hasılat öşür vergisi düşüldükten sonra haneye kalan geliri göstermektedir. Mesela, toplam tarım geliri 180 kuruş ise bu meblağın 162 kuruşu hasılat-ı senevi olarak haneye kazanç olarak kaydedilmekteyken 18 kuruşu öşür vergisi olarak tahsil edilmektedir. Yetiştirilen tarım ürünlerinin aynı miktarı kile cinsinden nakdi miktarı ise kuruş olarak yazılmaktadır. Kile, yöreye göre farklılık gösteren bir ölçü birimidir. Aynı zamanda ölçüm yapılan kabın da adıdır. Bu kaplar silindir şeklinde imal edilir ve yükseklikleri çaplarıyla eşit olurdu. Aynı yörede zaman içinde bu kabın büyüklüğünde farklılıklar da meydana gelmiştir. Osmanlılarda ölçü birimlerinde ülke genelinde birlik sağlama çalışmaları 1869'da yayımlanan kanunname ile başlamıştır.¹³ Kuruş ise Osmanlı Devleti'nin para birimidir. Bir hanenin tarım üretimini tespit etmek için, öşür vergisinin aynı olarak yer alan miktarını 10 ile çarpmak gerekmektedir. Hanelerdeki üretim miktarının toplamı ile de yerleşim yerindeki toplam tarım üretimi miktarına ulaşılabilir. Dükkân, değirmen gibi gayrimenkullerin önceki yıldaki gelirleri ve sene sonu tahminleri yer almaktadır. Gayrimenkullerin gelirleri haneden haneye değişebilmektedir. Sağmal hayvanların gelirlerinde ise aynı yörede bir standart mevcuttur. Buradan aynı hayvanı olan herkesin ortalama gelirinin yazıldığı anlaşılmaktadır.

Özellikle Anadolu'da tarlaların sürülmesinde kullanılan "karasığır öküzü" tarım faaliyeti için hayati bir önem taşımaktadır. Tarla sürme faaliyeti at ve katırlar ile de gerçekleştirilebilmektedir. Ancak Anadolu coğrafyasının genellikle eğimli arazilere sahip olması ve öküz beslemenin at ve katıra göre daha az maliyetli olmasından dolayı defterlerde "karasığır öküzü" olarak kaydedilen hayvan başlıca üretim aracıdır.

Yaygın olarak her hanede en azından bir çift öküz bulunmaktadı. Fakat olmadığı durumlarda da çiftçiler kiralama yoluna gitmektedirler. Bir çift öküz 1 iş gününde 3-4 dönüm araziye sürebilmekteydi. Karasabanla tarlayı defalarca sürmek gerekmektedir. Anadolu'da toprak sürümü toprak yapısına göre 2 ila 9 kez arasında değişmektedir. Çift sürme süresi hava şartlarından dolayı bir buçuk iki ay içerisinde bitmek zorundadır.¹⁴ Bunun yanında tarlaları olmayan ya da kısıtlı arazi olanlar başkalarının işlerinde hizmetkâr olarak çalışabilmekteydiler. Haneye ait bölümün sonunda tüm kazançların toplamı yer almaktadır. Yukarıda kaydedilen gelirlerin H. 1260 (1844) yılının toplamı aşağıda "mecmu'dan" ifadesi altında gösterilmektedir. Ardından zuhurattan ve hanedeki diğer çalışanların yaptığı işlerden elde ettikleri gelirler yazılmakta ve nihayetinde hanenin toplam geliri gösterilmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi tarım gelirleri öşür vergisi düşülmüş şekilde hasılat olarak belirtilmektedir. Nejdete Bilgi tetkik edilen yerin gayrisafi gelirini tespit edebilmek için %10 oranında kesilen öşür vergisi miktarının toplam gelire eklenmesi gerektiğini öne sürmektedir.¹⁵ Bu yöntem temettuat defterleri üzerine yapılan çalışmalarda alışılmadık bir metottur. Alanda çalışan tarihçilerin tartışması gereken bir konudur.

Temettuat defterleri incelenirken dikkate alınması gereken bir diğer önemli husus, 1845 Orta Anadolu kıtlığıdır. Bilhassa Orta Anadolu kentleri üzerine çalışan araştırmacıların bu durumu dikkate alması gerekmektedir.

Sonuç: Temettuat defterleri XIX. yüzyıl ortasında Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik durumu hakkında önemli veriler içeren arşiv kaynaklarından. Yerel tarih çalışmalarında nüfus defterleriyle birlikte temettuat defterleri üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Bu defterler aracılığıyla bir bölgenin ekonomik kazancı, yapılan ekonomik faaliyetler, tarım ürünlerinin türü ve miktarı, varsa sahip oldukları gayrimenkuller, yetiştirilen hayvanlar öğrenilebilmektedir. Temettuat defterleri aracılığıyla sancaklar, kazalar, mahalleler ve köyler arasında kıyaslama yapabilmek mümkündür. Temettuat defterleri yerel tarih çalışmalarının yanı sıra hane bazında tutulan kayıtlar sayesinde mikro düzeyde ekonomik bir betimlemeye de fırsat vermektedir. Bu sayede XIX. yüzyıl ortasında yaşayan bir insanın içinde yaşadığı iktisadi ve toplumsal koşullar daha iyi bir şekilde anlaşılabilir.

¹¹ Mehmet Emin Türklü, "Tanzimat Döneminde Ancemaatin Vergi Uygulaması ve Yaşanan Usulsüzlükler Üzerine Bazı Şikâyetler (1841-1865)", *Current Research in Social Sciences*, 2/3 (2016), s. 132.

¹² Ayla Efe, a.g.m, s. 22-30.

¹³ Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri, Suna-İnan Kırac Akdeniz Menenjetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları*, İstanbul, 2003, s. 127, 154.

¹⁴ Tefik Güran, a.g.e., s.96-97.

¹⁵ Nejdete Bilgi, "Temettuat Defterlerine İlişkin Bazı Görüşler ve Kayacak Sarı Paşa Mahallesi Örneği", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri*, 18-23 Eylül 2006, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2011, s. 887.

AKSARAY ŞER'İYYE SİCİLİNE YANSIYAN NAMZETLİK, NİKÂH AKİDLERİ VE BOŞANMALAR

Esra ÖZTÜRK*

Aksaray Üniversitesi

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süre içerisinde temelinde İslâm hukukunun yer aldığı fakat *şeriat aşan* bir hukuk nizamına sahiptir. Osmanlı hukukunu meydana getiren unsurlardan biri olan örf, bu imkânı vermiştir. Osmanlılardan önceki Türk-İslâm devletlerinde, şer'iyâtın yanı sıra kanun ve örf yerleşerek Osmanlı'ya kadar gelmiştir.¹ Osmanlı sultanları dönemin şartlarına uygun olacak şekilde şer'i hukuk çerçevesinde kanun koyma yetkisine sahip olmuşlar bunu yaparken de fakihlere danışmışlardır.² İlerleyen zamanlarda şeyhülislamlık makamı kurulmuş ve şeyhülislama danışmaya başlamışlardır. Fatih Sultan Mehmed'den sonra artık kanun koyma sultana özgü bir hâl almıştır. Şer'iyâtın ve fetvaların çözüm bulamadığı yerlerde sultanın verdiği kararlar şer'iyâtla uyumlu olmasa bile devamlılık için uygulamaya koyulmuştur.³ Temelinde öğretim, fetva ve kazanın yer aldığı Osmanlı hukukunda çoğunlukla Hanefi Mezhebi uygulanmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hanefi Mezhebi, Anadolu ve Rumeli'de resmi mezhep olarak benimsenmiştir.⁴ Osmanlı hukukunu ve uygulamasını gösteren kayıtlardan biri mahkeme kayıtlarının tutulduğu şer'iyeye sicilleridir. Şer'iyeye sicilleri, kadı sicilleri, kadı divanı, mahkeme kayıtları ve sicillât-ı şer'iyeye adlarıyla da bilinmektedir. Sicillerde Osmanlı'ya dair iktisadi, sosyal ve hukuki vb. alanlarla ilgili önemli kayıtlar yer almaktadır. Kadının görev alanının geniş olması sicillerde yer alan kayıtların çeşitliliğini sağlamıştır.⁵ Bu mahkeme kayıtlardan yaklaşık XVII. yüzyıla tarihlenen Aksaray Şer'iyeye Sicilinde, aile hukukuyla ilgili namzetlik, nikâh akdi ve boşanmalar burada ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nde evlenmenin ilk adımı olarak karşımıza çıkan nişanlanma, daha çok sosyal bir olaydır. Bu yüzden mahkeme kayıtlarında sık rastlanmaz. Belgelerde nişan-

lanma, namzetlik; nişanlı olan kimselere de namzet denmektedir. Nişan esnasında mihr belirlenebilir ve ödemesi yapılabilir. Nişanlı kıza ve ailesine hediyeler gönderilebilir. Nişanlanan kızın ailesine kalın, başlık, ağırlık veya namzetlik adıyla da bir ödeme yapılmaktadır. Fakat nişanlılık dönemi evlilik bağı gibi bir bağla bağlı olmadığından dolayı istenilen zamanda sonlandırılmaktadır. Nişanın sonlandırıldığı zaman kişilerin tekrar başkalarıyla evlenmelerinin önünün açılması ve mihr ile hediyelerin geri verildiğine dair belgelenmesi açısından kaydedilmesi önemlidir. Fakat belgelerde nişanın sonlandırıldığına dair kayıtlara sık rastlanılmamaktadır.⁶ Nişanın sonlandırılması ile ilgili 14 numaraları Konya Şer'iyeye Siciline yansıyan bir davada Konya sakinlerinden İsmihan bint el-Hac İbrahim ve Hasan ibn el-Hac Süleyman arasında gerçekleşen nişandan sonra Hasan, nişandan feragat edince İsmihan nedenini öğrenmek için mahkemeye başvurmuştur. Hasan mahkemede namzedi olduğunu fakat akd-i nikah eylemedikleri için nişandan vazgeçtiğini söylemiştir.⁷ Kısacası evlilik bağı içermediği için taraflar nişandan kolaylıkla vazgeçebilmektedir. Aksaray Şer'iyeye Siciline yansıyan nişanlanma konusundaki iki kayıttan birincisi, mahkeme naibinin tehdit edilmesini ikincisi ise nişanlanmanın gerçek olmadığına dair hükmün verilmesini kapsamaktadır. Bozkırlı karyesinden olan sipahi Erdoğan ibn Sübhanverdi namzedi olarak bahsettiği Sofular Mahallesinden olan Safiye bint Hüdaverdi Efendi adlı hatun için kardeşine helva yedirmiş ve on kuruş mihr vererek nişanlanmış. Ancak Sipahi Erdoğan, Safiye Hatun'un bazı kimselerin etkisinde kalarak bu nikâha razı gelmediğini ve çekindiğini öne sürerek bu hususun araştırılması talebiyle mahkemeye başvurmuştur. Safiye ise evlilikten ve kardeşine verilen akçeden dahi haberinin olmadığı yönünde cevap verdikten sonra yemin etmiştir. Böylelikle nişandan

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: esraozturk3751@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimici düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, S. 2 (1958), s. (102).

² Adnan Koşum, "Osmanlı Örfi Hukukunun İslam Hukukundaki Temelleri", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 17 (2004), s. 146, 151.

³ Halil İnalçık, Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 50.

⁴ Muharrem Midilli, "Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefviz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi", İslam Tetkikleri Dergisi, S. 1 (2022), s. (4).

⁵ Yunus Uğur, "Şer'iyeye sicilleri", Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), C. 39, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 8.

⁶ M. Akif Aydın, Osmanlı Aile Hukuku, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 44-48.

⁷ Fatih Küçük, 14 Numaralı Şer'iyeye Sicili (1080-1081/1669-1670) (Değerlendirme ve Transkripsiyon), Selçuk Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013, s. 108.

haberinin olmadığı kabul edilmiştir.⁸ Namzetlik hususunda yer alan iki kayıta Safiye'nin Sipahi Erdoğan ile haberinin dahi olmadığı bir nişandan bahsedilmektedir. İlk kayıta nikâha şahitlik etmeyen Ahmed Çelebi'nin sözlerine sinirlendiği anlaşılan Sipahi Erdoğan mahkemede naib olan Şaban Efendi'yi tehdit etmiştir. İkinci kayıta ise Sipahi Erdoğan, Safiye'nin kardeşi ile anlaşarak gerçekleştirdiği nişanda Safiye, nikâhı kabul etmemektedir. Sipahi Erdoğan, kabul etmemesinin nedeni olarak insanların etkisinde kaldığını söylerken Safiye Hatun haberinin olmadığını ileri sürmüştür. Haberinin olmadığı konusunda Safiye Hatun yemin edince dava son bulmuştur.

Nişandan sonraki adımda gerçekleştirilen nikâh akdinde velinin onayının olması, eş olacak kişilerin birbirleriyle denk olması ve bu evliliği istemeleri, nikâh için herhangi bir mâni olmaması, ehliyet sahibi kişiler olması önem arz etmektedir.⁹ Evliliğin geçerli olması için İslâm hukukuna göre evlenecek kişilerin sahip olması gereken şartlar vardır. Bu şartlar sağlanırsa nikâh tahakkuk ettirilmektedir. Osmanlı'da nikâh akidleri, din ve toplum hayatında arz ettiği önem neticesinde şer'iyye sicillerine kaydedilmiştir. Şer'iyye sicillerine kaydedilen nikâhlardan döneminde tahakkuk ettirilenler arasında ne kadarının kaydedildiği konusunda kesin bir sonuca ulaşamaz. Nikâhların tahakkuk ettirilmesi konusunda yetkili kişi kadıdır. Fakat tüm nikâhlar kadı tarafından gerçekleştirilmektedir. Herhangi bir sebeple (uzak mesafe gibi vb.) kadı tarafından kıyılmayan nikâhlar ise din adamları tarafından kıyılmaktadır. İmamlar, nikâhı kıymak için mahkemeden izin almak zorundadırlar. Kadıdan nikâhı gerçekleştirmek adına alınan izin, izinname olarak adlandırılmaktadır. İzinname alındıktan sonra nikâh kıyılmış ve deftere kaydedilmiştir.¹⁰ Kadının gerçekleştirdiği nikâhlardan sonra ise hüccet-i nikâh adıyla belge hazırlanmaktadır.¹¹ Kadının izni olmadan kıyılan nikâhlar da kabul edilmektedir. Fakat ilerleyen süreçte vuku bulan sorunda mahkemeye başvuran tarafların nikâhı kanıtlayamaması, sorunun mahkemeye intikalinde probleme neden olmaktadır.¹²

Nikâh akdi esnasında kadına mihr verilmektedir. Mihr, mihr-i mu'accel (evlenirken) ve mihr-i mü'accel (boşanma veya ölüm halinde) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.¹³ Mihr miktarı belirlenirken evlenecek olan kızın çevresinde yaşıtı veya akrabasından evlenen kızlara verilen mihr dikkate alınarak bir mihr belirlenmektedir. Mezheplerin her birinde mihr

miktarının belirlenmesi hususu farklılık göstermektedir. Hanefilerde ve Malikilerde sadece mihrin alt sınırı vardır. Dört mezhepte de üst sınır belirlenmemiştir.¹⁴ Aksaray Şer'iyye Sicili'nde üç nikâh akdi görülmektedir. İlk kayıta Es-Seyyid Ali Süleyman Çelebi ibn İsa ve Veli bin Mehmed'in şahitlikleri huzurunda Ali bin Kaya Çelebi ve Fatma bint Halil'in kıyılan nikâhlarında mihr-i muaccel olarak kaftan, zıbın, yorgan, döşek, yastık vs. lazım eşyalar ile on bin akçe mihr-i müeccel verilerek kıyılmıştır.¹⁵ Bir başka kayıta ise Veli bin Ali kızı Merzem ile Halil bin Mahmud Ağa arasında kıyılan nikâhta mihr-i muaccel olarak bin akçe ve mihr-i müeccel olarak ise dört bin akçe verilerek akdedilmiştir.¹⁶ Bu sicilde yer alan son nikâh akdinde ise Mehmed Çelebi bin Abdülvehhab Çelebi ve Emrullahoğlu İbrahim'in şahitliklerinde Halil bin İbadullah ile Şehri bint Osman arasında kıyılan nikâh için mihr-i muaccel olarak altın bilezik, altın küpe, kuşak, kaftan, zıbın, yorgan, döşek, yastık ve kumaş vs. eşyalar; mihr-i müeccel olarak ise yirmi bin akçe verilmiştir.¹⁷ Şahitlerin huzurunda mihr miktarları belirtilerek nikâhlar kıyılmıştır.

Çalışmamızda nikâh akdinden sonra ele alacağımız konu evliliklerin sonlandırılmasıdır. Aksaray Şer'iyye Sicili kayıtlarına bakıldığında sayı ve çeşit bakımından daha çok boşanmalar dikkat çekmektedir. Evliliklerin sonlandırılması Osmanlı'da, fesih ve boşanma olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir. Fesih, bir evliliği derhal sonlandırmaktadır. Evliliğin feshedilmesinin nedenlerinden biri evlilik gerçekleşirken veya devam ederken evliliği bozacak sakatlıkların meydana gelmesidir. Şahitler olmadan yapılan evlilikler,¹⁸ kadının iddet müddeti içinde olması, kadının bir başka erkeğin nikâhında olması, küçük yaşta veli tarafından evlendirilmeleri, reşit bir kadının dengi olmayan biriyle evlendirilmesi, eşlerden birinin irtidat etmesi (dinen küfür ve inkâr) söz konusu ise evlilik feshedilebilir. Denklik, kadının Müslüman olmaması ve bulûğ muhayyerliğinde kadının hükmü olmadan evlilik fesh olmaz.¹⁹ Bulûğ muhayyerliği, reşit olmayan kızın vasisi tarafından evlendirilmesinden sonra nikâha itiraz etmesini sağlayan haktır. Vasiler tarafından icra ettirilen evliliklerde vasi, reşit olmayan kızın rızası olmadan evlilik sözleşmesini akdetmektedir. Bu halde kız kadıya başvurarak evliliği iptal ettirilebilir. Yetişkin kadınların hemen mahkemeye başvurusu gerekirken reşit olmayan kızlar, babası veya baba tarafından dedesi dışında bir vasi tarafından evlendirilmişse ergenliğe ulaştığında mahkemeye başvurabilir. Ergenliğe ulaştığında bir kez kullanılan bu hakkı kadının huzurunda

⁸ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, Haz: Orhan Özdil vd., Türkiye Barolar Birliği ve Aksaray Barosu, Ankara, 2014, s. 109.

⁹ Ekrem Buğra Ekici, "Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikâh", Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, S. 2 (2006), s. (42-44).

¹⁰ Mefail Hızlı, "Osmanlı Mahalle İnamlarının Performanslarına Dair", Tesam Akademi Dergisi, S. 1 (2014), s. (45).

¹¹ N. Sinan Turan, "Osmanlı Devleti'nde Aile Birliğinin Kuruluşu", Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, S. 1-2 (1999), s. (937).

¹² M. Akif Aydın, Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s. 212.

¹³ Mübahat S. Küttükoğlu, Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 7.

¹⁴ Esra Yakut, "Klasik Dönem Osmanlı Aile Hukukunda Kadının Konumu", Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S. 1 (2015), s. 7, 9.

¹⁵ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 46.

¹⁶ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 111.

¹⁷ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 171.

¹⁸ Aydın, Osmanlı Aile Hukuku, s. 105-106.

¹⁹ Ferhan Sultan Yavaş, Çorum Şer'iyye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları (1255-1290/1840-1875), Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 73.

¹ Haziran 1910'da Aksaray Kaymakamı olarak göreve başlayan ve yaklaşık üç sene burada görev yapan Yahya Sezai Bey "saat kulesi" için şöyle demektedir: "Belediye binasının bulunduğu ve hafta pazarının kurulduğu yer diğer mahallerden yüksek olduğundan suyu oradan diğer mahallelere vermek için Belediye meydanına bir su deposu yaptırılmıştı. Bu deponun üzerine, Balıkesir saat kulesindeki saati getirip takan merhum saatçi Balıkesirli Ethem Efendi'den lazım gelen malumatı alarak İsviçre'ye icap eden büyüklükte bir saat sipariş edildi. Saat gelince gelip takmayı da merhum saatçi Ethem Efendi vaat etmişti. Saat çabuk gelmedi. Araya da Yunan ve Girit Harbi girdiğinden saat getirilemedi ve takılmadı. Yakın zamana kadar saat kulesi durmakta idi. Artık lüzumu kalmadığından kuleyi kaldırdıklarımı Mülkiye Müfettişi olduğum zaman 1931 senesinde Aksaray'a gitiğimde öğrendim. Bkz. Yahya Sezai Uzay'ın Anıları, Tarihçi Kitabevi, İst. 2012, s. 135.

dile getirmesi gerekir. Kız, küçük yaşta evlenmiş olsa bile ergenlik çağına gelinceye kadar ailesiyle birlikte kalabilir. Yasal olarak kızın ergenliğe geldiğinde evliliği reddetme hakkı vardır.²⁰

Fesih dışında gerçekleşen diğer boşanmalarda ise karşımıza çeşitli hallerde gerçekleştirilen birden fazla boşanma çeşidi çıkmaktadır. En genel tabiri ile boşanma, talâk olarak geçmektedir. Maddi bağ veya engelden kurtulmayı ifade eden talâk, fıkhîta evliliğin sonlandırılması anlamına gelmektedir. Buna göre evlilik sonucu hukuken oluşan bağın ortadan kaldırılması, boş olmak, boşanmak veya boşamak olarak ifade edilebilir.²¹ Fakat talâk, daha çok erkeğin tek tarafı kendi iradesi ile boşanmayı gerçekleştirmesi için kullanılmaktadır. Boşanmanın kaydedilmesi zorunlu değildir. Fakat boşanmanın gerçekleştiğine dair kanıtın olması ve kadına ödenecek olan mihr ve iddet nafakası vb. maddi borçların ödendiğine dair kaydın olması herhangi bir ihtilaf söz konusu olduğunda kolayca halledilmesini sağlamaktadır. Erkeğin iradesiyle gerçekleşen boşanmalar evliliğin sonlandırıldığı durumlardan sadece bir tanesidir. Erkek iradesinin dışında kadına da bo-

şanma yetkisinin verildiği Tefvîz-i talâk ile zorlama veya tehdit altında iken boşanmanın gerçekleştirildiği mükrehin talâkı adında başka talâk çeşitleri vardır.²² Talâk bunların dışında ric'î ve bâ'in (evliliğin tekrar sürdürülüp sürdürülemeyeceğine dair) ve sünnî ve bid'î (Kur'an ve sünnete uygunluk açısından) olmak üzere de ayrılmaktadır.²³ Aksaray Şer'iyye Siciline yansıyan pek çok boşanma davası görülmektedir. Talâk ile tahakkuk ettirilen boşanmalardan birinde Çolakı Mahallesi'nden olan Afetdide, zevci Tanburacı Hüseyin'in kendisini üç talâk ile boşadığının kaydedilmesini talep etmiştir. Tanburacı Hüseyin'in inkâr etmesi üzerine Veli Baba oğlu Mustafa, Bekir oğlu Hacı Halife adlı kimselerin şahitlikleri sonucunda boşanmanın gerçekleştiği anlaşılmıştır.²⁴ Başka bir kayıтта Tezpazar Mahallesinden olan Rukiye bint Rıdvan adlı hatun mahkemeye gelerek zevci Deveci Mehmed'in talâk-ı selase ile kendisini boşadığının kaydedilmesini talep etmiştir. Neticede Deveci Mehmed'in eşini Yusuf ibn Hacı Mehmed ve Sümbül Ağa ibn Abdullah adlı kimselerin şahitliği ile 10 Ramazan'da talâk-ı selase ile boşadığı tespit edilmiştir.²⁵ Zincirli Mahallesinden olan Ümmü bint Ahmed Fakı adlı hatun zevci Derviş'in kendisini boşadığını kaydedilmesi için mahkemeye başvurmuş, Derviş, inkâr edince yemin etmesi istenmiştir.²⁶

²⁰ Başak Tuğ, "Hukuk ve Evlilik Özneleri Olarak Osmanlı Kadınları", Christine Woodhead (ed.), Çev: Gül Çağlal Güven, Osmanlı Dünyası, içinde, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018, s. (472-474).

²¹ Kaşif Hamdi Okur, "İslam Hukuku'nda Boşanma Yemini (Talâka Yemin) Me-selesi", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 15 (2009), s. 7.

²² Aydın, Osmanlı Aile Hukuku, s. 110, 114, 117-118. Ferhan Sultan Yavaş, Çorum Şer'iyye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları (1255-1290/1840-1875), Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 73.

²³ H. İbrahim Acar, "Talâk", Türkiye Diyanet ve İslam Ansiklopedisi (DİA), C. 39, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 498.

²⁴ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 73.

²⁵ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 162.

²⁶ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 88-89.

Terhacı Mahallesinden olan Ümmühan bint Mustafa adlı hatun, zevci Ömer bin Halil'in kendisini talâk-ı selase ile boşadığını mahkemeye başvurarak bildirmiş. Fakat Ömer, “*nefsim işidecek mikdarı muttasılan inşallah ile boş ol dedim*” diyerek cevap vererek inkâr etmiştir. Davacı Ümmühan'ın şahidi olmadığı için Ömer'in “*muttasılan inşallah*” dediğine dair yemin etmesiyle sonuçlanmıştır.²⁷ Davalara bakıldığında eşlerinin kendilerini boşamaları üzerine mahkemeye başvuran kadınlar görülmektedir. Boşanma mahkemeye gelmeden eşler arasında gerçekleştirilmiştir. Kadınlar sadece artık evli olmadıklarını bildirerek yasal hakları elde etmek amacıyla kadıya başvurmuştur.

Yukarıda bahsedilen evliliğin feshedilmesi ve erkeğin iradesiyle gerçekleşen boşanma hallerinden başka kadın tarafından boşanmanın talep edilmesi ve eşinin bunu kabul etmesiyle boşanmanın gerçekleştiği durumlar da vardır. Herhangi bir şartın vuku bulmasından ötürü kadınlar, kadıya başvurarak boşanma davasını açabilme hakkına sahiptir. Hul' veya muhâlaa olarak adlandırılmaktadır.²⁸ Bu durum hul', karşılıklı rıza ile kadının, kocasına bir miktar bedel vermesi karşılığında, kocanın boşanmayı kabul etmesidir. Karşılıklı rıza olmasından dolayı muhâlaa da denilmektedir.²⁹ Normal bir boşanmada kadının hakları: üç aylık geçimini sağlayacak olan nafaka-i iddet, mehr-i mü'eccel, anne ve iki yaşına kadar olan süt çocukları için nafaka-i hızanet ve yaşı daha büyük olan ama reşit olmayan çocuklar için de ihtiyaçlarını karşılayan bir ödenek bağlanmasıdır. Bu boşanmada kadın, erkek kabul ederse bedelini ödeyeceği boşanmayı tahakkuk ettirebilmektedir.³⁰ Bu şekilde tahakkuk ettirilen boşanmalar için Suraiya Faroqhi kadınların “satın aldığı” boşanmalar ifadesini kullanmaktadır. Satın aldığı şeklinde ifade edilmesinin nedeni kadınların yukarıda sayılan haklarından vazgeçmesidir. Bu boşanmada kadın, boşandıktan sonra evlenmesinin yasak olduğu süre (iddet müddeti) içerisinde karşılanacak olan masraflardan, eşinin ölmesi veya tek taraflı yaşanacak olan boşanmalarda kadına ödenecek paradan,³¹ mihr-i mü'eccelinden, çocuk için alacağı nafakadan kısacası her türlü hakkından vazgeçerek boşanmaktadır. Bu boşanmayla ilgili sicile yansıyan tek dava vardır. Bu davada ise Şeyh Efendi Mahallesinden olan Halil kızı Hatice, zevci Hamza oğlu Mustafa'nın huzurunda itiraf ederek nafaka, kisve ve mihr ve sair her türlü hakkından feragat etmiş ve birbirlerinden davacı olmadan boşanmışlardır. Sonraki günlerde bu hususla alakalı iki taraf arasında dava ve çekişme ortaya çıkarsa kabul edilmemesi iki

tarafın rızasıyla kabul edilmiştir.³² Bu davada kadının hangi haklarından feragat ettiğine dair fazla detay verilmese de 14 numaralı Konya Şer'iyye Sicilinde, muhâlaa yapılan davada biraz daha detaya girilmiştir. Bu davada Ayşe ve Ali'nin muhâlaa ile gerçekleşen boşanmasında Ayşe, on altı bin akçe mihr-i mü'eccelinden, nafaka-i iddetinden, me'ûnet-i süknâsından, hamam esvabından ve mihr-i mu'acelesi olan esvabından feragat etmiştir. Sadece küçük kızı Neslihan'a yedi yaşına dek babası bakmakla yükümlü olmuştur.³³

Boşanma için mahkemeye başvuru bir başka durum için Faroqhi “şartlı boşanma” ifadesini kullanmaktadır. Kocanın mesleği gereği evinden uzaklaştığı, iş bulmak amacıyla başka memlekete gittiği veya sefer için evden ayrıldığı ve uzun zaman dönmediği durumlar olmuştur. Böyle durumlarda koca belli bir müddet dönmediğinde karısının boş olacağını ifade eder veyahut yerine vekil tayin eder böylece boşanma gerçekleştirilir.³⁴ Talik-i talâk olarak da bilinen bu boşanmalarda sadece süre değil, bir fiilin gerçekleşmesi (eşlerden birinin belirtilen davranışı yapması üzerine) şartı da koyulmaktadır. Söz konusu öne sürülen şartlar gerçekleşirse ve süre biterse mahkemeye başvurarak boşanma tahakkuk ettirilir.³⁵

Şartlı ve satın alınan boşanmalar arasında en yaygın olanı kadınların satın aldığı boşanmalardır. Yaygın olmasının sebebi ise kadının her türlü hakkından vazgeçerek boşanması erkek için avantajlı olmasıdır.³⁶ Sicilde, muhâlaa konusunda bir dava görülse de şartlı boşanmalar bir hayli mevcuttur. Kayıtların ilkinde Derzi Hasan Mahallesinden olan Mustafa oğlu Ali Kaya adlı kimse semercilik sanatını işlediğinde nikâhında olan zevcesini talâk-ı selase ile boşayacağını beyan etmiştir. Süleyman Bey adlı kimsenin zoruyla semer işlemesi üzerine 25 Rebiülahir 1038 tarihinde zevcesini talâk-ı bâin ile boşamak zorunda kalmıştır. Talâk-ı bâin ile boşanma gerçekleştiği için mahkeme, Cemile'nin 10 Cemaziyelahir 1038 tarihinde tekrardan zevci Ali Kaya ile nikâh akdine Mehmed bin İbrahim ve Hamza bin Ali Tahnezade'nin şahitliği ile izin vermiştir.³⁷ Kaydedilen diğer bir belgede Abdünnebi Dede adlı kimse, İstanbul'a bir daha gittiği takdirde zevcesinin boş olacağını söylemiştir. Süleyman Bey'in kaymakamı ise Abdünnebi Dede'nin İstanbul'a gittiği fakat zevcesini de boşamadığı hâlâ zevcesinin yanında olduğu yönünde şikâyette bulunmuştur. Abdünnebi Dede ise inkâr edince yemin etmesi istenmiştir.³⁸ Verilen kayıtlarda belli bir şart (semercilik sanatı icra etmemek ve İstanbul'a gitmemek) öne sürülmüşken aşağı-

²⁷ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 91.

²⁸ Aydın, Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet, s. 217.

²⁹ Fatma Gökçalp, İslâm Aile Hukukunda Kadının Evliliğini Sonlandırma Yetkisi, Kırıkkale Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2023, s. 62.

³⁰ Madeline C. Zilfi, “Geçinemiyoruz”: 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul”, Madeline C. Zilfi (ed.), Çev: Necmiye Alpay, Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları, içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 268, 270.

³¹ Suraiya Faroqhi, “Kadın ve Aile”, Halil İnalçık, Donald Quataert (ed.), Çev: Ayşe Berktaş vd., Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, içinde, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 721.

³² Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 80.

³³ Küçük, a.g.t., s. 116.

³⁴ Faroqhi, “Kadın ve Aile”, s. 721.

³⁵ Esra Yakut, “İslam-Osmanlı Hukuku'nda Erkek Tarafından Koyulan Şart veya Belirlenen Süre İle Evlilik Akdinin Sona Erdirilmesi”, Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S. 4 (2016), s. (64).

³⁶ Faroqhi, “Kadın ve Aile”, s. 721.

³⁷ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 144.

³⁸ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 163.

daki kayıttaki vekil ile süreli gerçekleştirilen bir boşanma görülmektedir. Cennet bint Hüda-verdi Halife adlı hatun zevci Es-şeyh Şerefzade Mustafa Çelebi adlı kimsenin Es-seyyid Abdülfettah Çelebi ibn Hüsam'ı zevcesini tarih-i kitabdan beş ay mukaddem talâk-ı selase ile boşamak üzere kendisine vekil tayin etmiştir. Cennet Hatun ise Abdülfettah Çelebi'nin boşanmayı gerçekleştirmediği hususunda Ahmed Ağa ibn Derviş Efendi şahitliğinde mahkemeye başvurmuştur. Abdülfettah Çelebi ise Hacı Mahmud bin Mustafa ve Derviş Rıdvan bin Abdullah adlı kimselerin şahitliği ile boşanmanın tatlik edildiğine dair şahitlik etmişler ve boşanmanın gerçekleştiği anlaşılmıştır.³⁹ Bir başka kayıttaki ise yine süreli bir boşanma gerçekleştirilmiştir. Buna göre Paşacık Mahallesi sakinelerinden olan Servinaz bint Hasan Dede adlı hatun, zevci Sarı Ahmed bin Şaban'ın altı sene önce başka bir yere gittiği ve gitmeden önce 360 güne dek dönmez ise talâk-ı selase ile zevcesinin mutallaka olduğunu söylemiştir. Hacı Hızır Çavuş ibn Zeke-riya ve Mehmed bin Hasan adlı kimselerin şahitliğinde durumun doğruluğu anlaşılmıştır. Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere kişiler herhangi bir konuda yapmak istemedikleri davranışın gerçeklememesi için eşinden boşanmayı şart koşmaktadır. Davranış veya fiili şart koşmanın dışında evinden uzaklaşan birisi belli bir süre öne sürerek dönemediği veya dönmediği takdirde eşinin zorluk yaşamaması adına boş olacağını söylemektedir. Böylelikle dönmediği zaman evliliği sonlanmakta ve kadının bir başkası ile evlenebilmesinin önü açılmaktadır. Öteki türlü eşinin dönmesi meçhul olan kadın onu beklemek zorundadır.

Yukarıda bahsedilen boşanmalardan başka Kazâi boşanma veya tefrik olarak bilinen boşanma da mevcuttur. Bu tür boşanmalarda karar kadı tarafından verilmektedir. Mezheplere göre boşanmalarda kadıya ihtiyaç duyulmaz. Erkeğin iradesi ile gerçekleştiği için boşanma kadın tarafından isteniyorsa veya kadının olumsuz bir durum yaşaması söz konusu ise kadın, kadıya başvurur.⁴⁰ Tefrik meselesine örnek olarak 48 numaralı Manisa Şer'iyye Sicilinde yer alan Ermeni taifesine mensup Meryam'ın eşi Sefer ile herhangi bir cinsel münasebeti olmadığına dair kadıya başvurduğu dava görülmektedir. Kadı, bu davada meselenin doğruluğunu taraflardan öğrendikten sonra Meryam ve Sefere bir sene süre vermiştir.⁴¹ Boşanmanın gerçekleşmesi için eşlerden birinde hastalık ve kusur bulunması, kocanın nafaka yükümlülüğünü yerine getirmemesi veya kaybolması, kötü davranış ve geçimsizlik hallerinin bulunması gibi sebepler gerekmektedir. Bu noktada Hanefi Mezhebi, evliliklerin sonlandırılması hususunda kadının boşanma yetkisini en dar tutan mezhep olmasıyla da ilintili olarak bu sebeplerden hiçbirini boşanma için yeterli görmemektedir. Sadece kusuru boşanma nedeni olarak görmekte

olup akıl sağlığının yerinde olmamasını kabul etmemektedir. Bu yüzden boşanmanın gerçekleşmesi için diğer boşanmalara (Muhâlaa veya şartlı boşanmaya) başvurulmaktadır. Hatta Hanefi bir kadı, Şâfiî bir kadı naibini boşanmayı gerçekleştirmesi konusunda görevlendirmektedir. Fakat bu uygulama XVI. yüzyılın ortalarına kadar belli ihtiyaçlara cevap vermiştir. 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde ise sayılan sebeplere bir çözüm bulunmuştur.⁴²

Aksaray'ın şer'iyye siciline yansıyan aile hukuku konusunda namzetlik, nikâh akdi ve boşanmalara baktığımızda namzetlik konusunda yer alan tek kayıttaki evlilikten haberdar olmaması durumuyla alakalı bir dava vardır. Sipahi Erdoğdu'nun naibi mahkemede tehdit etmesi ve Safiye Hatun'un Sipahi Erdoğdu ile kıyılması istenen nikâhtan haberinin olmadığına dair kayıtların yer aldığı bir dava gerçekleşmiştir. Nikâh akidleri, şahitler huzurunda mihr miktarları tek tek belirtilerek kayıt altına alınmıştır. Boşanmalar ise namzetlik ve nikâh akidinden daha geniş yer tutmaktadır. Bunun sebebi boşanmalarda yaşanan anlaşmazlık ve tarafların tekrar evlenebilmesi için boşanmanın gerçekleştiğine dair kayda ihtiyaç duyulmasıdır. Yukarıda bahsettiğimiz boşanma çeşitlerinden sicilde geçenler, şartlı talâk ve talâk-ı selase daha yaygın görülmektedir. Şartlı boşanmalarda semer işleyen Ali Kaya, bir daha semer işlemeyeceğini işlerse eşinden boşanacağını söylemiş fakat sözünde durmayıp bir başkasının zorlamasıyla semer işlemiştir. Eşinden tamamen boşanmak yerine talâk-ı bâin ile boşanmayı gerçekleştirerek tekrar eşiyle evliliğini devam ettirebilme hakkına kavuşmuştur. Verilen diğer kayıttaki 6 sene önce 360 gün gelmediği takdirde eşinden boşandığını söyleyen Sarı Ahmed'in, gelmemesi üzerine olaya şahitlik edenlerin huzurunda mahkeme boşanmayı gerçekleştirmiştir. Bir başka belgede ise İstanbul'a gittiği takdirde zevcesinin boş olacağını söyleyen Abdünnebi Dede adlı kimseyi İstanbul'a gittiği halde zevcesinden boşanmadığı konusunda şikâyet etmişlerdir. İstanbul'a gitmediğine dair yemin edince dava son bulmuştur. Şartlı talâğın dışında talâk-ı selase ile gerçekleştirilen bazı davalarda kadınlar eşlerinin kendisini boşadığını iddia ederek mahkemeye başvurmuşlardır. Fakat eşleri inkârla yemin ederek boşanmadıklarını söylemişlerdir. Boşanmanın gerçekleşip gerçekleşmediğine dair olayın aslı araştırılmış veya şahitlere başvurulmuştur. Mahkeme huzurunda anlaşmalı gerçekleştirilen bir boşanmada ise sonradan anlaşmazlık çıkması halinde kabul edilmemesi konusunda anlaşmaları mahkemece kaydedilmiştir.

³⁹ Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, s. 175.

⁴⁰ Gülnihal Yılmaz, İslam Aile Hukukunda Fesih, Talak ve Tefrik İlişkisi, Mar-mara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. 79-81.

⁴¹ Tekin Açık, 48 Numaralı (1030/1620) Tarihli Manisa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2019, s. 380.

⁴² Aydın, Osmanlı Aile Hukuku, s. 123-131.

Sultanhanı-AKSARAY (Adem KOÇAK Arşivi)

TÜRK İSLAM SENTEZİNİN OSMANLI DÖNEMİNDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ

Gürkan KANAT*

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Giriş: Bu çalışmanın amacı; “Türk İslam Sentezi” kavramını incelemek, Osmanlı Dönemi’nde bu sentezin nasıl şekillendiğini ve evirildiğini ortaya koymaya çalışmaktır. Türk İslam Sentezi, İslam’ın etkisi altında Türk kültürünün ve kimliğinin nasıl şekillendiği sorusuna cevap veren ve Türk kültürü ile İslam’ın bir araya gelip birleştiği bir kavramdır. Bu sentez özellikle Türklerin İslam’ı kabul etmesi ve bu yeni inançla kendi kültürel öğelerini bir araya getirme sürecini ifade etmektedir. Türk İslam Sentezi, Orta Asya’dan başlayarak İslam’ın yayılması ve Türklerin İslam’ı kabulünün bir sonucu olarak ortaya çıkmış olmakla birlikte Türk dünyası genelinde farklı zaman dilimlerinde farklı biçimlerde yaşanmıştır. Ancak genel olarak bu sentez, Türk kültürü ve İslam’ın etkileşimi sonucunda ortaya çıkmış olup hem Türklerin hem de İslam’ın kimlikleri üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Dönemsel olarak incelendiğinde ise Osmanlı dönemindeki Türk İslam Sentezinin derin etkilerini görmek mümkündür.

Osmanlı; farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığı çok kültürlü bir imparatorluktu. Türk İslam Sentezi bu çeşitliliği bir arada tutma ve yönetme stratejisinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Türk İslam Sentezi anlayışı imparatorluğun kuruluşundan itibaren var olan ve zamanla gelişen bir olgudur. Bu sentez; Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetim biçimini, kültürel yapısını ve toplumsal dokusunu derinden etkileyen dini ve kültürel bir sentezdir. Tarih boyunca birçok farklı dönemden geçen ve bu dönemlerde Türk İslam Sentezi farklı biçimlerde yaşayan Osmanlı; kendi kimliği ve yönetim biçimi üzerinde büyük bir etki yaratıp imparatorluğun tarih boyunca varlığını sürdürdürebilmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Türk İslam Sentezi anlayışının temelinde İslam’ı ve Türk kültürünü bir araya getirme anlayışı yatmaktadır. Osmanlı’nın yükselişi ve gelişimi sırasında Türk İslam Sentezi anlayışının temelinde yatan İslam inancı ve Türklük bilinci imparatorluğun kimliği ve yönetim biçimi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Türk İslam Sentezi olarak bilinen hareket farklı eğilimlere sahip gruplardan beslenmiştir. Bu sentez, Türklüğü ve İslam’ı ayırtırmaya çalışan resmi ideolojinin

yeniden şekillendirilmesini amaçlamıştır ve aynı zamanda Türkiye’de güçlenen sol eğilimlere karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu sentezin 1960’lı yıllarda ortaya çıkması tesadüfi değildir. 1960 darbesi sonrasında tasfiye edilen milliyetçi kadrolar, toplumsal desteklerini artırmak için İslam’ı bir yol olarak görmeye başlamışlar ve bu durum sentezin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır (Ertekin, 2009: 383). Dolayısıyla Türk İslam Sentezi düşüncesinin ortaya çıkışı, yaklaşık 50-60 yıl önceye dayanmaktadır. Bu görüşü savunan kesim Türkler’in İslamiyet ile tanıştığı tarihe kadar bu sentezi izlemeye çalışmaktadır.

Osmanlı Dönemindeki İdeolojik Yaklaşımlarda Türk İslam Sentezinin İzleri: Türk İslam Sentezinin Osmanlı dönemindeki tarihsel gelişimini anlamak için İslamcılık anlayışının Osmanlı’da ki konumuna değinmek yerinde olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde ortaya çıkan İslamcılık anlayışı Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte farklı bir evreye girmiştir. Bu anlayış, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihsel serüveninde kuruluşundan yükselişine ve sonunda yıkılışına kadar sürekli bir varlık mücadelesi vermiştir. Osmanlı’da yönetim anlayışı merkezi bir yapıya sahipti ve bu yönetim anlayışı İslam dininin etkisi altındaydı. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nun İstanbul’un fethi sonrasında kendi topraklarında yaşayan gayri Müslim tebaa ile bir arada yaşamak ve birlikte varlıklarını sürdürmek amacıyla “millet sistemi” uygulamasına yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu millet sistemi uygulamasını uzun bir süre boyunca başarılı bir şekilde sürdürmüştür. Ancak Fransız İhtilali’nin gerçekleşmesiyle birlikte milliyetçilik anlayışı Avrupa başta olmak üzere dünya genelinde yayılmış ve Osmanlı İmparatorluğu da bu etkiden kaçamamıştır. Yaşanılan bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi açıdan zayıflamasına yol açmıştır. Bu zorlu dönemde Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi reformlar ilan edilmiştir. Bu reformlar Osmanlı topraklarında yaşayan gayri Müslim tebaaya bazı haklar tanımıştır. Bu da Osmanlıcılık düşüncesinin başarısız olmasında ve İslamcılığın yükselmesinde önemli bir rol oynamıştır.

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, gurkankanat35@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8055-4182. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü

ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

İslamcılık kavramının açıklanmasına yönelik birçok düşünür tarafından birbirinden farklı tanımlamalar yapılmıştır. Geniş çerçevede ele alındığında İslamcılık; İslam dininin sadece manevi boyutuna değinen değil aynı zamanda dünyevi hayatımızı da düzenleyen bir akımdır. Sosyal, siyasal, toplumsal ve hatta ekonomik alanda etkisini hissettiğimiz bir akımdır İslamcılık (Koyuncu, 2015: 75). Bu bağlamda değerlendirildiğinde İslamcılık düşüncesi tüm Müslümanları bir araya getirme fikrine dayanıyor. Ancak bu yaklaşım Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Müslümanlar arasında birlik oluşturmayı hedeflese de aynı zamanda gayrimüslim tebaayı kaybetme riski taşımıştır. Milliyetçilik akımının yükselmesiyle birlikte bu düşünce zayıflamaya başladı çünkü Müslümanlar arasında dahi milliyetçilik hareketleri ortaya çıkmıştı. Bu duruma örnek olarak Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman Arapların milliyetçilik akımının etkisi altına girmeleri gösterilebilir. Bu dönemde Osmanlı aydınları arasında siyasi ve kültürel açıdan Türkçülüğün savunulması gerekliliği tartışılmaya başlanmıştır. İslamcılık düşüncesi zayıfladıkça Türkçülük düşüncesi ön plana çıktı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği konusunda yeni bir yol haritası oluşturuldu. Oluşturulan bu yol haritası, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki siyasi ve kültürel değişimlerin bir yansımasıydı ve Cumhuriyetin ilanı ile Türk milliyetçiliği daha da güçlenecekti. Bu bilgiler ışığında Osmanlı döneminde etkili olan ideolojik akımlardan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarında Türk İslam Sentezinin izlerine değinmek yerinde olacaktır. Osmanlıcılık düşüncesi, modern Türkiye'de bazı tarihçiler ve siyasetçiler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasına daha fazla vurgu yapma ve Osmanlı dönemini daha olumlu bir şekilde değerlendirme amacıyla kullanılan bir kavramdır. Bu düşünce Türkiye'nin tarihini ve kimliğini yeniden tanımlamaya yönelik bir yaklaşımı temsil etmektedir (Demir, 2011: 334). Osmanlıcılık düşüncesi içerisinde Osmanlı'nın birçok yönü özellikle de Türk İslam Sentezi anlayışının temel unsurları önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlıcılık düşüncesi içerisinde Türk İslam Sentezinin izlerinin takip edildiği başlıklar şu şekildedir.

Çok Kültürlülük ve Çok Dilli Yapı: Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü ve çok dilli yapısı Osmanlıcılık düşüncesinin bir parçası olarak vurgulanmaktadır. İmparatorluk; farklı etnik grupları, dilleri ve dinleri içinde barındırmıştır. Çok yönlü olmanın getirdiği bu özellik Türk kimliğinin yanı sıra çeşitli etnik kimliklerin de bir arada var olduğu bir perspektifi ön plana çıkartmaktadır.

Dinî Tolerans: Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî hoşgörü ve çeşitlilik Osmanlıcılık düşüncesinin temel bir ögesidir. İmparatorluk; farklı dinlere sahip insanları barış içinde bir arada yaşatma konusunda göreceli bir hoşgörü sergilemiştir. Bahse konu bu yaklaşım Türk İslam Sentezi içerisindeki dinî birleştirici unsurların bir yansıması olarak kabul edilir.

İslam Mirası: Osmanlıcılık düşüncesi içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam mirası ve İslam kültürüne katkıları önemlidir. İslam'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda hüküm sürdüğü dönemde İslam sanatı, bilimi ve kültürü zirve yapmıştır. Bu miras Osmanlıcılık düşüncesinde Türk tarih ve kimliğiyle ilişkilendirilir.

Şeriat ve Adalet Sistemi: Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam hukuku (şeriat) önemli bir rol oynamıştır. Adalet sistemi, İslam hukukuna dayanıyordu. Osmanlıcılık düşüncesi bu adalet sisteminin Osmanlı İmparatorluğu'nun adalet ve yönetim anlayışına katkısını vurgulamaktadır.

Dil ve Eğitim: Osmanlı Türkçesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi diliydi ve İslam eğitimi için Arapça ve Farsça önemliydi. Osmanlıcılık düşüncesi içerisinde bu dillerin önemi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çok dilli yapısı vurgulanır. Osmanlıcılık düşüncesi, Türkiye'nin tarih ve kimliğini yeniden değerlendirmek isteyen bir grup insanın bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak bu düşünce Türkiye'deki farklı görüşlere sahip insanlar arasında tartışmalı bir konudur ve herkes tarafından kabul edilmiş resmi bir ideoloji değildir.

İslamcılık düşüncesi kapsamında değerlendirildiğinde; Osmanlı Döneminde İslam'ın siyasi, toplumsal ve kültürel alanda bir rehber olarak kabul edildiği bir düşünce akımını temsil ettiğine şahit oluyoruz. Bu düşünce akımı içerisinde Türk İslam Sentezi'nin unsurlarını içeren adalet, hoşgörü, saygı, merhamet gibi kavramlar İslamcılık düşüncesinin temel öğelerinden biri olarak ele alınabilir (Kara, 2014: 87). Genel bir değerlendirme yapılacak olursa İslamcılık düşüncesinde Türk İslam Sentezinin izlerini şu başlıklar altında inceleyebiliriz.

İslam'ın Birleştirici Rolü: İslamcılık düşüncesi, İslam'ı toplumları birleştirici bir unsur olarak görmektedir. Türk İslam Sentezi de bu bağlamda ele alınır çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam, farklı etnik grupları bir arada tutan bir faktör olarak işlev görmüştür.

Şeriat ve İslam Hukuku: İslamcılık düşüncesi içerisinde, İslam hukuku (şeriat) ve İslam'ın adalet sistemi vurgulanır. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam hukuku, İslamcılık düşüncesi içerisinde önemli bir rol oynar ve adalet sistemi İslam'a dayalıdır.

Din ve Devlet İlişkisi: İslamcılık akımında din ve devlet ilişkileri önem arz etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam, imparatorluğun temel bir unsuruydu ve padişahlar hem siyasi liderler hem de İslam'ın koruyucuları olarak kabul edilirdi. Bu durum, İslamcılık düşüncesinin din ve devlet arasındaki bağı vurgulayan bir yönüyle uyumludur.

Dinî Eğitim ve Dil: İslam eğitimi ve dili İslamcılık anlayışında üzerinde durulan konuların başında gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Arapça ve Farsça dilleri, İslam eğitimi için önemliydi. İslamcılık bu dillere olan vurguyu destekler.

Dinî Tolerans: İslam'ın farklı dinlere ve inançlara saygı göstermesi İslamcılık düşüncesi tarafından da benimsenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu; Müslümanlar, Hristiyanlar, Museviler ve diğer dini grupları barış içinde bir arada yaşatma konusunda göreceli bir hoşgörü sergilemiştir ve bu yaklaşım İslamcılık düşüncesine uygun bir yaklaşım olarak benimsenmiştir.

İslamcılık düşüncesi içerisinde Türk İslam Sentezi, İslam'ın toplumsal ve siyasi birleştirici gücünü vurgular ve bu sentez Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam temelli bir toplum ve devlet olarak nasıl işlediğinin anlaşılmasına katkıda bulunur. Ancak İslamcılık düşüncesi içerisinde de farklı yorumlar ve yaklaşımlar bulunabilir ve bu konu tartışılabilir.

Son olarak Osmanlı'da etkili olan ideolojik akımlardan Türkçülük düşüncesi, Türk milletinin etnik ve kültürel kimliğine vurgu yapan bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçülük anlayışında Türk İslam Sentezine yaklaşım kendisini genellikle Türklüğün İslam'la birleşmesine karşı çıkan bir anlayış ekseninde göstermektedir. Bu nedenle, Türkçülük düşüncesi içerisinde Türk İslam Sentezinin izleri daha sınırlı veya eleştirel bir perspektiften ele alınabilir (Sarıнай, 1994: 103). Bu bilgiler ışığında Türkçülük düşüncesi içerisinde Türk İslam Sentezinin izlerini şu başlıklar altında inceleyebiliriz.

Etnik Kimlik Vurgusu: Türkçülük anlayışı Osmanlı Döneminde Türk milletinin etnik kimliğini vurgular ve bu kimliği koruma amacı güder. Bu bağlamda Türk İslam Sentezi İslam'ın etnik kimlik önündeki birleştirici gücünü vurgularken, Türkçülük düşüncesi Türklüğün İslam'la eritilmesine karşı çıkmaktadır.

Din ve Milliyet Ayrımı: Türkçülük düşüncesinde milliyetçiliğin dini kimlikten ayrılması büyük önem taşır. Türkçü ideolojiye göre kişi Türk olmanın öncelikli bir nitelik olduğunu kabul etmeli ve bu kimliği korumalıdır. Bu düşünceye göre İslam, Türklüğün önündeki birleştirici bir faktör olmayıp tam tersine Türk kimliğinin kaybına neden olabilir.

Dil ve Kültür: Türk dilinin ve kültürünün korunmasına büyük önem veren Türkçülük akımı Türk kültürünün İslam'ın etkisi altında kaybolmaması ve Türk dilinin korunması hedefini gözetmektedir. Türk İslam Sentezi ise Türk kültürüyle İslam'ı birleştirmeye odaklanır.

Tarih Algısı: Türkçülük düşüncesinde Türk tarihi İslam öncesi dönemlere dayandırılır ve bu dönemleri vurgular. Bu anlayış Türk İslam Sentezinde; Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri ile birlikte Türkçülük düşüncesinin temellerinin atıldığı ve tarihsel süreç içerisinde bu düşüncenin ortaya çıktığı şeklindedir.

Türkçülük düşüncesi ve Türk İslam Sentezi, Türkiye ve Türk dünyası üzerindeki ideolojik tartışmaların bir parçasıdır. Her iki düşünce de farklı bakış açılarına sahiptir ve Türk kimliği, kültürü ve tarihi üzerindeki etkileri konusunda farklı görüş-

leri temsil eder. Ancak bu konuda geniş bir yelpazede görüşler bulunur ve her iki düşünce de çeşitli yorumlara ve yaklaşımlara sahiptir.

Sonuç: Türk İslam Sentezi anlayışı; Osmanlı Döneminde etkili olan İslamcılık ve Türkçülük akımları ile birlikte toplumsal yapının şekillenmesi ve günümüze kadar uzanmasında önemli bir rol oynamış olan ideolojik ve kültürel yaklaşımın bir parçası konumundadır. Bu anlayış, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli toplulukları ve inançları bir arada tutmak amacıyla geliştirdiği bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Türk İslam Sentezinin kökenleri Selçuklu İmparatorluğu dönemine kadar gitmektedir. Selçuklu İmparatorluğu, Türklerin İslam'ı benimsemesi ve İslam'ın etkisi altında kültürel bir sentez oluşturmasıyla bilinir. Bu miras Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişiminde etkili olmakla birlikte Osmanlı'nın kurucusu olan Osman Gazi ve onun soyundan gelen padişahların İslam'ı kabul etmelerine kadar dayanmaktadır. Osmanlı'nın kuruluş döneminde İslam'ın önemli bir rol oynaması ve imparatorluğun İslam hukuku temelinde yönetilmesi durumu göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı döneminde etkili olan ideolojik akımların Türk İslam Sentezinin tarihsel gelişimine sağlamış olduğu katkı gözler önüne serilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu; farklı etnik, dini ve kültürel grupları barındıran bir imparatorluktu. İmparatorluk, bu çeşitliliği hoşgörüyle karşılamış ve farklı inançlara sahip toplulukların kendi dillerini, geleneklerini ve dinlerini korumalarına izin vermiştir. Bu yaklaşım beraberinde devlet ve din unsurlarının sıkı bir şekilde entegre ve uyum içerisinde olmasını beraberinde getirmiştir. Son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk İslam Sentezinin izleri, hem Osmanlı'nın yönetim biçiminde hem de kültürel açıdan bir dizi şekilde görülebilir.

KAYNAKÇA

Demir, Ş. (2011). Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 334.

Kara, İ. (2014). *İslamcılık, Milliyetçilik ve Türk İslam Sentezi*. Ankara: Dört Mevsim Yayıncılık.

Koyuncu, A. A. (2015). 1970 Sonrası Türkiye'deki İslamcılığın Demokrasi Algısı. Basılmamış Doktora Tezi. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sos. Bil. Enst. S:75.

Sarıнай, Y. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*. İstanbul: Ötügen Yayınları.

Ertekin, O.G. (2009). Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik*. c.4, (4. Basım). Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.

18. VE 19. YÜZYILLARDA OSMANLI ANADOLU'SUNDA YAHUDİ VARLIĞI

Gülsüm SAPMAZ*

Kocaeli Üniversitesi

Giriş: Osmanlılar Anadolu'ya hâkim olduklarında Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Yahudi yerleşimleri mevcuttu. Osmanlı Anadolu'sunda Yahudi nüfusu, farklı zaman dilimlerinde gerçekleşen Yahudi göçleri ile artmıştır. İlk olarak 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz'den göçe zorlanan Yahudiler Osmanlı'ya sığınmışlardır. XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla değin Avrupa, Balkanlar ve Rusya gibi farklı coğrafyadan Yahudi göçleri yaşanmıştır. XVIII. ve XIX. yüzyıllara gelindiğinde Yahudiler Anadolu'nun birçok şehrinde varlık göstermişlerdir. Bu çalışma Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'daki Yahudi dağılımını tespit etmek adına yapılmıştır. İzmir, İstanbul, Selanik gibi büyük kentlerde yoğun nüfusa sahip şehirlerdeki varlıkları bilinmekle birlikte Anadolu genelindeki Yahudiler hakkında bütüncül bir çalışma yapılmamış olması bizi bu çalışmayı yapmaya iten temel sebep olmuştur. Çalışmada öncelikle Osmanlı Yahudileriyle ilgili genel bir bilgi verilmiş daha sonra XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Anadolu'da Yahudi nüfusun yaşadığı şehirler incelenmiştir. Çalışmada yöntem olarak arşiv kayıtlarına dayalı yapılmış çalışmalar temel alınmış seyahatnameler ve literatür taraması yapılarak verilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Yahudiler

Osmanlı Devleti, birçok kültür, din ve devletle ilişki içinde olmuştur. Tebaasında farklı inanç gruplarını barındıran Osmanlı, imparatorluk boyunca diğer inanç gruplarıyla iyi ilişkiler yürütmüştür.¹ Yahudiler ile olan ilişkiler de bu çerçevede gelişmiştir. Anadolu'da Selçukluların ilk zamanlarında Bizans'tan kalma Yahudiler bulunmaktaydı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti Anadolu ve Rumeli'yi fethettiğinde de bu bölgelerde Yahudi nüfusu mevcuttu.² Dolayısıyla Osmanlı'nın ilk devirlerinde Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde Yahudi varlığı bulunmaktaydı. Bu şehirler şu şekildedir³: Adana, Afyon, Dinar, Ankara, Antakya, Antalya, Alanya (Alaiye) Amasya, Aydın, Kuşadası, Selçuk, Bursa, Bandırma, Birki (Aydın'a yakın bir bölge), Balat, Çankırı, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Edre-

mit, Eskişehir, Gelibolu, İstanbul, İstanköy, İzmir, Foça, Ödemiş, Tire, Bergama, İzmit, Kayseri, Konya, Manisa, Sart, Akhisar, Kasaba (bugün günümüzde Manisa'nın Turgutlu ilçesi), Milas, Bodrum, Mersin, Tarsus, Nusaybin, Rodos, Sakız, Selanik, Sinop, Tokat, Urfa, Van.⁴ Ancak burada verilen şehirler ile ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Devlet kuruluş aşamasındayken Yahudilerin bu topraklardaki nüfusu zamanla artmıştır. 1299 senesi itibarıyla Anadolu'da hâkimiyeti sağlamaya başlayan Osmanlı 1326'da Bursa'yı fethettiğinde savaş nedeniyle boşalmış olan şehre Orhan Bey'in daveti üzerine özellikle Şam Yahudileri ile Bizans İmparatorluğu'nun muhtelif yerleşimlerinden birçok Yahudi yerleşmiştir. Bursa'da Yahudi nüfusunun çoğalmasından dolayı Orhan Bey bir fermanla sinagog yapılmasına izin vermiş Bursa'da bir sinagog inşa edilmiştir. Yine kendi istekleri üzerine Yahudi Mahallesi adıyla bir mahalle kurulmuş ve bu mahalleye yerleşmişlerdir. Zamanla bölgeye Aşkenazlar ve Sefaradlar da gelerek nüfusu arttırmışlardır. I. Murad döneminde fethedilen Edirne ve Ankara şehirlerinde karşılaşılan Yahudilere rahat bir yaşam ortamı sağlanmıştır. Daha sonra Edirne'nin baş hahamı Osmanlı topraklarındaki Yahudiler üzerinde bir otoriteye sahip olmuş ve Edirne'de kurulan din akademisi (Yeşiva) devletin her yanından öğrenci çeken bir Yahudi eğitim merkezi haline gelmiş ve hatta Macaristan, Polonya ve Rusya'dan Yahudiler eğitim almak üzere bu akademiye gelmeye başlamışlardır. Bu dönemden sonra Balkan Yahudileri de Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamıştır.⁵ II. Murat dönemine geldiğinde Yahudiler için önemli gelişmeler olmuş ve Fransa Kralı VI. Şarl tarafından Fransa'dan çıkarılan bir kısım Yahudi daha güvenli gördükleri Osmanlı ülkesine sığınmaya başlamışlardır.⁶ Osmanlı Devleti'nin Yahudiler ile münasebetinin asıl yoğunlaştığı dönem ise 1492 yılında İber Yarımadasındaki son İslam devleti Beni Ahmer'in Katolik ittifakı karşısında yıkılması üzerine bölgede yaşayan Yahudilerin Osmanlı'ya sığınmaları ile olmuştur. Burada işkencelere daha fazla dayanamayan çok

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: gulsum5406@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Esra Poyraz, Türkiye'de Hahambaşlık Tarihi, Kurumsal Yapısı, Önemi ve İşlevi, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2019, İzmir, s. 11.

² Ahmet Özgür Çınar, Lozandan Sonra Türkiye Yahudileri (1923-1960), Erciyes Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2005, Kayseri, s. 5.

³ Mosshe Sevilla Sharon, Türkiye Yahudileri, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 11-29. Siren Bora, İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın ve Anonim Şirketi, İstanbul 1995, s. 25.

⁴ Ahmet Özgür Çınar, Lozan'dan Sonra Türkiye..., s. 18.

⁵ Mosshe Sevilla, Türkiye Yahudileri, s. 32.

⁶ Mosshe Sevilla, Türkiye Yahudileri, s. 33.

sayıda Yahudi Osmanlı toprağına yerleşmiş, Portekiz'e gidenler ise 1496-1497'de tekrar sürgüne maruz kalmışlar ve onların da bir kısmı Osmanlı'ya sığınmıştır.

Göç öncesi ve sonrası Osmanlı Yahudi cemaatleri beş grup ile karşımıza çıkmaktadır. Birincisi; Bizans döneminden beri Anadolu'da varlığını sürdüren Romanoitlerdir. İkincisi Orta, Kuzey ve Batı Avrupa ile Rusya'dan göç eden ve Almanca bilen Aşkenazlar (Eşkenaz) dır. Üçüncü ve zamanla en önemlileri olan grup Sefarad Yahudileridir. Bu grup İspanya'dan gelen gruptur. Dördüncüsü; Osmanlı'nın Ortadoğu ve Kuzey Afrika hâkimiyetinin ardından bu bölgelerdeki Arapça konuşan Musta'rib denilen koloninin de diğer Yahudi grupları ile Osmanlı idaresine geçmesi sonucu oluşmuştur. Beşinci ise Karay/ Karailerdir ve ırk olarak Yahudi olmasa dahi dinen Yahudi olan ama klasik Musevi anlayışından farklı olan gruptur.⁷

18.-19. Yüzyıllarda Osmanlı Anadolu'sunda Yahudi Varlığı Adana: Adana şehrinde Yahudilerin varlığına dair bilgiler bir hayli kısıtlıdır. Şehrin demografik yapısı ile ilgili şer'iyye sicilleri ve tahrir defterleri önemli bilgiler vermektedir. Adana şehri ile ilgili arşiv kaynaklarından sonra Evliya Çelebi de bizlere birtakım bilgiler sunmaktadır. Evliya Çelebi, bölgenin çoğunun Türkmen olduğunu Arap, Fellah, Tat, Ermeni, Rum ve Yahudilerin de bulunduğunu ifade etmektedir.⁸ Bu noktada yapılan çalışmalar da Evliya Çelebinin verdiği bilgileri doğrular niteliktedir. Nitekim Yahudilerin varlığına ilk kez 1700 tarihinde rastlanmıştır.⁹ 1831 nüfus sayımına göre Adana Eyaleti'nde Yahudilere rastlanmadığı belirtilmektedir. Ancak 1845-1850 tarihli bir başka sicile bakıldığında Adana'nın gayrimüslim nüfusu Ermeniler, Kıptiler, Rumlar ve Yahudilerden oluştuğu görülmektedir.¹⁰ XIX. yüzyılda Adana vilayetine bağlı Mersin sancağında çok az miktarda da olsa Yahudi vardır.¹¹ Bu bilgilere dayanarak XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Adana'da az miktarda da olsa Yahudilerin yaşadığını söylemek mümkündür.

Ankara: Ankara'daki varlıkları milattan önce 1. yüzyıla dayanan Yahudilerin nüfusu, Osmanlı döneminde özellikle İspanya ve Portekiz göçleri sonrası önemli bir artış göstermiş ve Osmanlı Anadolu'sundaki önemli Yahudi cemaatlerinden biri olma özelliğine sahip olmuşlardır. Başlangıçta ayrı grup-

lar halinde olan Yahudiler XVI. yüzyılda tek bir topluluk haline gelmişlerdir.¹² Bu dönemden itibaren nüfusu giderek artan Ankara Yahudi Cemaati varlığını korumuştur. Şehirdeki Yahudilerin kendilerine ait Yahudiyah Mahallesi olmakla birlikte diğer unsurlarla başka mahallelerde de yaşadıkları görülmüştür. Ankara Yahudileri genellikle ipek ticareti ile uğraşmışlardır. XVII. yüzyılda iktisadi durumlarında bir gerileme olduysa da XVIII. yüzyıldan sonra Ankara'nın iktisadi hayatında önemli bir rol oynamaya devam etmişlerdir. İstanbul ve Selanik kadar yoğun bir nüfusa sahip olmamalarına rağmen iç ve dış ticarete aktif olmuşlardır.¹³ Ankara'da Yahudi nüfusu 19. Yüzyıldan itibaren yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Avram Galante'ye göre 1891 yılında 300 aile, 1926 yılında ise 120 aile yaşamaktaydı. 20. yüzyıla gelindiğinde ise nüfus 25 aileye kadar düşmüştür.¹⁴

Antakya: Yahudiler, şehirde XVII. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkmaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Antakya'nın nüfusu Müslüman, Hristiyan ve Yahudi halktan meydana geliyordu. Burada Yahudi nüfusunu tespit etme noktasında birincil kaynaklardan biri cizye tahrirleri olmuştur. Tahrirlerde cizye gelirlerinin a'lâ, evsât ve ednâ şeklinde sınıflandırılarak sayılarının ayrıntılı bir şekilde verilmesi sayesinde bu bölgede Yahudilerin ekonomik durumları hakkında da bilgi sahibi olabilmekteyiz.¹⁵ XIX. yüzyılda bölgedeki Yahudiler; fail, tüccar, cerci, bezirgan, attar ve simsar olarak ticaret hayatında yer almışlardır.¹⁶ Antakya Yahudilerinin kendilerine ait bir havrası yoktur.

Antalya: Ticaretin geliştiği Anadolu şehirlerinden biri olan Antalya şehrinde Türklerden önce küçük Yahudi kolonileri mevcuttu. Osmanlı döneminde şehirde asıl unsuru meydana getiren Türkler dışında Rumlar, Yahudiler, Arap ve Avrupalı tüccarlar bulunuyordu. Bu etnik gruplar duvarlarla çevrilmiş birbirinden ayrı mahallelerde ikamet etmekteydiler.¹⁷ İstanbul'un fethinden sonra Antalya Yahudi Cemaatinin önemli bir kısmının İstanbul'a iskân ettirilmesinden sonra burada küçük bir Yahudi cemaati kalmıştır. Uzun yüzyıllar bölgede varlığını sürdüren Yahudiler vakıf işletmecisi, gümrük emniyeti, tercümanlık veyahut ticaret gibi işlerle uğraşmıştır. Bunun dışında arşiv kayıtları bize hamallık gibi çeşitli meslek

⁷ Ömer Tellioglu, Filistin'e Musevi Göçü (1880-1914), İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2014, s. 6.

⁸ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap 1. Cilt, YKY, s. 363.

⁹ Saim Yörük, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri, TTK. Yayınları, 2015, s. 141.

¹⁰ Osman Karlangıç, 73 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili (H. 1263-1264/M. 1847-1848) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Harran Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2007, Şanlıurfa, s. 148.

¹¹ 1309 tarihli bir salnamede Mersin kazasında 2770 Müslüman hanede, kadın 3707, erkek Müslüman 10030; 220 Ermeni hanede 121 kadın, 306 erkek Ermeni; 94 Katolik 464 Rum hanede, 505 kadın, 697 erkek Rum hanede 131 kadın, 166 erkek Katolik; 3 Yahudi hanede 3 erkek Yahudi kaydedilmiştir. Bkz. Hidayet Eskisürmeli, XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Vilayetinin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti, Niğde Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 22.

¹² Yakup Barokas, Türkiye'de Yahudi Toplulukları, Kendi Yayını, 1987, s. 37.

¹³ Canan Çetinkaya, "XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslim Nüfusuna Yönelik Bir Araştırma", Nüfus Çalışmaları I, Ed. Nihat Karaer, İksad Yayınevi, 2021 s. 79.

¹⁴ Yakup Barokas, Türkiye'de Yahudi..., s. 38-39.

¹⁵ 1842 tarihli cizye tahririne göre Yahudilerin toplamı 44 kişi olup 24 evsât ve 18 ednâ vergi mükellefinden 1.050 kuruş tahsis edilmiştir. s. 92. Yine 1843 tarihli cizye tahririnde 22 si evsât, 22 ednâ ve 2 a'lâ olmak üzere 46 Yahudi vergi mükellefi (s. 97), 1844 tahririnde ise Yahudilere ait cizye evrakı 22 evsât, 24 ednâ ve 2 a'lâdır (s. 102). 1846 tahririne yalnızca şehir merkezinde yaşayan ve 38 kişiden oluşan Yahudilerin hazineye gönderdiği cizye miktarı 780 kuruştur. Haydar Çoruh, "Cizye Tahrirlerine Göre Antakya'da Gayrimüslim Cemaatler", Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl 5, S: 1, 2020, s. 110.

¹⁶ Adem Kara, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800-1850), Ankara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2004, s. 155.

¹⁷ Feridun M. Emecen, "Antalya", DİA, Cilt 3 (1991), s. 234.

dallarını da icra ettiklerini göstermiştir.¹⁸ XX. yüzyılın başlarında buradaki Yahudi nüfusu belirgin bir şekilde azalmış olup aynı yüzyılın ikinci yarısında şehri tamamen terk etmişlerdir.¹⁹

Antep: XVI. yüzyılda Osmanlı idaresine geçen Antep, bu dönemden itibaren fiziki bakımdan zamanla büyümüş ve kentin nüfusu giderek artmıştır. Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde şehirde Yahudi nüfusu bulunmamaktaydı. Ancak bununla birlikte bu yüzyıl içinde çok az da olsa bir Yahudi nüfusu oluşmuştur.²⁰ XIX. yüzyıla gelindiğinde artan gayrimüslim nüfusun içerisinde Yahudiler de önemli bir yer tutmaktaydı. Şehirde başlangıçta 15 ile 857 arasında değişen nüfusları XX. yüzyılın başlarında 1000 kadar olmuştur. Antep sancağına bağlı Kilis de yine bu dönemde Yahudi nüfusunun yoğun olduğu bir bölgedir. Yahudiler şehirde tüccarlık ve terzi-lik gibi çeşitli işlerle uğraşmışlardır. Şehirden köylere göç edenler ise çercilik yapmıştır. Yine XVIII. yüzyılın sonlarında arşiv kayıtlarında ekmekçilik ve sarraflık, XIX. yüzyılda memurluk yapan Yahudilere rastlanmıştır.²¹ XVIII. ve XIX. yüzyıl Antep Yahudilerinin ekonomik durumlarına dair cizye kayıtları bize bilgiler sunmaktadır ve buna göre de buradaki Yahudi halkının genelini orta halli veya fakir olduğu anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl sonunda Antep şehrinde Yahudi tebaasına ait 2 havra bulunmaktaydı.²²

Aydın: Yahudilerin Aydın şehrine ne zaman gelip yerleştikleri belli olmamakla birlikte XIX. yüzyıl ortalarına kadar az sayıda da olsa Yahudi varlığı mevcuttu. Ömer Lütfi Barkan'a göre 1520-1580 yılları arasında Aydın vilayetinde Yahudi bulunmamaktaydı.²³ Ancak İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a iskân ettirilen Yahudiler arasında Aydın'dan da gelenlerin bulunması bölgedeki varlıklarının bir göstergesi sayılmaktadır.²⁴ XIX. yüzyıldan itibaren Yahudiler burada varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Yahudiler XIX. yüzyılda Aydın sancağında Müslüman ve Rum nüfusundan sonra üçüncü sırada yer almakta olup sancak nüfusunun yüzde 1'ini oluşturmaktaydı. Yahudiler, Aydın sancağında özellikle Güzelhisar, Nazilli ve Aydın nahiyelerinde varlık göstermişlerdir.²⁵ 1831 nüfus sayımına göre Güzelhisar'da 370 Yahudi yaşamaktaydı. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yoğun bir nüfusa hala sahip olmayan Yahudiler aynı yüzyılın ortalarında özellikle İzmir-Aydın demiryolu hattının da açılmasıyla büyük bir

artış göstermiş, sayıları 2 bine kadar ulaşarak Aydın sancağında nüfusun yüzde 1'ini oluşturmuşlardır. Ayrıca bu dönemde Aydın'daki yoğun göç dalgalarının önemli bir sebebi de Kafkas, Rusya ve Romanya'dan gelen Yahudi göçleridir.²⁶

Behisni (Besni) / Adıyaman: Behisni sancağında mevcut olan Yahudi varlığı yalnız bölgeye ait olan bir cizye defterleri sayesinde tespit edilebilmiştir. Buna göre XIX. yüzyılda 12 vergi mükellefi Yahudi'nin 7'sinin yerel halktan olduğu belirtilmiştir.²⁷ Yine bu kayıtlara göre 12 Yahudi'den üçünün atarlık mesleğine mensup olduğu bilinmektedir.

Bursa: Bursa şehrindeki varlıkları milattan öncesine dayanmaktadır. Osmanlı Dönemine gelindiğinde Orhan Bey'in şehri fethetmesiyle birlikte Şam ve Bizans İmparatorluğu'ndan çok sayıda Yahudi şehre gelip yerleşmişlerdir ve bu dönemde Yahudiler Türkiye'nin en eski Sinagogunu kurmuşlardır. XVI. yüzyıldan sonra ise nüfusları giderek artmış ve Bursa Yahudileri Osmanlı Anadolu'sunun yoğun nüfusa sahip önemli Yahudi cemaatlerinden biri olmuştur. XVIII. yüzyılda şehri ziyaret eden seyyah Tournefort kentte 400 hane Yahudi bulunduğunu belirtmiştir. 1831 nüfus sayımına göre ise şehirde 627 Yahudi kaydedilmiştir.²⁸ Bursa Yahudileri genel olarak; avukatlık, emanetçilik, çuhacılık, mültezimlik, kuyumculuk, madencilik sektörlerinin yanında deri, pirinç, balık, boya, yün, ipek, şarap, mermer, üzüm ve kuru üzüm ticareti de yapmışlardır. Ayrıca Yahudilerin burada meşgul oldukları mesleklerle alakalı seyyah Georgers Perrot sarraf ve çarşıda küçük esnaflık yaptıklarını ve çarşıda küçük esnaflıkla uğraşan Yahudilerin aynı zamanda ayaküstü satıcı olduğunu da eklemiştir.²⁹

Diyarbakır: Şehir, Güneydoğu Anadolu bölgesinde Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı merkezlerden biri olmuştur. Diyarbakır Yahudilerinin buradaki varlıkları asırlar öncesine dayanmaktadır. Osmanlı Devleti XVI. yüzyılda şehri fethettikten sonra yapılan ilk tahrir kayıtlarında Yahudiler karşımıza çıkmıştır. Bu yüzyıldan sonra da nüfusları artmaya devam etmiştir. Ancak XVII. ve XIX. yüzyıllarda şehirde çıkan veba salgınları ve yine XIX. yüzyılda yaşanan kıtlık gibi çeşitli sebeplerle Yahudi nüfusunda azalma yaşanmıştır. Bu bölgede Yahudi varlığını tespit etme noktasında arşiv kayıtları ve seyahatnameler yararlandığımız temel kaynaklar olmuştur. Buna göre XIX. yüzyılın başında şehri ziyaret eden seyyahlar

¹⁸ Erdal Taşbaş, 15 No'lu Antalya Şerhiye Sicili Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu, Akdeniz Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2007, Antalya, s. 218.

¹⁹ Mustafa Oral, "Duvarlar Arasında Antalya Yahudi Cemaati", Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S: 6, 2011, s. 188.

²⁰ Naim A. Güleriyüz, burada 1539 tarihinde Şehreküstü Camii külliyesi hamamının işletmesi için açılan ihaleye İshak Efendi adlı bir Yahudi'nin müracaat etmesiyle alakalı bir belge kaydını aktararak bunun Yahudi varlığına işaret kabul edilebileceğini belirtmektedir. Naim A. Güleriyüz, Gaziantep Yahudileri, Gözlem Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 21-22.

²¹ Adem Çalışkan, "XIX. Yüzyılda Antep Yahudileri", Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan, Ed. Burak Kocaoğlu, Berikan Yayınevi, Ankara, 2019, s. 59.

²² Adem Çalışkan, "XIX. Yüzyılda Antep...", s. 62.

²³ Siren Bora, İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923, Gözlem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 26.

²⁴ Günver Güneş, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Aydın Yahudileri", Türkoloji Kültürü, C: 1, S: 2, 2008, s. 45

²⁵ Funda Adıtatar, "On Dokuzuncu Yüzyılda Aydın Vilayetinin Mülki Teşkilatı ve Nüfus", OTAM, S: 51, 2022, s. 24.

²⁶ Günver Güneş, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...", s. 46.

²⁷ Kazım Kartal, Osman Karacan, "1262 Tarihli ML.VDR.CMH.D.0637 No'lu Behisni Sancağı Cizye Defterine göre Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı", Tarihte Adıyaman, Sonçağ Akademi, Ankara, 2020, s. 243.

²⁸ Barbaros Akıncı, XIX. Yüzyılda Bursa Ticaret Hayatında Gayrimüslimler, Sakarya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 7.

²⁹ Barbaros Akıncı, XIX. Yüzyılda..., s. 16.

Rabbi David D'Beth Hillel ve James Silk Buckingham 40-50 civarında Yahudi nüfusu verirken, ayrıca burada kendilerine ait bir sinagogları olduğunu belirtmiştir. 1870 tarihli Diyarbakır salnamesine göre ise Yahudilere ait bir mektep, bir havra ile bir mezarlık bulunmakta olup 280 Yahudi yaşadığı kaydedilmiştir.³⁰ Yine salnameler Diyarbakır Yahudilerinin hırdavatçı, çerçilik, bezzaz ve attarlık gibi mesleklerle uğraştıklarını göstermektedir.³¹ Yine özellikle XVIII. yüzyıla ait Diyarbakır'a ait şer'iyye sicillerinde Yahudilerle alakalı birçok dava kaydı bulunması bölgede yaşayan Yahudilerin varlığına dair önemli kayıtlardır.³² Osmanlı Anadolu'sunun birçok kentinde olduğu gibi burada da Yahudilerin kendilerine ait 'Yahudiyan mahallesinde yaşadıklarını görmekteyiz.³³

1890'larda Göztepe-İzmir

İzmir: Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan İzmir çevresinde Yahudilerin milattan önce 6. yüzyıldan bu yana yaşadıkları belirtilmektedir.³⁴ Osmanlılar XV. yüzyılda şehri fethettiklerinde İzmir küçük bir kasaba konumunda olup bu dönemde henüz Yahudi bulunmadığı belirtilmektedir.³⁵ Bu nedenle XV. yüzyılda gerçekleşen İspanya ve Portekiz göçlerinde Yahudiler İzmir yerine o dönem için çok daha gelişmiş olan Tire ve Manisa gibi bölgeleri tercih etmişlerdir. Ancak XVI. yüzyılda limandaki ticari faaliyetlerin artmasıyla şehir gelişmeye başlamıştır. Böylece çevre illerdeki

Yahudiler bölgeye gelmeye başlamış ve XVII. yüzyılın başlarında nüfuslarının artmasıyla Yahudiler burada kendi cemaatlerini kurmuşlardır. Siren Bora'ya göre kentte başlangıçta 6 Yahudi cemaati varken bu sayı XVII. yüzyıl sonunda 9'a yükselmiştir. Farklı tarihlerde bölgeyi ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinde geçen verilere baktığımızda 17. yüzyılda 6-7 bin arası verilen Yahudi nüfusu XIX. yüzyıla gelindiğinde 8-10 bini bulmuştur.³⁶ XVII. yüzyılda İzmir'de Yahudiler tüccarlık, tefecilik, sarraflık, doktorluk, tercümanlık gibi mesleklerle uğraşmışlardır. Yahudiler buradaki ekonomik üstünlüklerini XVIII. yüzyıldan itibaren Rumlara ve Ermenilere karşı kaybetmişlerdir. XIX. yüzyılda şehirde Yahudiler arasında dilencilik yaygınlaştığı, 1873-1874 yıllarında 1000 ailenin dilencilik yaptığı belirtilmektedir.³⁷

Maraş: Osmanlı Döneminde çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Maraş şehrinde XVII. yüzyıla baktığımızda az sayıda da olsa Ermeni ve Yahudi unsur bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın ortasında 3.655 haneden 23'ünün Yahudilere ait olduğu ve burada Müslümanlarla bir arada yaşadıkları bilinmektedir. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Yahudi nüfusunda bir artış yaşanmış, hane sayısı 29'a çıkmıştır. 51.895 kişi olan Maraş nüfusunun da 193'ünün Yahudilere ait olduğunu görmekteyiz.³⁸ XVIII. ve XIX. yüzyılda Maraş Yahudilerinin ekonomik seviyesinin çoğunluk olarak orta seviye olduğu görülmektedir.³⁹

Manisa: Yahudilerin Manisa'daki tarihi geçişleri milattan öncesine kadar uzanmaktadır. Osmanlı döneminde ise ilk olarak 1531 yılına ait tahrir kayıtlarında 88 hane olarak ver-

rilmiştir. Yahudiler şehirde XX. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda nüfuslarında artış yaşanmış XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde sayıları 1.644'e kadar ulaşmıştır.⁴⁰ Osmanlı dönemi boyunca iç ve dış göç almaya devam etmiştir. Şehirde Yahudilerin 5 adet havrası bulunmaktadır.⁴¹ Manisa Yahudilerinin genel olarak tarım ürünlerinin ticaretini yapmak dışında tercümanlık, terzilik, boyacılık, marangozluk, ayakkabıcılık gibi meslek dallarıyla uğraştıkları görülmektedir.⁴²

³⁰ Mustafa Öksüz, "Tanzimat Sonrası Diyarbakır Yahudilerine Bir Bakış (1839-1873)", *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Cilt 1*, Ed. Oktay Bozan vd., Manas Yayıncılık, 2019, s. 536.

³¹ Mustafa Öksüz, "Tanzimat Sonrası...", s. 538.

³² Ercan Gümüş, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası, Gazi Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2014, s. 247-248.

³³ Ercan Gümüş, 18. Yüzyılın İlk..., s. 116.

³⁴ I. Babil sürgünündeki esareten kurtulan Yahudilerden bir kısmının İzmir'e gelmesi, milattan önceki yıllarda İzmir çevresindeki Efes ve Sart bölgesinde Yahudilere ait tapınakların varlığı gibi durumlar bu durumu doğrular niteliktedir. Hammet Arslan, "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu", *Milal ve Nihal*, C: 11, S: 1, 2014, s. 120.

³⁵ Siren Bora, *İzmir Yahudileri...*, s. 25.

³⁶ Siren Bora, *İzmir Yahudileri...*, s. 26.

³⁷ Siren Bora, *İzmir Yahudileri...*, s. 97.

³⁸ Adem Çalıskan, XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin İktisadi Durumları, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C: 17, S: 2, 2020, s. 972-973.

³⁹ Adem Çalıskan, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda...", s. 967.

⁴⁰ Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 41.

⁴¹ Halil Erdemir, *Manisa Yahudileri ve Dünyaya Açılmalarına Giriş*, Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2009, s. 106.

⁴² Halil Erdemir, *Manisa Yahudileri...*, s. 146.

Mardin: XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti bölgeyi fethettiğinde burada yoğun bir Yahudi nüfusu mevcut değildi. Bu dönemde Mardin merkezinde müstakil bir mahalle teşkil eden Yahudiler aynı yüzyılın ikinci yarısında Mardin şehrine bağlı bulunan Nusaybin'de de ufak bir koloni olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴³ Mardin Yahudilerinin varlığı hakkında bilgi sahibi olduğumuz önemli kaynaklardan biri seyahatnameler olmuştur. Örneğin XIX. yüzyılda şehri ziyaret eden Dupre 27.240 kişilik nüfusun 800'ünün Yahudi nüfusundan oluştuğunu belirtmektedir. Yine aynı yüzyılda şehri ziyaret eden Buckingham şehirde bulunan 2 bin evden 400'ünün Yahudilere ait olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Bizim için asıl kaynak niteliğinde olan arşiv kayıtları da yine Mardin Yahudilerinin nüfusuyla ilgili çeşitli bilgiler vermektedir. Buna göre 1835 yılında Yahudi Milletinin toplam nüfusu 19 hânedeki 50 erkek nüfus olarak tespit edilmiştir. Sunduğumuz bu veriler dışında daha başka seyyahların da ziyaretleri olmuş, Mardin ve özellikle Nusaybin Yahudilerinin nüfusuyla alakalı Osmanlı kayıtlarıyla arasında büyük farklar bulunan veriler sunmuşlardır. XIX. yüzyılda Nusaybin bölgesini ziyaret eden seyyah Oswald Parry 150 kişi Yahudi yaşadığından bahsederken, aynı dönemde yapılan Osmanlı kayıtlarına göre bu sayı 260'tur.⁴⁵

Muğla: Osmanlı dönemi öncesinde Muğla ve çevresinde Yahudilerin varlıkları bilinmektedir. Ancak kaynaklar Osmanlı dönemi Muğla'sında Yahudi varlığına ancak XIX. yüzyılda işaret etmektedir. Kanımızca bunun sebeplerinden biri İzmir ve Aydın gibi çevre illerden gelerek buraya yerleşmeleri ve bu göçler sonrası burada cemaat yapısı oluşturmuş olmalarıdır. Bunlardan bir tanesi Milas Yahudileridir. Bu bölgede Yahudi cemaatinin ortaya çıkışı XIX. yüzyıla rastlamaktadır. Osmanlı son döneminde ortaya çıkan bu cemaat belirttiğimiz gibi çevre illerden yapılan göçler sonrası oluşmuştur. Bu yüzyılda küçük bir cemaat olarak 10 kadar aileden oluşmaktayken bu sayı XX. yüzyıla gelindiğinde 100'e kadar yükselmiştir.⁴⁶ XIX. yüzyıl sonunda Turgutlu, Bergama, Aydın, Sakız Adası cemaatleri ile birlikte Milas Yahudi Cemaati Alliance İsrailite Üniversalite (Evrensel Yahudi Birliği) bağlı mahalli komiteleri oluşturmuşlardır. Yine 1321 Maarif salnamesine göre XIX. yüzyıl sonunda Milas Yahudi Mektebinin açıldığı görülmektedir. Yine arşiv kayıtlarının gösterdiğine göre Muğla'nın Marmaris ve Bodrum bölgelerinde yine bu yüzyılda Yahudi nüfusu tespit edilmiştir. XIX. yüzyılda Marmaris'te genel nüfus yapısı içerisinde çok küçük bir paya sahip

olmuşlardır.⁴⁷ Bodrum'da ise XIX. yüzyılda varlık gösterdiklerini, ancak yine buradaki Yahudilerin de Milas'taki gibi yoğun bir nüfusa sahip olmadıkları görülmektedir.⁴⁸

Tokat: Tokat Yahudilerinin XVIII. ve XIX. yüzyıldaki nüfus verilerine ulaşılmıştır. XIX. yüzyıl başlarından ortasına kadar Yahudiler Tokat'ta beş mahalle içerisinde toplam 38 hanede, yaklaşık 190 kişilik bir cemaat olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴⁹ Bu dönem içerisinde hane sayılarında önemli bir değişiklik olmamıştır. Yahudiler, burada kendilerine ait olan Yahudiyan mahallesi dışında diğer mahallelerde Müslüman, Ermeni ve Rumlarla karışık olarak yaşamıştır. Yahudiler genellikle şehir merkezinde otururken, Müslümanlar şehrin dışında yeni kurulan mahallelerde oturmuşlardır.⁵⁰ Tokat'ta 1844-1845'te 38 hane Yahudi hane bulunmaktaydı ve bu hanelerde yaşayan Yahudiler attarlık ve terziilik başta olmak üzere, tenekeci, terzi işçisi ve amele gibi çeşitli meslek dallarıyla uğraşmaktaydılar.⁵¹ Bunun dışında tarım alanında gelirleri olup bağımlılıkla da uğraştıkları bilinmektedir. Tokat'taki Yahudilerin nüfusu 1892 yılında 400 kişi, 1903 yılında 260 kişi ve 1907 yılında 299 kişi olarak tespit edilmiş olup XX. yüzyılda sayıları giderek azalmıştır. Günümüzde bu bölgede Yahudi cemaati bulunmamaktadır.⁵²

Sonuç: Tebaasında farklı inanç gruplarını barındıran Osmanlı, Bizans'a göre daha kucaklayıcı bir politika benimsemiştir. Dünyanın çeşitli bölgelerinden Osmanlı sınırlarına yapılan göçlerle Anadolu'daki Yahudi nüfusu artmıştır. Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü politikalar neticesinde dünyanın çeşitli yerlerinden kovulan Yahudiler Osmanlı topraklarını tercih etmiştir. Göçler sonrası Anadolu'nun çeşitli kentlerine yerleştirilen Sefarad Yahudileri gittikleri şehirlerdeki Yahudi tebaasıyla kaynaşmıştır. Bazı şehirlerde yoğun bir nüfusa sahipken, bazı şehirlerde cemaat oluşturamayacak kadar az bir nüfusa sahip olmuşlardır. Genellikle kendilerine ait mahallelerde oturmakla birlikte diğer unsurlarla birlikte karışık halde yaşadıkları da görülmüştür. Nüfuslarının hatırı sayılır miktarda olduğu şehirlerde havraları olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı kayıtlarına göre Yahudilerin meslek dallarına ve vergi kayıtlarına bakıldığında genel kanının aksine ekonomik seviyelerinin orta veya alt seviyede olduğu görülmüştür.

⁴³ Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969, s. 77.

⁴⁴ Mehtap Nasıroğlu, Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf), Harran Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 67.

⁴⁵ Ahmet Küçük, "Tarihi Süreç İçerisinde Nusaybin Yahudileri", İslami İlimler Dergisi, C: 10, S: 2, 2015, s. 107.

⁴⁶ Melek Çolak, "Milas Yahudileri ve Eğitim: Talmud Tora'dan Alliance İsrailite Üniversalite'ye (1851-1934)", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C: 21, S: 21, s. 234.

⁴⁷ 1891 salnamesine göre Marmaris kazasında 18 yahudi nüfusu bulunmaktadır. Selçuk Soytürk, Marmaris Şeriyeye Sicillerine Göre H. 1303-1329/ M. 1885-

1911 Tarihleri Arasında Marmaris'te Sosyo-Ekonomik Hayat, Muğla Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 17.

⁴⁸ Muttalıp Şimşek, "Şeriyeye Sicillerine ve Nüfus Defterlerine Göre Bodrumda Yaşayan Gayrimüslimler (1831-1904)", Akademik Bakış Dergisi, S: 56, 2006, s. 606.

⁴⁹ Necati Çavdar, "Temettüat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal Ekonomik Durumları (1844-1845)", Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, C: 1, 2014, s. 334.

⁵⁰ Necati Çavdar, "Temettüat Kayıtlarına...", s. 335.

⁵¹ Necati Çavdar, "Temettüat Kayıtlarına...", s. 340.

⁵² Necati Çavdar, "Temettüat Kayıtlarına...", s. 347.

HÜSEYİN NİHAL ATSIZ VE TARİHÇİLİĞİ

M. Enes ÖZTÜRK*

Süleyman Demirel Üniversitesi

Türkiye Cumhuriyeti, Türk Milletinin I. Dünya Savaşı sonrasında son enerjisiyle kurduğu ulus devletidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve kısmen de Avrupa'da kalan topraklarında kurulan bu devlet Türk ulus kimliğini öne çıkarıyordu. Osmanlı İmparatorluğu uzun süren hâkimiyetinde birçok ulusu din ve cemaat potalarında eritmiş, milliyetler cemaatlerin gölgesinde kalmıştı. Ancak yeni devlet Osmanlı'nın bu misyonundan başka bir gaye etrafında şekilleniyordu: Türk ulus devleti. Bunun için yeni devlet yeni bir imaj belirlemeliydi. Siyasi propaganda için tarihten çeşitli metalar kullanılmaktaydı. Anadolu'ya göç eden ve Selçuklu, Osmanlı gibi devletler kuran milletin Türkler olduğunun, tarihte Osmanlı gibi birçok devlet kurduklarının, sadece Türkiye'de değil çeşitli coğrafyalarda bulduklarının ve bu coğrafyalarda da devletler kurduklarının hatırlatılması için Türk Tarihi'nin ilk çağlarından itibaren her noktası araştırılmalı, halka aktarılmalıydı. Türkiye Cumhuriyeti bunu önce Osmanlı'dan kalan bir miras olan Tarih Encümeni ve daha sonra da Türk Tarih Kurumu aracılığıyla yapacaktı. Üniversitelerde halka açık dersler veriliyor çeşitli bakan ve bürokratlar Dünya'dan ve geçmiş dönem Türk tarihinden kesitleri ve görüşlerini halkla paylaşıyordu. Recep Peker ve Mahmut Esat Bozkurt gibi isimler bu yolla yeni misyonu halka ulaştırmaya, Türk İnkılabının yeniliklerini halka benimsetmeye çalışıyordu. Türk Tarih Kurumu ise ilk defa 1932'de toplanan Tarih Kongresinde Türk Tarihi alanında çalışmaları derleyerek inkılabın kimliğine uygun bir şekilde işliyordu. Bu safhada yani cumhuriyetin ilk dönemlerinde bağımsız araştırmacılar Türk Tarihinin farklı devirlerine dair tetkiklerde bulunuyor, dergi ve gazete gibi yazılı kanallar üzerinden halka arz ediliyorlardı. Bu dönemde önemli bir yer tutan tarih araştırmacısı kimliğine sahip olan isimlerden birisi de Hüseyin Nihal Atsız'dır.

Cumhuriyet'in yukarıda bahsedilen misyonuna hizmet edecek kimselerden birisi olan Hüseyin Nihal Atsız, ilkökul çağındaiken babasının görevleri dolayısıyla kısa süreliğine Süveyş'te bulunmuş, bu bölgede Osmanlı'nın çöküş dönemlerini yaşamış ve bu dönemde Avrupalı milletlerin yanı sıra Orta Doğu'da meskün halkların da Osmanlı ve Türklere tavırlarına birebir şahitlik etmişti. Babasının görevi sona erdikten sonra

İstanbul'a dönen Atsız eğitimini Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde devam ettirmiştir. Darü'l Fünûn'unun Yüksek Muallim Mektebi'ne kaydolmuş ve eğitimini burada tamamlamıştır. Bundan sonra dönemin ünlü tarihçisi Mehmet Fuat Köprülü'ye asistanlık yapmıştır. İlerleyen dönemlerde siyasi çekişmeler sonrası bu görevinden uzaklaştırılmış olsa da bulunduğu şehirlerde Türkiyat alanına hizmet etmeye devam etmiştir. Türk Tarihine, diline, kültürüne ait birçok çalışmaya imza atmıştır. Çıkarttığı dergilerde yayımlanan birçok yazısında İslam Öncesi Türk Kültürüne ait atıflar yapıyor, yazdığı romanlar ses getiriyordu. Tarihçi kimliğinin yanında şair kimliğiyle de Türk kültüründen beslenen eserler kaleme alıyordu. Atsız, Türk Tarihçiliğinin reaksiyoner bir siması olarak göze çarpmaktadır. Hüseyin Nihal Atsız, Türk Kültürüne hizmet eden bağımsız araştırmacılar arasında önemli bir kimsedir. Günümüz tarih çalışmalarına ışık tutan, farklı yorumlar getiren nadir kimselerden olan Atsız'ın çalışmaları edebi, coğrafi, kültürel ve siyasi şekilleriyle çeşitli çalışmalara konu olmuş ancak tarih alanındaki eserleri üzerine bir çalışma bulunmamaktadır. Biz çalışmamızda Atsız'ın tarih alanındaki eserlerinin alana katkıları, eserlerinin halka arzı ve dönüşleri ve yeni devletin imaj çalışmalarına katkıları konu edineceğiz.

Atsız'ın Tarihi Anlayış ve Aktarış Şekilleri: Hüseyin Nihal Atsız hayatının sonuna kadar kendisini "Türkçü" kabul etmiştir. Tarih ve edebiyat alanlarındaki yazılarını Milli Edebiyat Dönemi usulleriyle yazmıştır. Ona göre çıkar yol buydu. Kaleme almış olduğu makalelerinde tarihi çoğu zaman bir ders verme aracı olarak gördüğü aşikardır. Eğitim hayatının sonlarına doğru tanışmış ve dersler almış olduğu Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın tarihi görüşlerinden etkilendiği ortadadır. Türkiyat Enstitüsü'nde asistanlığını yaptığı Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü'nün onun ilmi kişiliğinin oluşmasında büyük rolü vardır. Esmen (2022: 120)'e göre Atsız, Cumhuriyet Döneminde "alternatif bir çevre anlatısı" oluşturmayı başarmıştı. Atsız'ın tarih anlatısından önce metodundan bahsetmek gerek. Atsız, tarihimizin incelenirken "hanedan = devlet" prensibiyle incelenmesinden imtina ederek bunun yanlış olduğunu öne sürer. Tarihçilerin oturup tarihimizi sistemlen-

dirmesi gerektiğini öne sürer. Kendi teklifini de yapar. Tarihimizi önce ikiye ayırmayı teklif eder; a- Anayurttaki Türk Tarihi, b-Yabancı İllerdeki Türk Tarihi¹.

Kaleme Aldığı Tarih Kitapları: Atsız, eserlerinde yoğun olarak İslam Öncesi Türk Tarihi'ne ait atıflar yapmakla birlikte esasında Osmanlı Tarihine ait birçok kaynağı günümüz Türkçesine sadeleştirmiştir. Kaleme aldığı eserlerin büyük çoğunluğu bu eserlerden meydana gelmektedir.

Aşık Paşaoğlu Tarihi: Atsız dışında farklı isimlerle yayımlanmış² olan bu kitap ilk standart Osmanlı Tarihi olma özelliğine sahiptir.³ Atsız kitabın önsözünde Âşık Paşaoğlu'nu ve eseri tanıtmış, Âşık Paşaoğlu'nun soy kütüğünü vermiştir. Kitap üç sayfalık bir tanıtım ve yüz yetmiş sayfadan oluşmaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı'nın tarih dizisinde yayımlanmıştır. Atsız, önsözde Aşıkpaşazade'nin ölümünden sonra müritleri tarafından ekler yapıldığını söyler ve bu parçaları kitaba dâhil etmediğini belirtir. Ayrıca Aşıkpaşazade'nin bazı yanlışları olduğunu ancak kitabı 83 gibi ileri bir yaşta yazmaya başlamasına bağlar.⁴

Oruç Beğ Tarihi: Atsız'ın Osmanlı Kronikleri için araştırdığı ikinci bir eser ise "Oruç Beğ Tarihi'dir. Oxford, Cambridge, Zagreb, Münih, Paris ve Manisa nüshalarından haberdar olan Atsız en önemlisinin müellifin adını da ihtiva eden Oxford'daki Bodleian Kütüphanesindeki nüsha olduğunu iddia eder. Ayrıca eserin başındaki bazı anlatıların anonim Tevarih-i Ali Osman'larla benzerliklerinden ötürü Babinger'in aynı tek kaynaktan beslendiklerini iddiasını düşündüğünü beyan eder.⁵ Kitabın girişinde Oruç Beğ'den ve hayatından bahseder.

Ahmedi Dastan ve Tevarih-i Mulük-i Al-i Osman: "Çiftçioğlu Hüseyin Nihal" namıyla yazdığı önsözde Ahmedi'yi ve eserlerini takdim etmiştir. Esasında Dastan ve Tevarih-i Mulük-i Al-i Osman adlı eser Ahmedi'nin Makedon Büyük İskender'in hayatını yazmış olduğu destansı bir tasvirdir. Sonuna İslam ve Osmanlı tarihi eklenmiştir. İslam Tarihini o kadar önem arz etmese de Süleyman Çelebi hayatta iken yazılmış olan Osmanlı tarihi bilinenlerin en eskisidir.

Şükrullah Behçetü't Tevarih: Geniş bir sunuş yaparak eser ve yazar hakkında bilgiler verir. Yazarın Çelebi Mehmed, İkinci Murad ve Fatih Sultan Mehmed Dönemleri için değerli bir kaynak olduğundan bahseder.

Türk Tarihinde Meseleler: Çeşitli mecmua, dergi, gazete vb. süreli yayınlarda yayımlanmış olduğu yazılarının bir bütünüdür. Türk Tarihini bir sisteme bağlamak adına ilk olarak bir metot ortaya koymuş daha sonrasında çeşitli görüşleriyle bu fikirlerini sağlamlaştırmıştır. "Türk Tarihine Bakış Açımız Nasıl Olmalıdır?", "Türk Tarihinin Meseleleri", "Türkiye Tarihinin Meseleleri" adlı yazılarında ortaya koyduğu metot ile okumalar yapmıştır. Ayrıca eserin sonunda "Türk Edebiyatı Tarihi" adında bir yazı dizisiyle bu alandaki fikirlerini de beyan etmiştir.

Türk Tarihi Üzerine Toplamalar: Hüseyin Nihal Atsız'ın İslam Öncesi Türk Tarihi Devrine ait ortaya koyduğu en hacimli eser olduğu aşikâr. Eserin girişinde uzunca bir metot tanımı yapar. Yaklaşık yirmi sayfa boyunca kendisine ait metodu okurlarına takdim eder.⁶ Ercilasun, 1930'lu yılların şartları içerisinde, Atsız'ın ise 28 yaşında daha yolun başında bir ilim adamı olduğunu belirterek eserin önemine atıf yapmaktadır. Buradan sonra adını vererek yetineceğimiz birkaç eser daha ilerleyen yıllarda Atsız'ın kaleminden çıkmıştır. Bazılarında ise düzenleme görevini üstlenmiştir. Bunlar: Türk Edebiyatı Tarihi, Osman, Tevarih-i Cedid-i Mir'at-ı Cihan, Osmanlı Tarihine Ait Takvimler, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler I-II, Münecimbaşı, Şeyh Ahmed Dede Efendi-Hayati ve Eserleri.

Günümüzde kitap haline getirilmiş olan Türk Ansiklopedisi'ndeki bazı maddeleri kitap hacminindedir. Örneğin ünlü Osmanlı Kapudan-ı Derya'sı Barbaros Hayrettin Paşa hakkında kaleme aldığı makale 20'nci sayfadan 72'nci sayfaya değin uzanmaktadır. Osmanlı Kroniklerinin çevrilmesi işinin yanı sıra "Türk Tarihi Üzerine Toplamalar" adlı yapıtı Atsız'ı tarihin alanları arasında mümtaz bir yere koymuştur. Yazılarının çoğunu kısa süreli yayınlar için yazmış olan Atsız'ın bu yazıları bugün bazı yayınevlerince birleştirilerek farklı isimlerle okurlara sunulmaktadır. Atsız'ın tarihi görüşleri popüler olmayan, resmi tarihle çeliştiği noktalar bulunan fikirlerden de oluşuyordu. Örneğin Hüseyin Nihal Atsız'a göre devletimizin kurulduğu savaş 1071 Malazgirt Meydan Muhaberesi değildir; o bu noktada 1040 yılının 23 Mayıs'ında meydana gelen Dandanakan Savaşını esas almaktadır. Atsız diyor ki; "Okul kitaplarında devletimizin ne zaman kurulduğuna dair bir işaret yoktur. Bazıları Malazgirt Savaşının yapıldığı 26 Ağustos 1071 tarihini esas sayıyorlar. Bu düşünce tamamıyla yanlıştır. Çünkü Malazgirt Savaşı çoktan kurulmuş kuvvetli bir devletin diğer bir kuvvetli devleti yenmesinden

* İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Lisans Öğrencisi, E-Posta: mehmetenesozturk35@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Hüseyin Nihal Atsız, "Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?", Çınaraltı, (1941), S.5, s.6. içinde, Hüseyin Nihal Atsız Türk Tarihinde Meseleler, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2022, s.9-17.

² "Eserin ilk neşri Âli Bey tarafından yapılmıştır (İstanbul 1332). Bu neşirde eser 1502 yılına, Friedrich Giese (Leipzig 1929) neşrinde 1492'ye kadar gelir..." Bkz. Özcan, A. "Aşıkpaşazade", DİA, İstanbul:1991. 4. Cilt, sayfa: 6-7.

³ Özcan, A. "Aşıkpaşazade", DİA, İstanbul:1991. 4. Cilt, sayfa: 6-7.

⁴ Atsız, H. N., "Aşık Paşaoğlu Tarihi", İstanbul: M.E.B Yayınları, 1992, sf 7.

⁵ Atsız, H. N., "Üç Osmanlı Tarihi Oruç Beğ, Ahmedi: Dastan ve Tevarih-i Mulük-i Al-i Osman, Şükrullah: Behçet'ül Tevarih", İstanbul: Ötügen Neşriyat, Sayfa: 12-13.

⁶ Ahmet Bican Ercilasun, Atsız-Türkçülüğün Mistik Önderi, Ankara: Panama Yayınları, 2019, s.282.

*başka bir şey değildir. Dendanekan Savaşı ise Selçuk Hanedanının idaresindeki Türklerin, Gazneliler İmparatorluğunu yenerek Horasan ülkesini onlardan koparmasını, burada bağımsız olarak teşkilatlanmasını ve fetihlere başlamasını sağlamış, yani bizi bugüne getirmiş olan bir çarpışmadır.*⁷

Atsız'ın tarihçiliğindeki belki en önemli eser, bir kitap olmasa da Kür Şad hakkındaki yazılarıdır. Kopuz ve Kür Şad Dergilerinde yazmış olduğu iki yazıyla hakkını verdiği bu kahraman hakkında malumat az olsa da onu Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Sultan Süleyman ile mukayese etmiştir. Onun büyük büyük fetihler, yüksek kanunlar koymamasına rağmen büyük bir kahraman olduğunu ileri sürmüştür⁸. 1947 yılında Kür Şad Dergisinin ilk sayısında kaleme aldığı yazıda ise onu yine *“diğerlerinden büyük bulduğunu”* beyan edecekti. Atsız'ın dergilerinde yazıları yayımlanan kişiler daha sonraları alanlarının öne çıkan isimleri olacaktı. Bunlardan bazıları ünlü Prof. Dr. Abdülkadir İnan, Mustafa N. Sepetçioğlu gibi isimlerdi. Bu isimler çerçevesinde ve Atsız'ın da öncülüğünde Türkçü-Turancı hareket halk arasında daha geniş kitlelere yayılma imkânı bulacaktı. Ayrıca Ziya Gökalp ve Osmanlı'nın son dönemlerinde Ahmet Vefik ve Süleyman Paşalarla başlayan Türkçülüğün ilmi temelleri daha da sağlamlaştırılacaktı.

Atsız'ın Eserlerinin Halka Tesiri ve Devlet İmajına Katkıları: Cumhuriyet tarihinde açık mektup yoluyla yapılmış birçok şikâyet vardır. Ancak Atsız'ın Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na yazmış olduğu açık mektupların yayılma alanı diğerlerinden çok daha farklıdır. Türk tarihini birçok noktadan etkileyecek bu olaylar silsilesinin ilk dalgası Atsız'ın, Türkçü olduğunu beyan eden Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na hitaben yazdığı açık iki mektupta devlet içerisine sızmış komünistlerden şikâyeti ile başlamıştır⁹. İkinci açık mektubunda isimler veren Atsız'ın bu hareketi sonrasında tüm gözler üzerindeyken Sabahattin Ali'ye ait bir esere tenkit yazmasıyla başlayan süreç Ankara Nümayişine oradan da “1944 Olayı” ya da “İrkçılık-Turancılık Davası” adıyla tarihimize geçmiştir. Ancak ikinci mektubun başında Atsız, memleketin birçok yerinden gelen telgraflardan ve mektubun olumlu yönlerinden bahsetmektedir. Atsız'ın Yücel Hacıoğlu'na yazdığı mektupta Ötügen'in İstanbul Gazetesi'nden daha çok okunduğunu belirtmiştir¹⁰. 1940'lı yıllardan ta ölümüne kadar halkın da pek sıcak bakmadığı politik görüşlerin her daim karşısında olan Atsız'a halkın teveccühü hiç azalmamıştır. Komünizmin özellikle millet ve din kavramlarına karşı politik tutumları Türkiye'de bekle-

nen ilgiyi görmemiştir. Bunda komünist faaliyetlerin yeterince aktarılamaması, halkın ihtiyaçlarına cevap verememesi gibi gündelik problemler barındırırken aynı zamanda Türklerin millet olgusundaki en büyük temelleri ilgilendiren millet ve din politikaları bu görüşün karşısındakileri halkta geniş bir tabana hitap eder hale getirmiştir. Atsız bu tabanın Türkçü söylev kısmını elinde tutan kimsedir. Yazmış olduğu yazıların, eserlerin yankılarını sadece Türkiye'nin içinde görmüyoruz Büyükelçi Adile Ayda ile mektuplaşmalarına¹² bakılırsa Atsız'ın eserleri yurttaşların her kesiminden okuyucu buluyordu. Kitaplarının yabancı dillere çevrilmesi için kendinden izinler sorulan büyük bir Türk düşünürü olan Atsız'ın vefatından biraz önce girdiği hapisten kendisinden habersiz, serbest bırakılması için yapılan kamuoyu baskılarının şiddeti onun ilim âlemi tarafından ne kadar tanınır ve saygın bir kimse olduğunu gözler önüne serer. O dönem Dr. Unvanıyla hizmet veren ve imzacılar listesinde bulunan Ercilasun'a göre Atsız'ın affı için imza verenlerden bazıları şunlardır; Prof. Dr. Şükrü Elçin, Prof. Dr. Selahattin Ertürk, Prof. Dr. Nejat Göyünç, Prof. Dr. Ercüment Kuran, Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, Prof. Dr. Oktay Aslanapa, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Prof. Dr. Nusret Ekin, Prof. Dr. Cevat Eren, Prof. Dr. Muharrem Ergin, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu, Prof. Dr. Orhan Acıpayamlı, Prof. Dr. Beynun Akyavaş, Prof. Dr. Emin Bilgiç, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Doç. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu, Doç. Dr. Mustafa Kafalı, Doç. Dr. Mübahat Küttükoğlu, Doç. Dr. Erdoğan Merçil, Doç. Dr. Turan Yazgan, Dr. İsmail Aka, Dr. Ahmet B. Ercilasun ve Dr. Tuncer Baykara.¹³ Sonuç: Türkoloji'nin çeşitli alanlarında aktif faaliyet göstermiş ilim adamlarından olan Atsız'ın eserlerinin çeşitli konularda ilim adamlarına rehberlik ettiği ortaya konmuştur. İlk dönem Osmanlı Kroniklerini çevirmekle birlikte İslam Öncesi Türk siyasi tarihine dair birçok çalışması bulunan Atsız'ın tarih alanındaki fikirleri Cumhuriyet döneminde önemli bir yer tutmaktadır. Üslubu ve yapısı nedeniyle güncel polemiklere girmekten çekinmeyen Atsız'ın bu yönleri Türk halkı arasında kendine yer edinmesinde yardımcı olmuştur. Bir akademisyen olmamasına rağmen akademilerde okutulan kitapların yazarlığını yapmış birçok dergide görüşlerini halka aktarmıştır. Tutuklandığı dönemde birçok akademisyenin imza vermesi, ülke dışından imzalar verilmesi onun popülerliğini gözler önüne sermektedir. Bugün dahi halk arasında tanınan Kür Şad'ı tarihimize kazandırması dahi milli ruha büyük bir katkı olmuş ve onu çağları aşan bir değer haline getirmiştir.

⁷ Orkun sayı 10, 15 Kasım 1962. İçinde Atsız, Hüseyin Nihal (2022). Türk Tarihinde Meseleler, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

⁸ Atsız, H. N., “Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kür Şad”, Kopuz Dergisi, sayı 3, içinde Atsız, Hüseyin Nihal (2022), Tarih, Kültür ve Kahramanlar, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

⁹ Atsız, H. N., “En Büyük Türk Kahramanı: Kür Şad” Kür Şad Dergisi, sayı:1, içinde Atsız, Hüseyin Nihal (2022), Tarih, Kültür ve Kahramanlar, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

¹⁰ Atsız, H. N., “Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye Açık Mektup”, Orhun Dergisi, sayı 20, 1951, içerisinde Atsız, Hüseyin Nihal (2022), Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik, İstanbul: Ötügen Neşriyat sayfa: 101-108, 108-119.

¹¹ Hacıoğlu, Y., Atsız'ın Mektupları, Ankara: Orkun Yayınları, Sayfa 263.

¹² Ayda, A., “Atsız'dan Adile Ayda'ya Mektuplar”, Ayyıldız Maatbası, Ankara: 1988, sf: 41.

¹³ Ahmet Bican Ercilasun, Atsız-Türkçülüğün Mistik Önderi, Ankara: Panama Yayınları, 2019, s.251.

OSMANLI TOPLUMUNDA KÖLE KADINLAR-CARİYELER

Cansu ÖZER*
Kocaeli Üniversitesi

Özet: Şer'iyye Sicilleri'nde Osmanlı Devleti'nde kadın köleler için cariyeye, eme, rakıka ve memluka tabirleri kullanılmaktadır. Cariye; "para ile satın alınan halayık, hizmetçi kız" veya "harpte esir düşmüş, odalık olarak alınmış kız" olarak tanımlanmıştır. Köle ve cariyeye tabirleri arasında hiçbir anlam farklılığı olmamakla birlikte her iki tabir de köleliğin anlamını ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Cariyeler; hizmetçi statüsündeki cariyeler ve efendisinin üzerinde istifraş hakkı bulunan eş statüsündeki cariyeler olmak üzere ikiye ayrılır. Osmanlı'da kölelik müessesesi genellikle ev köleliği şeklindedir. Köleler efendisinin evindeki hizmetleri görmekle mükelleftirler. Köleler ve cariyeler, hürriyetlerine sahip olmayan, başkasının hüküm ve tasarrufu altında bulunan kimselerdir. Sosyal, iktisadi ve hukuki bakımdan hür değillerdir. İslam hukuk literatüründe kölelerin azat edilmesi ve kölelik süreleri ile ilgili hususlara değinilmiştir.

Giriş: Köle,¹ Türk Dil Kurumu'na göre; "savaşta tutsak alınan, yabancı ülkelerden zorla kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan veya başkasından satın alınan kimse, kul, esir; birinin emri altında bulunan, özgür olmayan kimse" anlamına gelmektedir.² İngilizce'de "slave" ve Fransızca'da "esclave" olan köle Arapça'da "abd" olarak karşımıza çıkarken Osmanlı kaynaklarında "esir, bende, halayık, cariyeye" tabirleriyle ifade edilmektedir.³ Osmanlı Devleti'nde köle ve cariyelerin toplumun derinlerine nüfuz ederek hayatın vazgeçilmez bir parçası

halini aldığı ifade edilmektedir.⁴ Osmanlı sarayında kölelerin Orhan Bey döneminden beri var olduğu bilinmektedir.⁵ Osmanlı Devleti'nde ilk esirler I.Murad'ın Rumeli fetihleri sırasında alınmaya başlanmıştır. Ancak cariyelerin haremde çoğalmasında Fatih devrinde⁶ görülmüştür.⁷ Sarayda oldukça fazla bir nüfusa sahip olan cariyelerin nüfusu, Kanuni döneminde 300 civarı iken III. Murad döneminde 500'ün üzerine çıkmıştır. Sultan Abdülaziz döneminde ise cariyeye nüfusu 800'ü bulmuştur.⁸ Tecridi hayat yaşayan cariyeler, XV. yüzyıldan itibaren zamanla yüksek mertebelere kadar çıkmayı başarmışlardır.⁹

Osmanlı'da Kadın Köleler: Osmanlı Devleti'nde belli bir serveti olanlar köle satın alabilmişlerdir. Ayrıca köle sahibi olmak Müslüman zenginlere has bir ayrıcalık değildir. Varlıklı olan gayrimüslim aileler de köle satın alabilmekteydi. Ancak bazı dönemlerde gayrimüslimlerin köle edinmeleri yasaklanmış; gerekçe olarak da kölelerin sahiplerinin dinine geçtikleri ileri sürülmüştür. Varlıklı gayrimüslimlerin köle edinme hakkı tamamen alınmamış olup, kendi dinlerinden olan köleleri satın almaları kabul edilmiştir.¹⁰ Kölelik müessesesi savaşlar tarihi kadar eski¹¹ olmakla birlikte yalnızca Osmanlı Devleti tarafından uygulanan bir müessese değildir. Modern öncesi hemen her toplum ve kültürde var olan kölelik Eski Yunan'da, İbranilerde, Roma'da ve Araplarda da yaygın bir müessesedir. Başlıca kaynağı savaş eirleri olan köleliğin Osmanlı Devleti'ndeki hikâyesi İslami Ortadoğu'nun tarihiyle paralellik göstermektedir.¹² Osmanlı Devleti'nde köleler yalnızca

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: cansuozer@gmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih Topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Köle, namaz ve oruç gibi hususlarda hür insan ile aynı mükellefiyetlere sahip, ancak sosyal, iktisadi ve hukuki bakımdan hür insan gibi olmayan kimsedir. Mal edinemediği için hac ve zekât ile sorumlu değildir. Bkz. M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", DİA, C. 26, 2002, Sf. 246.

² <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 18.09.2023)

³ Yusuf Öksüz, "Osmanlı Erken Döneminde Kölelik", Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, SBE, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2020, Sf. 2.

⁴ Ömer Şen, Osmanlı'da Köle Olmak, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, Sf. 11.

⁵ Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında esirlik müessesesinin işletilmediği, fetih edilen yerlerdeki gayrimüslim halkın hür insanlar gibi hayatlarını sürdürdükleri, isteyenlerin Bursa, İstanbul vb. büyük şehirlere gödebildikleri anlaşılmaktadır. Osman Bey'in esir aldığı Yarhisar beyinin kızına cariyeye muamelesi yapmayıp oğlu Orhan'a nikahlaması bu uygulamanın tipik bir örneğidir. Bkz. Nihat Engin, "Köle", DİA, C. 26, Ankara, 2002, Sf. 246.

⁶ Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra Edirne'den yeni yaptırdığı saraya taşınmıştır. Topkapı Sarayı'nı inşa ettirmesinin ardından 1550'lerde çıkan yangın sebebiyle Eski Saray'da kalan padişah haremî Topkapı Sarayı'na

taşınmış ve Eski Saray'daki haremde padişah annesi, gözden düşmüş cariyeler ile ölen veya tahttan indirilen padişahın cariyeleri yaşamaya başlamıştır. Böylece Padişahın divanına yakın olmasından dolayı siyasal güç kazanan Harem, Osmanlı tarihinin "Kadınlar Saltanatı" döneminin başlamasını sağlamıştır. Nilüfer Özcan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Harem Kurumu", İstanbul Journal of Sociological Studies, Sayı: 28, 2011, Sf. 80.

⁷ M. Çağatay Uluçay, Harem II, TTK. Basımevi, Ankara, 2001, Sf. 11.

⁸ Efkan Uzun, "XV. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Kölelik", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 1998, Sf. 117.

⁹ Örnek verecek olursak, Fatih Sultan Mehmed döneminde Gülbahar Hatun, Çiçek Hatun, Helena, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Hürrem Sultan, I. Ahmed döneminde Kösem Sultanlar cariyelikten valide sultanlığa kadar yükseltilmişlerdir.

¹⁰ Sevda Kalender, Şer'iyye Sicillerine Göre Ankara'da Kölelik Müessesesi (1724-1751), Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Nevşehir, 2018, Sf. 36.

¹¹ Ahmed Akgündüz, İslam Hukukunda Kölelik – Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995, Sf. 69.

¹² Madeline C. Zilfi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-840), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, Sf. 118.

savaşlar yoluyla değil kaçırma, ailenin rızası ile satış, ticaret ve hediye yoluyla da elde edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde köle hukuku Kur'an hükümleri ve Kur'an'ı temel alan İslam hukukuna göre belirlenmiştir.¹³

Cariyeler; efendisinin üzerinde istihdam hakkı bulunan hizmetçi statüsündeki cariyeler¹⁴ ve efendisinin üzerinde istifraş hakkı bulunan eş statüsündeki cariyeler¹⁵ olmak üzere ikiye ayrılır. Efendi yalnızca eş statüsündeki cariyeler ile karı-koca münasebetinde bulunabilir. Hizmetçi statüsündeki cariyeler efendisinin izni ile evlenebilir ancak efendilerine karşı istihdam hakkını yerine getirmekle mükelleftirler.¹⁶ Efendisinin evindeki hizmetleri görmekle mükellef olan cariyeler günümüzdeki işçi-hizmetli kadınlar olarak tanımlanabilir. Konak, köşk ve çevrelerinde köle kullanılması yaygındır. Konak, köşk ve çevrelerinde Efendiler, kölelere çoğunlukla ana-baba gibi davranırlar onların yetişmeleri için ellerinden geleni esirgezmezlerdi. Buralarda kadın köle olan cariyeler odalık olarak alınır; odalıklar yüzünden ailelerde kıskançlık ve geçimsizlikler baş gösterebilmekteydi.¹⁷ Sıklıkla görülmesi de köle ile efendisi arasında nikahsız ilişki söz konusu olabilmekteydi. Bu gibi durumlarda efendi, doğan çocuğu kabul ederse, doğan çocuk statüsünü babasından almakta ve özgür kabul edilmekteydi. Çocuğun annesi ümm-i veled kabul edilerek özgür olurdu. Böylece çocuk babasının miras hakkına sahip olurdu. Babanın çocuğu kabul etmemesi veya çocuğun sahibinden başka birinden olması halinde çocuk statüsünü annesinden almakta ve azat edilinceye dek köle olarak kalmaktaydı.¹⁸ Kölelerin evlenmesinde ise şu durumlar söz konusu olabilmektedir;¹⁹ Erkek hür, kadın cariye olabilir. Hür kimse kendi cariyesi olmamak koşuluyla köle bir kadınla evlenebilir. Cariyenin efendisinden izin alınır ve eşe bir mehir ödemek gerekir. Erkek köle, kadın hür olabilir. Hür kadın kendi rızasıyla köle ile evlenebilir. Böyle bir evlilikten doğan çocuklar hürdür. Erkek de kadın da köle olabilir. Böyle bir nikâh efendilerin izniyle gerçekleşir. Doğan çocuklar annenin efendisine aittir. Köle ile efendi evlenebilir. Efendi kölesi yahut cariyesi üzerinde mülkiyet haklarına sahiptir. Bir kimse azad edildikçe sahibi olduğu cariye ile evlenemez. Kölelik ortadan kalkmadığı sürece evlenme yasağı da devam etmektedir.

Efendi cariyesini azat ettikten ve mehrini verdikten sonra evlilik olabilir.

Osmanlı'da Köle Ticareti: Osmanlı Devleti'nde XIV. yüzyılda Bulgar ve Yunanlar, XV. yüzyılda Bosnalılar, Sırlar, Arnavutlar, XVI. yüzyılda Macarlar, Almanlar, İspanyollar, İtalyanlar, Gürcüler ve Ruslar, XVI. ve XVIII. yüzyıl aralığında İranlılar köle olarak satılmışlardır.²⁰ Osmanlı Devleti'nin siyah köle kaynakları Orta Afrika bölgeleri, Yukarı Nil ve Batı Sudan'dır. Beyaz köle kaynağı ise Gürcistan ve Çerkezlerdir.²¹ Kölelerin diğer tüm ticari mallar gibi alınıp satıldığı pazarlar sayesinde elde edilen gelirlerle hem köle ticareti yapan kişilerin hem de devletlerin gelir kaynakları hatırı sayılır bir biçimde artmıştır. Köle ticareti için İstanbul başta olmak üzere Bağdat, Şam, Erzurum, Konya, Medine, Halep, Afrika'da Kahire, Belgrad ve Sofya önemli merkezler oluşmuştur.²² En büyük köle (esir) pazarlarından biri ise imparatorluğun başkenti İstanbul'dur. İstanbul'daki Esir pazarı, Kapalıçarşı civarında bulunan bir handı. Köle ticaretiyle uğraşanlara esir tüccarı, bu işi küçük çapta yapanlara ise esirci denirdi. Esir erbaplarının başında "esirciler kethüdası" bulunurken şeyhi, çavuşlar, tellalları ve yamakları da mevcuttur. Esir pazarlarının düzeni ve köle satışının düzgün bir şekilde devam etmesi için devlet tarafından "esirci emini" görevlendirilmiştir.²³ Esir tacirleri ellerindeki esirleri iyi bir fiyata satabilmek için yeme, içme, giyim kuşamlarına dikkat ederlerdi. Kadın esirler genellikle aile içi hizmetlerde kullanılır, kendilerine çeşitli meslekler öğretilir, çok defa evlendirilir veya azat edilirdi. Esirciler ve yamak adı verilen yardımcıların evli ve güvenilir olmasına özen gösterilirdi. Geceleri Esir Hanı'nda kimse kalmaz, satılık esirler esircilerin evlerinde geceler, sabahleyin tekrar esir pazarına götürülürlerdi. İstanbul dışından köle satmaya gelen esircilerin satamadıkları esirler esirci tüccarı tarafından satın alınarak esirlerin fuhuşa sürüklenmesi önlenmeye çalışılmaktadır.²⁴ Köleleri dövenler, kusurlu ya da hastalıklı köleleri pazarlayanlar ise cezalandırılırdı. Ayrıca aşırı dövülen ve yaralanan bir köle efendisini mahkemeye verme hakkına sahiptir.²⁵ Esirlerin satışları ise genellikle açık artırma usulü ile yapılırdı.²⁶ Satış işlemleri aşağılayıcı boyutlarda idi. Alıcılar, satılan esirlere dokunur, inceler, muayene ederdi.²⁷ Esir pazarından alınan kölenin ayıplı ya da kusurlu

¹³ Bülent Tahiroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik", Journal of Istanbul University Law Faculty, C. 45, Sayı. 1-4, 1981, Sf. 653.

¹⁴ Bunlar genellikle başkalarıyla evli olan ve sarayda yevmiyeli olarak çalışan kızlardır. Sarayda bulunan herhangi bir erkeğin bunlarla cinsi münasebette bulunması mümkün değildir. Bkz. Sibel Bagatur, Osmanlı'da Kölelik, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, SBE, Yeniçağ Tarihi Bilim Dahı, Kırıkkale, 2011, Sf. 35.

¹⁵ Bunlar eşinden başkasına haram olan, nikahlı eşler sayılan cariyelerdir. Çocuğu olunca ümmü veled olur ve başkalarına satılamazlardı. Bkz. Sibel Bagatur, Osmanlı'da Kölelik, Sf. 36.

¹⁶ Akgündüz, İslam Hukukunda Kölelik – Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem, Sf. 153-165.

¹⁷ İsmail Parlatur, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", Belleten, C. 47, S: 187, 1983, Sf. 821.

¹⁸ Zilfi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-840), s. 130-131.

¹⁹ Bagatur, Osmanlı'da Kölelik, Sf. 42.

²⁰ İzzet Sak, "İranlı Kölelerin Satışının Yasaklanması İle İlgili Fermanlar", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:1, 1994, Sf. 259.

²¹ Kalender, 'Şer'iyye Sicillerine Göre Ankara'da Kölelik Müessesesi (1724-1751), Sf. 44.

²² İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S:36, 2016, Sf. 204.

²³ Kalender, 'Şer'iyye Sicillerine Göre Ankara'da Kölelik Müessesesi (1724-1751), Sf. 43.

²⁴ Zilfi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-840), Sf. 235.

²⁵ Nihat Engin, "Köle", Sf. 247.

²⁶ Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Esir Pazarı", Osmanlı Devletinde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam, ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Dilek İnan, Tezkire Yayınları, İstanbul 2017, Sf.58.

²⁷ Toledano, Suskun ve Yokmuşçasına İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları, Sf. 157.

olması alım işleminden sonra anlaşılmalı ise alıcı parasını talep edebilirdi. Ancak alıcı ayıp ya da kusurunu ispat etmelidir. Hamilelik, hırsızlık huyu vs. ayıp ve kusurlu haller kabul edilmektedir.²⁸ Esir pazarlarıyla ilgili önemli bir husus da satılan kadın kölelerin sözde denenmek üzere geçici bir süre alıcılara verilerek zaman zaman fuhuşa teşvik edilmesi ve uygunsuz satışlara maruz kalmasıdır.²⁹

Özgürleşme ve Azat Edilme: Kölenin azat edilmesi anlamında İslam hukuk literatüründe “ıtk,³⁰ tahrir, fek” gibi tabirler kullanılmıştır. Kölelik müessesesinde önemli bir husus “kölelik süresi”dir. Beyaz köleler için bu süre dokuz, siyahi köleler için yedi yıl olarak belirlenmiştir. Bu süre tamamlanınca kölelere “azadlık kağıdı” verilir. Köleler isterlerse efendilerinin yanında kalabilirler ya da bütün mal varlıkları verilerek “çırağ” edilirler.³¹ Köleler aynı zamanda mukatebe adı verilen, kölenin hür olabilmek için belirli bir bedel ödemesi karşılığında azat edilirdi. Mukatebe usulünde bedel maddi bir karşılıkla ya da kölenin belli bir süre içerisinde efendisine hizmet etmesi karşılığında olurdu. Mukatebe usulünde efendi mukatebeden vazgeçemez. Ancak köle yükümlülüklerini yerine getiriyorsa kadı devreye girerdi.³² Köle azadında bir diğer yol ise tedbir adı verilen ölüme bağlı azattır. Bu usulde efendi ölümünden sonra kölesinin azat edilmesini vasiyet eder. Köle bu usulde müdebber haline gelir. Efendi bu usulde cariyeyi odaklık olarak kullanır. Efendinin ölümünden sonra müdebber köle hür olur.³³ Kadın kölelerin azat edilmesinde bir diğer yol ise kölenin ümm-i veled olmasıdır. Efendisinden çocuk doğuran cariyeye, efendisinin çocuğun kendisinden olduğunu ispat etmesi koşuluyla efendisinin ölümünün ardından hürriyetine kavuşmaktadır.

Köleliğin Kaldırılması: XIX. yüzyıla gelindiğinde kölelik çağ dışı bir uygulama olarak görülmeye başlanmıştır. Köleliğin kaldırılması konusunda ilk olarak İngiltere adım atmıştır. 1807’de İngiltere’ye bağlı her yerde köle ticareti yasaklanmış, bu hususta 1814’te Paris Anlaşması ve ardından 1815 Viyana Kongresi ile esir ticareti reddedilmiş fakat kaldırılamamıştır. 1833’te İngiltere yönetimi altındaki bütün ülkelerde kölelerin azad edilmesini kararlaştırılarak ardından 1848’de Fransa, 1858’de Portekiz ve 1863’te Hollanda’da köleler azat edilmiştir.³⁴ Osmanlı Devleti’nde kölelik müessesesine ilk tepkiler II. Osman zamanında gerçekleşmiştir. II. Osman, Harem-i Hümayun’u kaldırma girişiminde bulunarak, saraydaki cariyeye-

lerle evlenme geleneği yerine Türk kızlarıyla evlenme geleneğini yerleştirmek adına Şeyhülislam Esad Efendi’nin kızıyla evlenmiştir. Ancak, II. Osman’ın yerleştirmek istediği bu gelenek ileriki dönemlerde devam ettirilmemiştir. Osmanlı Devleti’nde ikinci tepki ise Tanzimat ile gerçekleşmiştir. 3 Kasım 1839’da ilân edilen Hatt-ı hümayun’da insan eşitliğine büyük önem verilmiştir.³⁵ Sultan Abdülmecid, 1847’de Meclis-i Vükelâ’da üserâ-yı zenciye ticaretini yasakladığını bildirmiştir. 1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Avrupa Milletler Cemiyeti’ne girmiş ve bunun sonucunda da zenci köle ticaretinin kaldırılmasını onaylamıştır. Devlet, 1855’te Çerkes köle ticaretinin yasaklandığını resmen duyurmuş ve ardından Sultan Abdülmecid 1857’de bir fermanla zenci köle ticaretinin yasaklandığını tekrar ilan etmiştir.³⁶ Bu ferman köleliğin kaldırılmasında önemli bir adımdır. Ancak yeni getirilecek olan köleler için geçerli bir ferman olmakla birlikte mevcut kölelerin hürriyetlerine ilişkin bir durum değildir. Osmanlı Devleti’nde ilk olarak Abdülmecid zamanında köle ticaretinin son bulması ve köleliğin kaldırılması hususu ancak XX. yüzyılda uygulanabilmiştir. 1909 Kanun-i Esasi ile Osmanlı Devleti vatandaşları ırk ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin şahsi hürriyetlerine sahip ve hukuken eşit oldukları kabul edilmişse de köle ve cariyeler hususunda bir açıklık söz konusu değildir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasının ardından 1926 yılında şeriatın kaldırılması ile birlikte kölelik müessesesi yasal dayanağını kaybetmiş ve kölelik fiili olarak kaldırılmıştır.

Sonuç: Osmanlı Devleti’ndeki kölelere dair uygulamalar İslam Hukuku’na dayanmaktadır. Kölelik müessesesi Osmanlı’da genellikle ev köleliği şeklinde gelişme göstermiştir. I. Murad dönemi ile başladığı kabul edilen bu müessese XIX. yüzyılda çağ dışı bir uygulama olarak görülmeye başlandıktan ülkemizde de köle alım-satımına sınırlamalar getirilmiş ve 1926 yılına gelindiğinde ise tümüyle lağv edilmiştir.

²⁸ Bettül Tezcan, XVI-XVII. Yüzyıl Şer’iye Sicillerine Göre Konya’da Kadın, Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2014, Sf. 147.

²⁹ Parlatur, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, Sf. 819.

³⁰ Köleleri özgürlüğe kavuşturan en yaygın yollardan biridir. Efendinin kölesini kendi rızasıyla azat etmesidir. Aynı zamanda gönüllü azat da denilir. Gül Akylmaz, “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı’nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. IX, S: 1-2, 2004, Sf. 226-227.

³¹ Parlatur, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, Sf. 822.

³² Tezcan, XVI-XVII. Yüzyıl Şer’iye Sicillerine Göre Konya’da Kadın, Sf. 152-153.

³³ Akylmaz, “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı’nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, Sf. 228.

³⁴ Bagatur, Osmanlı’da Kölelik, Sf. 52.

³⁵ Padişah şu sözleri dile getirmiştir: “... tebaa-i saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i İslâm ve mil-i-i sâ’ire bu müsâ’adât-ı şahanemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer’i iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlisine taraf-ı şahanemden emniyet-i kâmile verilmiş...” İsmail Parlatur, “Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 31, S:1-2, 1987, Sf. 418.

³⁶ Parlatur, “Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı”, Sf. 419.

LAMİA GEREDE (1889-1981)

Cansu KARAKUŞ*

Marmara Üniversitesi

Giriş: Milli Mücadele döneminin önemli isimlerinden biri Hüsrev Gerede'dir. 9. Ordu Müfettişliği'nde görevli olarak 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaşan Binbaşı Hüsrev Bey (Gerede) İstihbarat ve Siyaset Şube Müdürü görevini yürütüyordu. Milli Mücadele boyunca Mustafa Kemal Paşa ile beraber Amasya Genelgesi, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi'nde yer alan Hüsrev Bey, Son Osmanlı Mebusan Meclisi ve Ankara'daki mecliste de görev yaptı. Milli Mücadele'nin son döneminde Galip Kemali Bey'in kızı Lamia Hanım ile Berlin'de evlenen Hüsrev Bey, zafer sonrasında uzun yıllar görev yapacağı diplomasiye geçti. 1924 yılında Budapeşte'ye Orta Elçi olarak atandığı dönemden 1949 yılında emekli olduğu döneme kadar yaklaşık 25 yıl boyunca Hariciye'de hizmet etti. Bir büyükelçi kızı olan Lamia Hanım da eşi Hüsrev Gerede ile birlikte uzun yıllar yurtdışında Türkiye'yi temsil etti. Bulunduğu yerler ile ilgili notlar aldı. Bu notlar dönemle ilgili birinci elden kaynak değerli taşımaktadır. Bu çalışmada Lamia Gerede ve Lamia Gerede'nin tuttuğu notlar hakkında ana hatlarıyla bilgi vermek amaçlanmıştır.

Lamia Gerede: Galip Kemali¹ (Söylemezoğlu) Bey ile Afife Hanım'ın kızı olan Lamia Hanım, 13 Aralık 1889 tarihinde İstanbul'da doğdu. Amcası Süleyman Şefik Paşa'ydı. Hüsrev (Gerede) Bey anılarında Süleyman Şefik Paşa'yı şu sözlerle anlatır: *"Büyükelçi Galip Kemali Bey'in kardeşi olan bu kişiyi, savaş yıllarında Beyoğlu'nda, Kemali Bey'in evinde çaya davetli olduğum zaman görmüşüm. Pertev adında yedek subaylık yapan kibar, terbiyeli bir oğlu vardı. Paşanın o zaman üzerimde yaptığı etki kardeşi Kemali Bey'ininkinin tam tersi idi. Yalandan ağırbaşlılık gösteren kendini beğenmiş bir tip. Sonradan duyduğuma göre çok hırslı bir adammış."*² Çocukluğu babası Galip Kemali Bey'in büyükelçilik görevi nedeniyle yurtdışında geçti. Galip Kemali Bey'in görevi

nedeniyle yurt dışında bulunan Lamia Hanım, 24 Ağustos 1922 tarihinde Berlin Sefarethanesinde, Hüsrev (Gerede) Bey ile evlendi. Hüsrev (Gerede) Bey o günleri şöyle anlatıyor:³ *"Galip Kemali Bey'in kaldığı otelde ünlü Türk kadın ressamlarından Mihri Müşfik Hanımı da tanımuştum. Bu sanatçı kadın bir gün otelime beni ziyarete geldi. Lamia ile evlenmemi kendiliğinden teklif etti. Hiç beklemediğim bu öneri karşısında şaşırđım. Roma'dan ayrılmamızdan bir iki gün önce Galip Kemali Bey de ayrıca benimle görüşmek istedi. Mihri Hanım'ın girişiminden haberdar olmuş. Bu konuda benim görüşümü almak istedi... Durumun belirsizliği karşısında kararımı Ankara'dan bildireceğimi söylemekle yetindim. Ankara'ya döndükten kısa bir süre sonra Galip Kemali Bey'den aldığım bir mektupta kararım hakkında cevap isteniyordu... Büyük kardeşim Besalet'in görüşüne başvurduğum. Besalet nişanlan, Allah hayırlı etsin dedi. Bunun üzerine telgrafla uygun görmeniz durumunda oğlunuz olmakla mutlu olurum diye Galip Kemali Bey'e cevap verdim."*

Çiftin nikâhını sefaretin imamı Şükrü Efendi kıydı. Çiftin evliliğinden Ali Faruk ve Mehmet Selçuk adını verdikleri iki çocukları oldu. Hüsrev (Gerede) Bey, 1924 yılının Mayıs ayında Budapeşte'ye Orta Elçi olarak atandı. 1926 yılında Sofya'ya Orta Elçi unvanıyla atanan Hüsrev Bey'in yanında Lamia Hanım da yer aldı. Diğer yandan dönemin basınında da haberler yer alıyordu. Ocak 1929'daki gazete haberlerinde Sofya Sefiri Hüsrev Bey ve eşi Lamia Hanım'ın danslı çay verdiği yazılıyordu.⁴ Şubat ayında sefarette bir balo düzenleyen Hüsrev Bey ve Lamia Hanım'ın bu balosuna, Hariciye Nazırı Buroff, Maliye Nazırı M. Oloff, sefirler heyeti, mebusların katıldığı'nın bilgisi verildi.⁵ Aynı yılın ekim ayında Ankara da olan Hüsrev Bey ve Lamia Hanım'ın Mustafa Kemal Paşa'nın düzenlediği yemeğe katıldığı haberi yer alıyordu.⁶ Hüsrev Bey,

* Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, E-mail: cansu_karakus19@hotmail.com. Bu bildiri, 26 Ekim 2023 tarihinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü ve ASÜ Tarih topluluğu işbirliği ile çevrimiçi düzenlenen X. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Galip Kemali Söylemezoğlu hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Ebru Budak, Bir Diplomat Olarak Galip Kemali Söylemezoğlu (1873-1960), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

² Sami Önal, Hüsrev Gerede'nin Anıları, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 60.

³ Sami Önal, a.g.e., s. 213 vd.

⁴ "Sofya Sefaretinde", Hâkimiyet-i Milliye, 23 Kânunusani 1929.

⁵ "Sofya Sefirimizin Balosu", Hâkimiyet-i Milliye, 24 Şubat 1929.

⁶ "Sofya Sefirimiz Reiscumhur Hazretlerinin Nezdinde", Hâkimiyet-i Milliye, 9 Teşrinievvel 1929.

1930 yılında Tahran'a Büyükelçi olarak atandı. Ankara'ya Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek için gitti. Lamia Hanım ise Mustafa Kemal Paşa ile ilk kez burada tanıştıyordu.⁷

Lamia Hanım'ın Günlükleri: Uzun yıllar boyunca Hariciye'de hizmet eden Hüsrev Bey, çeşitli notlar almıştır. Bu notlarının bazılarını hayatta iken yayınlayan Hüsrev Gerede'nin bazı notları ise henüz yayınlanmamıştır. Lamia Gerede de eşi Hüsrev Gerede gibi çeşitli notlar almıştır. Küçük cep defterlerine yıl yıl günlük yazan Lamia Gerede'nin de bu günlükleri henüz yayınlanmamıştır. Lamia Hanım günlüklerinde, günlük olaylardan, siyasete, hava durumundan, kişisel sorunlarına kadar birçok ayrıntıyı kaleme almıştır. Lamia Gerede'nin günlükleri, oğlu Mehmet Selçuk Gerede tarafından 2003 yılının mayıs ayında Kadın Eserleri Kütüphanesi'ne verilmiştir.⁸ Küçük cep defterlerine yıl yıl tutulan günlükler Fransızca veya Türkçe yazılmıştır. Lamia Hüsrev Gerede'nin günlüklerinden bazı örnekler:

14 numaralı defter şu satırlarla başlamaktadır: 1 İllkânun 1943- "Hamdolsun neşe içindeyim"

Aynı defterde İsmet İnönü'nün hastalığından da bahsetmektedir. Lamia Gerede İnönü'nün hastalığını şu satırlarla anlatmaktadır: 18 İkincikânun 1943- "Herkes İ. İnönü'nün çok hasta olduğunu söylüyor."

30 Mayıs 1943: "Bütün gün Londra'dan gelmiş olan Rauf Bey'le konuştuk."

28 Temmuz 1943: "Ankara'daki İtalyan Büyükelçisi Guariglia Hariciye Nazırı olmuş."

Lamia Gerede, günlüklerinde 1942 yılında Berlin'den İstanbul'a çağrılmaları konusuna da değinmiştir. 1943 yılını anlattığı günlüklerinde Hüsrev Gerede'nin sık sık Ankara'ya giderek içinde bulunduğu durumu dile getirdiğini ancak bir sonuç elde edemediğini yazmıştır. O günlere ait örnekler:

10 Ağustos 1943: "İnönüler aşa geldiler."

13 Ağustos 1943: "Beyim bu akşam İsmet Paşa'ya mektup yazıp vaziyetini tekrardan dile getirdi."

1926-1930 yılları arasında Sofya'da Orta Elçi unvanıyla görev yapan Hüsrev Bey, Sofya'da Bulgar Kralı Boris ile tanışmıştır. 1943 yılında hayatını kaybeden Kral Boris'in ölümünü Lamia Hanım şöyle anlatıyor:

29 Ağustos 1943: "Zavallı Kral Boris dün akşam 17:30'da vefat etmiş inandır şey değil, tabi kraliçeye telgraf çektik."

15 numaralı defter 1944 yılına, 16 numaralı defter ise 1945 yılına aittir. Lamia Hanım günlüklerinde Hüsrev Gerede'nin ve çocukları Ali Faruk ile Mehmet Selçuk'un doğum günlerinden de bahsetmektedir:

21 Eylül 1944: "Farukçuğum bugün 21 yaşımı bitirdi."

22 Eylül 1944: "Babamın doğum gününü de bugün kutladık. 71 yaşındaydı. Bize de o yaşı göstersiz."

12 Mart 1945: "Beyimin bugün doğum günü. Allah çok sene ömürler versin. Kendine ne kadar alçakça fenalık yaptı kimseye fenalık etmedi."

19 Mart 1945: "Selçuk bugün 18 yaşında."

Öte yandan 1945 yılında Halid Ziya Uşaklıgil hayatını kaybetmiştir. Lamia Gerede günlüklerinde şöyle yazmaktadır:

28 Mart 1945: "Halid Ziya Bey dün sabah vefat etmiş 82 yaşındaymış çoktan beri hasta idi."

29 Mart 1945: "Babam hasta olduğu için gidemedik cenazeye telgraf çektik."

23 Nisan 1945: "Tam 25 sene evvel beyim, Gerede'de asilerin eline esir düşmüş evvela Gerede telgrafhanesinde 5 gün kaldıktan sonra bir aydan fazla zindanda yatmış."

17 numaralı defter 1946 yılına aittir. Rio de Jenairo'da Türkçe olarak yazılmıştır. Lamia Hanım 1946 yılının önemli olaylarından Genelkurmay Başkanı Kazım Orbay'ın istifasını su sözlerle anlatmaktadır:

30 Temmuz 1946: "Kazım Orbay'ın istifa ettiğini bugünkü gazeteler yazıyorlardı. Bunu daha 8 ay evvel yazması gerekiyordu."

Lamia Hüsrev Gerede'nin Gazetecilik Faaliyetleri: Hüsrev Gerede, 1946-1949 yılları arasında Rio de Jenairo Büyükelçisi olarak görev yaptı. Lamia Hanım da bu dönemde aldığı notları "Brezilya Mektupları" adıyla Kadın Gazetesi'nde yayınladı. Yazı dizisi olarak yayınlanan metinler; 19 Nisan 1948-18 Ekim 1948 tarihlerini kapsamaktadır. Lamia Hanım yazılarında Brezilya Devlet işleyişini, orada gördüklerini, toplum yapısını anlatmaktadır.⁹ Lamia Hanım Kadın Gazetesi'nde çeviriler de yapmıştır. İngiliz yazar Norah Lofts'un "Hester Roon" adlı eserini çeviren, Lamia Gerede'nin bu çevirisi 12 Temmuz 1948-7 Mayıs 1951 tarihleri arasında yayımlandı. Çeviri 81 yazı dizisinden oluşmaktaydı. Roman, otelde hizmetçi olarak çalışan Nora adında bir kadının, kızı Hester Roon ile yaşadığı hayatı ele almaktadır.¹⁰

⁷ S. Önal, a.g.e., s.241.

⁸ Lamia Hüsrev Gerede Özel Arşivi, Kadın Eserleri Kütüphanesi.

⁹ Birsan Ünal, Türk Kadınlığı İçin Çağdaş Bir Adım: Kadın Gazetesi (1947-1951), Selçuk Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, s.86

¹⁰ B. Ünal, a.g.t., s. 86.

Faruk Gerede'nin Şehadeti: Hüsrev Bey ve Lamia Hanım'ın büyük oğlu Ali Faruk Gerede, 21 Ekim 1923 tarihinde doğmuştur. Babası Hüsrev Gerede'nin görevi nedeniyle çocukluğu boyunca sefarethanelerde bulunmuştur. Yükseköğrenimini Lozan'da tamamlayan Faruk Bey, askerliğini yapmak üzere Ankara'da bulunan Yedek Subay Okulu'na katılmıştır. Yedek Subay Okulu'nda yapılan atış talimleri sırasında bomba kazası yaşanmıştır. Bu kazada başından ağır şekilde yaralanan Faruk Gerede şehit olmuştur.¹¹ Naaşı Ankara'dan İstanbul'a getirilen Faruk Gerede için askeri tören tertip edilmiştir. İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın katıldığı tören sonrasında Faruk Gerede'nin naaşı Merkezefendi'de defnedilmiştir.¹² Faruk Gerede'nin şehadeti Hüsrev Gerede ve Lamia Gerede'yi oldukça üzmüştür. Hüsrev Gerede kaleme aldığı İran Hatıralarını kaybettiği oğlu Faruk Gerede'ye ithaf etmiştir.¹³ Kazanın akabinde Hüsrev Bey, 29 Nisan 1952 tarihinde Nurettin Bey'e bir mektup yazdı. Mektubunda; yaşanan üzücü olayın araştırılmasını ve suçlu olanların belirlenmesini istedi.¹⁴ Açılan davada Ceza Hukuku Profesörü ve Hukuk Fakültesi Dekanı Faruk Erem ile Avukat Suat Zühtü Özalp'in görevli olduğunu ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın bu isimlerle görüşmek istediğini dile getirdi. Kaza sonrasında Faruk Gerede'nin adını taşıyan eskrim müsabakaları düzenlenmeye başladı. Bu müsabakalar İstanbul Tenis Eskrim Dağcılık Kulübü tarafından organize edilmekteydi.¹⁵ Hüsrev Gerede ile Lamia Gerede'nin küçük oğlu Mehmet Selçuk Gerede ise 19 Mart 1927'de doğdu¹⁶ Eğitimini İsviçre'nin Lozan ve Almanya'nın Freiburg şehirlerinde sürdürdü. Tıp Fakültesi'ni bitiren Selçuk Bey, Cenevre'de yer alan Sağlık teşkilatında uzun yıllar görev yaptı.¹⁷ Birleşmiş Milletler'de başhekim olarak görev yapan Selçuk Gerede sonrasında emekliye ayrıldı 2003 yılında geçirdiği kalp krizi neticesinde hayatını kaybetti.¹⁸ Edirnekapı Şehitliği'nde aile kabristanına defnedildi. Hüsrev Gerede'nin Vefatı: Oğlu Faruk Gerede'nin şehadeti sonrasında Hüsrev Gerede, anılarını yazmaya ağırlık verdi. Japonya Hatıralarını kaleme alan Hüsrev Bey, hatıralarının yayınlanması için girişimlerde bulundu. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a mektup yazan Hüsrev Bey, kitabın Türkiye İş Bankası tarafından basılmasını ve buradan elde edilecek gelirin Faruk Gerede adına Çocuk Esirgeme Kurumuna bağışlanmasını istedi. Verilen cevapta, mektubun Celal Bayar'a iletiliği ve Türkiye İş Bankası Reisi Üzeyir Avunduk ile yapılan görüşme sonrasında hatıraların tetkik edilerek basılacağı bilgisi

verildi.¹⁹ Hüsrev Gerede diğer yandan Türkiye Kiracılar Cemiyeti Reisliği görevini de sürdürmekteydi. Kiracılar ile ev sahipleri arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmayı hedefliyordu. İkinci ve Beşinci dönem TBMM milletvekili olan Hüsrev Gerede, 1954 yılında milletvekilliğinden 350 TL maaş almaktaydı.²⁰ 1960 yılına gelindiğinde Hüsrev Bey'in 5814 sayılı kanun ile birlikte toplamda 700 TL alması kararlaştırıldı.²¹ Hüsrev Gerede, 22 Mart 1962 tarihinde kalp krizinden hayatını kaybetti. Edirnekapı Şehitliği'ndeki aile kabristanına defnedildi. Hüsrev Bey'in vefatı sonrasında 1964 yılında Lamia Hanıma 175 TL verilmesi kararı alındı. 5269 numaralı kanunla beraber, Gerede ailesi 496 TL emekli maaşı almaya başladı. 1973 yılına gelindiğinde Lamia Hanım'ın aldığı emekli maaşı 992 TL'ye yükseldi.²² 1979 yılında maaşı 4 bin 200 TL oldu. 1981 yılında ise 7 bin 500 TL emekli maaşı almaya başladı.²³ Lamia Hanım, 21 Mayıs 1981 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Vefatının ardından Milliyet Gazetesi'nde ölüm ilanı yayınlandı.²⁴ Mezarı Edirnekapı Şehitliği'nde aile mezarlığındadır.

Sonuç: Galip Kemali Söylemezoğlu'nun kızı Lamia Hanım, 1922 yılında Hüsrev Gerede ile Berlin'de evlenmiştir. Babasının diplomat olmasından ötürü iyi derecede yabancı dil bilen Lamia Hanım, Hüsrev Gerede ile birlikte uzun yıllar yurtdışında Türkiye'yi temsil etmiştir. Hüsrev Gerede ve eşi Lamia Hanım; Macaristan, Bulgaristan, İran, Japonya, Almanya gibi ülkelerde görev almıştır. 1942 yılında merkeze çekilen Hüsrev Gerede, 1942-1946 yılları arasında İstanbul'da bulunmuştur. Lamia Hanım, hem yurt dışında hem de İstanbul'da bulunduğu dönemi günlüklerinde anlatmaktadır. Yazdığı günlüklerde birçok olayı dile getiren Lamia Gerede'nin yazıları birinci elden kaynaktır. Günlüklerinde dönem ve olaylar ile ilgili bazı sübjektif yorumları bulabiliriz. Çalışmada Lamia Hanım'ın günlükleri ekseninde bir büyükelçi eşi portresi kaleme alınmaya çalışılmıştır.

¹¹ "Ölüm Faruk Gerede", Cumhuriyet, 17 Eylül 1950.

¹² "Şehit Öğrenci Askeri Törenle Gömüldü", Milliyet, 18 Eylül 1950.

¹³ Hüsrev Bey, 1952 yılında Vakıf Basımından çıkan Siyasi Hatıralarım I İran isimli eserine "Şehit Oğlumun Aziz Ruhuna" notunu düşmüştür. Bu kitap, Hüsrev Bey'in hayattayken yayınlanan tek hatırası olmuştur. Bkz. Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede, Siyasi Hatıralarım I İran, Vakıf Basımevi, İstanbul 1952.

¹⁴ Cansu Karakuş, Atatürk'ün İlk İnkılap Arkadaşı Hüsrev Gerede, Yeditepe Akademi, İstanbul 2021, s. 154.

¹⁵ "Faruk Gerede Kupası Eskrim Finali", Cumhuriyet, 24 Nisan 1955.

¹⁶ Esra Alkan, Hüsrev Gerede: Hayatı ve Siyasi Kişiliği (1884-1962)", Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.2.

¹⁷ "Dr. Gerede", Milliyet, 19 Ocak 1972.

¹⁸ "Dr. Gerede hayatını kaybetti", Cumhuriyet, 15 Haziran 2003.

¹⁹ C. Karakuş, a.g.,e.,s. 160.

²⁰ Resmi Gazete, 1 Mart 1954.

²¹ Resmi Gazete, 1 Mart 1960.

²² Resmi Gazete, 1 Mart 1973.

²³ Resmi Gazete, 28 Şubat 1981.

²⁴ "Vefat", Milliyet, 23 Mayıs 1981. Lamia Hanım'ın Edirnekapı Şehitliği'nde yer alan mezar taşında doğum tarihi 1900 olarak verilirken, ölüm tarihinde ise 1982 yılı yer almıştır. Ancak dönemin basımında 21 Mayıs 1981 tarihinde vefat ettiği duyurulmuştur.

BUGÜNÜN CEVABI GEÇMİŞTE SAKLIDIR